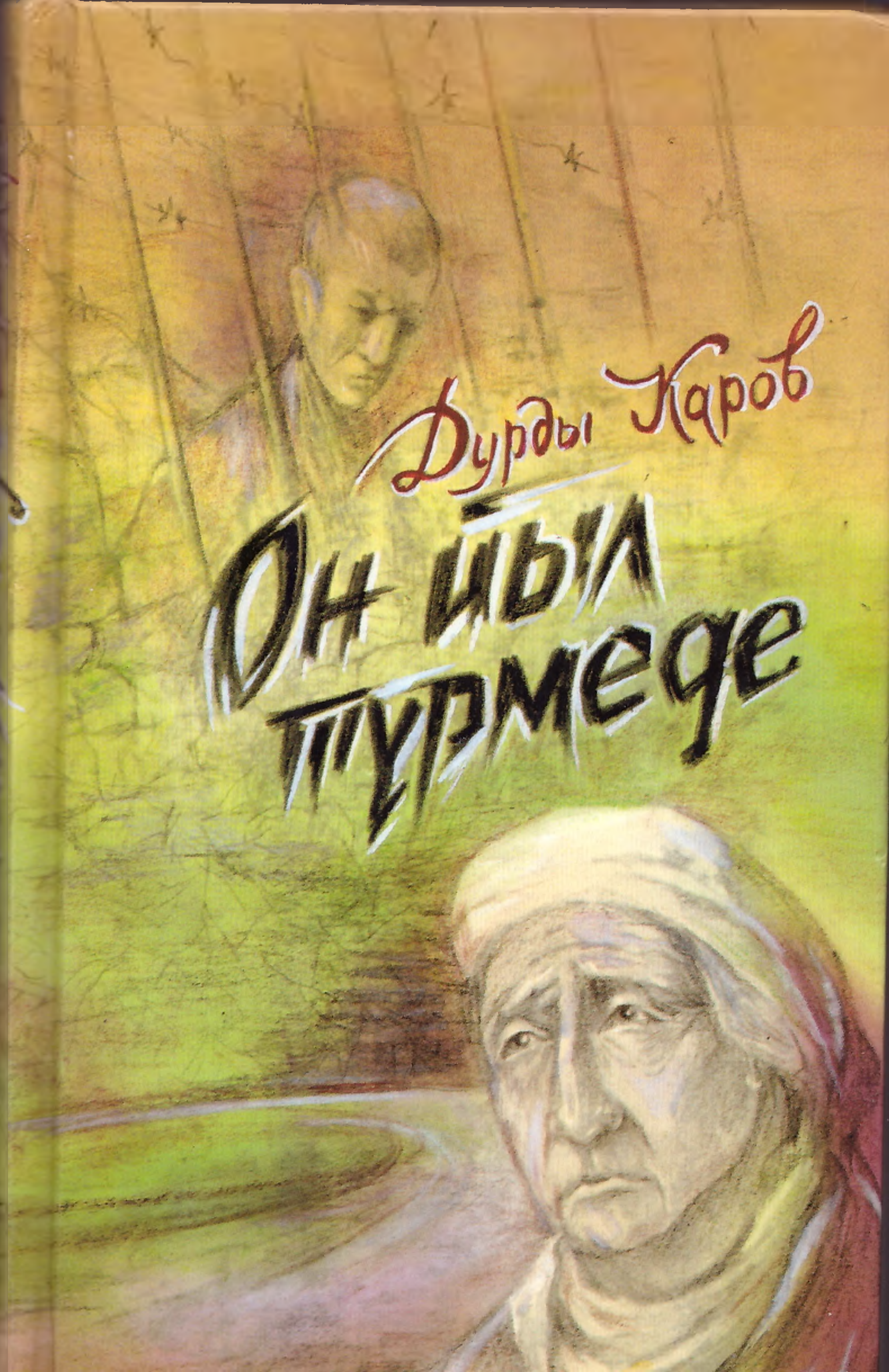
Дурды Каров
Он йыл түрмеде

Дурды Каров

Он йыл түрмеде

Роман

Биринжи китап

Ашгабат «Туран-1» 1994

ББК 84 Түр 7
К 28

Каров Д.

К 28 Он йыл түрмеде. Роман. - А. «Туран-1» неширяты, 1994.

Романың авторы – дурмушың чаркандаклы, өврүмли ёлларыны гечен, онуң ажысыны-суйжүсини дадан адам. Шонуң үчин-де, онуң төтәнлейин хата зерарлы гөзенегиң аңырсына дүшен баш гахрыманының башдан гечирйән вакалары, азатлыга ымтылышы дартгынлы хем-де ынандырыжы беян эдилйәр.

ISBN 5-7270-0087-4

ББК 84 Түр 7
К 4702590201=94

© «Туран-1» неширяты, 1994

Printed in Hungary – Interpress Foreign Trade Co. Ltd.

Хәзир Гүн өзүниң әпет гөвресини ал-асмана гөтерип, инчемик йити шөхлелерини әлем-җахана сачярды ве үммүлмез херекет билен өз ёлуны довам этдирйәрди. Гырымсы агачларың көлегесинде гойлан тагта секилериң үсти болса етгинҗекдир орта яшан адамлардан долуды. Буларың хәзирки топбак-топбак болуп, нәмедир бир задың иргинсиз җеделини эдип отурышлары, өйсүз-өвзарсыз бир топар гаракчының болшуны ядыңа салярды. Бирнәчелериниңем хич киме гошулман, теммәки түссесини ызыгидерли ичине дартып, сессиз-седасыз болуп отурышлары, ене бирнәчелериниң эллерине гитара алып дүшнүксиз хиңленмеси, бейлекилериниңем өз дертлери өзлерине агдыклык эдйән ялы, ичлерини хүмледип, геврелерине ер тапман гүмра болуп йөрүшлери гүн шөхлесиниңем гудратлы тыгларыны гамландыряна чалым эдйәрди. Чар-төверекдәки ювлуп, йүпден асылан эркек эгинбашлары, гөйә, гүнүң йити шөхлелерине чыдам эдип билмейәне меңзәп, ювашҗадан өвүсйән эпгек шемалҗыгың угруна елпеленйәрдилер. Ине, шейле дүрли херекетлериң ызыгидерли довам этмеги белли бир мечбердәки гиңишлигиң асуда тебигы дуркуны дийсең тукатландырярды ве шейле түкениксиз пурсатың ынсан мертебесине җадылы орнашмагы, гөр, нәчелериң йүрегинде гайдувсыз өйке дөредйәрди. Хәзир менем көлегели гырымсы агачларың арасы билен сәхелче ере узалып гидйән бетон душелен ёдаҗыгың үстүнде икияна гезмелейәрдим хемде эдил өзүм ялы,йүзүни ашак салып, гезмеләп йөрен орта бойлы, аррык, дөши ичине чөкүп, кебзелери чыкышып дуран бир адамың тукат херекетине небсагырыҗылык билен сын эдйәрдим. Догруданам, ол эллерини аркасына тутуп, иргинсизлик билен икияна әдимлейәрди хем-де нәмедир бир задың пынхан гайгысына гарк болуп, пикир юмагының сапагыны күлтерлейәрди. Вагт болса дийсең хаял гечйәрди. Мениң тәзерәк гелен бу адамыны ичгин сынламагым онуң бендилик хакындакы өчүгси пикирлерини бөлдүми-нәтдими, гараз, икимизиң арамызда соңабака сөз ачылмагына ягдай дереди.

Чәклендирилен гиңишлигиң яшайыш шертинде дөрән танышлык мениң сөзүм билен башланды.

– Гардаш, яман аладалы гөрүнйәңиз-ле. Өзүңизи гиңрәк тутуң!

Мениң бу сөзлериме нәтаныш адам хошамайлык билен:

– Догры айдяңыз, көп пикирленмек зыяндыр – дийдиде, ол мундан артык геплешмәге гаршы ялы болуп, өз херекетини довам этди.

Шол бада мениң ене-де:

– Таныщмага ругсат эдиң! – диймегим, хәлиден бәри ичини хүмледип, өз гөвресине ер тапман йөрен бу нәтаныш адамың йүз кешбинде «Гаршы дәл, айдыбериң» диен аламат дөретди.

– Хава гардаш, мениң адым Салых – дийип-диймәнкәм, онуңам:

– Мениң адыма-да Деря диййәрлер, өзүмем Дарганатадан – дийип, өзүни танатмагы бир-биримизиң дердимизи пайлашып уграмагымызың башлангыҗы болды.

Мен онуң сөзүни бөлдүм:

– Деря дийсеңизләң. Өрән оңат адыңыз бар экени. Деря диймеклик йүрегиңизиң акып ятан бир улы деря ялы гиңлигини аңладяр.

Деря гезегини гечирмеди:

– Вах, гадырдан. Багтың ятмасын... Багтың ятса, сен ха Деря бол, ха-да Деңиз... асла пейдасы ёк. Дурмушың гирдабына дүшен өзүң болма дийсене...

– Дарыкма, Деря, ынха инди еди йылдан бәри мен шу бендилигиң пенҗесинде...

Деряң дуйдансыз «Хи... и... и...» дийип ичини чекмеги «Еди йыл?!» дийип эшиденине ынанман, гайтадан сорамагы, галыберсе-де, гөвнүме болмаса, ичиңден гечип барян айылганч гөзлерини мөлертмеги маңа шарпык дегенче тәсир этди.

Гөзүм гараңкырап, эҗизлән ялы болдум. Келләмде мүң дүрли пикир ат чапды. «Эй, Салых, Салых, сен нә гүнлере дүшүп йөрсүң? Гел-гел инди шу кичиҗик дүнйәҗиге тәзе гелен адам сениң үстүңден гүлйән ялы, хер гепинде ичини чекҗек болуп дурмалымы? Иле гүлки боланыңдан-а, өлениңем ягшыдыр. Ёк, Салых, сен инди еди йылдан бәри хич кимден геп чекмәндиң, инди бары-ёгы үч йылың галанда хер бир тәзе гелен нәкесден геп чекмелими?»

Бирденем пәлимден гайтдым, шо пилле башга пикир басмарлап уграды: «Ёк, Салых, сен ялңышярсың, эйсем бу адамда нәме гүнә бар, сениң бендилик пенҗесине

душмегиңе хич ким гүнәкәр дәл. Гайтам бу адамыны өзүң дашындан энче гүн бәри сынлап, «Пайхаслы адам болара чемели, ил билен иши ёк, гой, мен бу адам билен таншайын, белки, йүрегимиң өчүгси гам-гуссаларыны пайлашарын» дийип, өзүң илки танышлык ачыпдың ахбетин. Ине-де яп-яңыжа гүрлешип башладың. Ёк, Салых, сен инди мерт бол. Илден гөрме. Хемме зада өзүң гүнәкәр. Сәхелче вагтдан эшретли дурмуша аяк басаймалы халыңа, тертибиңе буйруп билмәниң учин, ине, инди еди йыл болды, гөр, нәхили бетбагтчылыга учрадың. Салых... Салых... сең гөзүң бендиликден ачылмаз. Сең терс гелен тәлейиңе ичини чекенем тапылар, устүңден гүленем... Худай дий, бу-да гечер».

Йүрегимдәки эжизлемәң, гамлы топалаңың есири болмагым, ондан соңам бейниме парасатлы пикирлериң аралашмагы мениң йүзумде азажык рух учгунжыгыны дөредипди. Дуйдансыз халатда бирден «Еди йыл?!» дийип соран Деря мениң йүз кешбимде болуп гечен өзгеришден маны чыкарып, өзуниң өтерәк гечении аңан болара чемели, соң ол сыпайычылыклы әхеңде гүрледи, шол себәпли менде дөрән якымлы дуйгулар адамкәрчилик мертебесиниң пайхаслы басганчагына дырмашып гитди.

– Салых, сиз багышлаң! Мен-ә тәзерәк гелемсоң, бирхили өр-гөкден гелип, ичими чекәйипдирин. Догрусы, ерликсиз берен совалыма инди дүшүнйән – дийип, ол сөзүне дынгы берди.

– Ёк, Деря! Сен мең өңүмде өрән догры дурдуң. Иң говусы, йөр, ханы, секә гечип азажык отуралы, ядандырысам – дийип, Деряны өз отурян секиме алып гелдим. Догрусы, тәзе таншымы өз отурянжа секижигиме гетирмегим билен нәче дийсең хеззет-хормат этмекликден гача дуржак дәлдим, эмма элим юкады, хөдүрлемәге задым ёкды. Диңе гүррүңе гүйменип, гөвүн ачышып билжекдик. Йөне гүррүңденем озал Деряны хас гызыкландыран зат, секиде томсуң жөвзасына чыдам эдип билмән ярым-ялаңач чәшерилип ятан, дөши тутушлыгына сурат билен безелип, чеп тайында болса «Сейгиң пидасы» дийлип язылан ынсан гөвреси болды. Бу гөвре мең ёлдашларымың бириди. Ол гелен мыхманың өзүне хас ичгин серетмегинден этияч эдйән ялы, йыграрак халда еринден турды. Саламлашанда велин Деря билен эдепли эллешип, өз адының Меретдигини дуйдурды. Мерет нирееде отурса-турса гүррүңини элмыдама сөйги меселесинден башларды. Гыз-гелинлери нәче дийсең суратлан-

дырярды. Олара багышлап гошгулар гошярды. Гүнделик газет-журналлардакы гыз-гелинлере гуванярды. Махал-махал овадан гелинлериң кәсине середип: «Гөр, дүнъеде нәхили багтлы адамлар бар. Вах, мениңем шулар ялы гелним болсады, онда мен өлсемем армансыз болардым» дийип, өз арзувыны ичине сыгдырып билмән төверегине эшитдирйәрди. Тәзерек гелен адам билен таншайса дагы, дийсең ыснышып, өз сөйги әлеминиң непис кешделерини йүрек перделеринден сыздырып нусга гечирйән дек гүррүң бererди. Гүррүң эдип отырка хә бермесең яда «Мерет,бейле-де бир гутарныксыз сөйги болармы?» дийәйсең дагы, бичак гаты гөрерди. Өйкелекди. Хатда бирнәче гүнләп сең билен геплешмезди. Йөне иңңән сада адамды. Йүрегинде хич киме кине сакламаярды. Гүррүңини диңлесең велин, сең билен доган окашан ялыды. Хут хәзир болса Мередиң диени гелипди. Тәзе таншының гулак габардяныны аңып, ол сөйги юмагының инчемик сапагыны етишибилдигинден күлтерлейәрди.

– Хава, дост, сиз мең дөшүмдәки «Сөйгиң пидасы» диен язгыны гең гөрәймәң. Бу сөзлер мең йүрегимде такат тапман күкрегимде өмүрлик орун алды. Догрусыны айтсам, ёлдашларымың тениме бейле язгың язылмагыны халаманы-да болды. Аслында муңа мең өзүмем тарапдар дәл. Йөне, дост, хер бир адамың өз дүнйәгарайшы, дурмуша болан дүшүнҗеси, гөзъетими, сүйҗи хевеси бар. Арман, бу хөвеслериң хөзирине етмәге ынсан ыкбалы кәмахал ёл бермейәр. Мең яңы йигрими яшым долды, онсоң нәдип мен сөйги хакда гүрлемәйин. Мениң шу ерик тәлейимиң бендиси болуп гелмегимиң дүйп себәби хем хут шол сөйгиниң есирлиги үчин. Гөрсене, ыкбалың мени гөзгыны ягдая салып, мениң үстүмден гүлшүни. Айтсаң айдып отурмалы. Яңы он докуз яшым доланда мен обадан Ашгабада окува гелдим. Окува-да гирдим. Окабам оградым...

Шол пурсатда мен гүррүңе гошулдым:

– Мерет, тәзе таншымызың хал-ягдайыны сорамагың дерегине, еке өзүң гүрләп дурсуң-ла. Гезек бер ахырын. Гой, Деря гөрен-эшиденлери, хакыкы ынсан яшайшы барада гүррүң берсин-ле. Сең гүррүңиңден биз халыс без болдук. Онда-да сен шол сөйги хеңиңи дутардан айрып, гыҗакда чалып дурсуң. – Мередиң гүррүңини мен вәшилиге салып гойдурҗак ялам этдим велин, Деряң «Гой, Мерет гүрләп, кейпден чыксын, маңа-да бу гүн болмаса, эрте гезек етер» диймеси Мереди хас-да гылавландыр-

ды. Шол аралыкда ерли радиодан «Пикир бериң, биринҗи яшайыш җайының гражданлары, агшам нахарына тайярланың» диен сөзлериң яңланмагы пытрамагымыза себәп болды. Эмма аракесме узага чекмеди. Агшам нахарыны ийип гелемизсоң, Мерет ене өз гүррүңини довам эдип уграды.

– Хава, Деря, ине, онсоң оңат окап йөрдүм. Биле окаян Шекер диен бир овадан гыза болса, дийсең огрынча, хошамай гараядым. Гүнлерде бир гүн йүрегимде дөрән харасатлы дуйгулам, Шекере болан хөвесим болса яшлыкда эден сүйҗи арзувлам билен биригди, ылхам оҗагымда сөйги диен от, мисли, тамдыр оды ялы туташып уграды. Беденимдәки пайхас болса эрким билен биригип, адамкәрчилик пердәми нәче дийсең йүзүмде нәзик саклаярды. Шейдибем сөйги диен улы бир дерде саташдым. Темени халтада гизләп болярмы нәме... Пынхан сырымы–дердими Шекере дуйдурдым. Шекер болса «Менем сени эрбет гөремок велин, нәдейин-дә, мен эййәм башга бири билен халашып йөрүн» дийди, Мен ондан:

– О нәхили, мени говы гөрйән болсаң, башга бири билен халашып йөрсүң, эйсем-де болса бир йүрекде ики адамыны халап болармы? – дийсем, «Ай, ончасыны-ха билҗегем боламок, йөне хол сазчылык училищесинде окаян Сапар дийип бир оглан билен халашян, шоңа-да дурмуша чыкҗагыма сөз бердим» дийди-де, ондан соң мең билен геплешҗегем болуп дурмады. Самсык дийсене, дүнъеде башга гыз гытмыды? Шекер болмаса, шекерденем сүйҗи бал бар дий-де, башга бир гызы сайлабер ахырын. Болмаҗак болса болмаз экени. «Сапар дийлене дурмуша чыкмага сөз бердим» дийди велин, мең йүрегимде бир харасат туруп башлады, диер – айдар ялы дәл, асыл Шекер хер гүн той гуруп, мең элимден бүс-бүтин гидип барян ялыды. Гүмуртиклетмек нәмә герек? Тизара илкинҗи сөйгими элден гидердим. Ол хут мең үчин гидипди. Йөне мең калбымда дөрән сөйги диңе Шекер дийип учганаклаярды. Вагт болса шол гечип дурды. Сөвда техникумының биринҗи окув йылыны ярпылап барярдык. Шекер окувдан дынч гүнлери Сапар билен кино гидерди. Мен болса ез сөйгимиң пенҗесинден чыкып билмән, огрынча Шекери сынлардым. Шекер Сапар билен багларда сейил этсе, менем Шекере болан арасса мәхрими ичиме сыгдырып билмән, зовзулдар йөрердим.

Болян зада серетсене. Бирденем, Сапар Шекериң янына гелмесини гойды дуруберди. Хепделәп гөрүнмеди,

айлап герүнмеди. Бир гүн кепчүлик болуп кино гидилмекчи болунды. Шол кепчүликде Шекерем барды, менем бардым. Кино гирмезимизден озал үйшүшип дуркак, бирден Шекериң гези Сапара дүшди. Йөне бу гезек Сапарың гол тутушып, дәхедем-дессем эдип гезип йөрен гызы Шекер дәлди-де, башга бир перилеңңем перисиди. Шекер велин өз гөзлерине ынанмаярды. Ол гөзлеринден яш дамҗаларыны биыгтыяр сырыкдырып, Сапара тарап йөрәп, көпчүликден сайланды. Сапарың алкымына барды. Йөне Сапар Шекере сен кимем диймеди. Улумсылык билен башга тараплара әңедйәрди. Шекер хут ез гөзүниң хәзирки гөрүп дуран затларына канагат эдип билмеди. Өзүни найынҗар гөзяшың пенҗесине итекледи. Себәби бир ай чемеси озал Шекериң хут өзи Сапара гол берип, хәзирки гөзүниң гөрши ялы, дәхедем-дессем эдип бу ерлерде гезипди. Инди болса Шекер Сапарың соңкы вагтларда нәме үчин гөрүнмейәндигиниң себәбини өз гөзи билен гөрүп дурды. Бирденем Шекер гөзлерини Сапара мердемси дикди-де, «Нежис» дийип, ёлдашларына тарап йөреди.

Үтүкленен җалбар-пенҗегиң ичиндәки сырдым гөвре «нежис» дийлен сөзе питива-да этмеди. Гайтам, Шекериң угруна гарады-да, бинамыслыга салып, «Сизиң өзүңиз «нежис» дийип элини быкынына тутды. Мен нежисиң хакыкатданам Сапар болуп, бир арасса, өз намысының сарпасыны өз ажы гөзяшы билен горап дуран Шекериң эҗизләп дуршуна чыдам эдип дуруп билмедим. Адамкәрчилик мертебәмиң сыпайы дуйгулары өз зынҗырларыны үзүпди. Зынҗыр бөлеклериниң гүйҗи болса саг элимде топланып, Сапарың чат маңлайында тәзеден даргапды, ене топланып, ене даргапды.

«Бахар» кинотеатрының ишигинде кино гирмәге гарашып дуран мәрекәниң асуда акымының бозулмагына мениң чакнышыгым себәп болупды. Хәлки ак памык ялы болуп дуран перилериң-перисиниң гол тутушып дуран кишиси болса көпчүлигиң ичинде элем-тас болуп гөрүнйәрди. Дуранларың аглабасы нәмәң-нәмедигине дүшүнмейәрди, диңе кә ерден «Азгыны тутуң!», «Бозгагы саклаң!» дийлен сеслер гулагыма эшидилйәрди. Ал саңа герек болса... Тизара милиция ишгәрлериниң икиси маңа «йөрүң!» дийип ышарат этди. Шейлелик билен мениң үчин диңе көпчүликден сайланып гөркезилен угра тарап гидәймек галыпды. Маңа хер дүрли айыплары йөңкедилер. Аз салымдан соң мең дашымы гуршап алан диңе

дөрт саны дивар сүтүни болуп галды. Вагтың гечмеги билен «Ил азгыны», «Бозгак», «Ил бихепбеси» дийип, үч йыл азатлыкдан махрум этдилер. Догры, мен гүнәм ёк дийжек дәл. Элбетде, мен адамзат җемгыетиниң өңүнде пайхас байлыгымы етерлик дережеде уланып билмәндигим, када-кануның чәгинден ганыгызмалык билен чыкҗак боланлыгым зерарлы, өзүми ач-ачан гүнәли сайян. Йөне велин, ахлак тайдан бозгак болуп, пәк сөйгә бивепалык эдип йөрен харамзадалара бизиң җемгыетимизде асла орун болуп билмез. Онда-да Сапар кысымлы йигитлик буйсанҗының рухы байлыгына пул гүйҗи билен гуванянлара, арасса зәхметден четде дуруп, галплыгың үсти билен өз чагаларыны эклейән сыпайысумаклара дурмуш белентлигиниң чүр депесинде гүл десселери говшурылмаз.

Мерет шу ерде гүррүңине дынгы берен ялы этди. Йөне ол энтеклерем яшайыш пердесине букулып, еңил газанҗың угрунда хакы нәхак эдип, нәхакы хем хак эдип, өз бәхбидиниң хусусы сергезданы болуп йөрен адамларың дүрли хәсиетлерини нәче дийсең чейнежекди. Эмма шол аралыкда-да радионың:

– Пикир бериң! Ятар вагты голайлашяр, хеммәңиз ятмага тайярланың! – диймеги бизиң барымызың пикиримизи башга бир угра угрукдырыпды. Хер ким дынч алмага тайярланярды. Эййәм Деря-да еринден туруп: – Гиҗәңиз рахат болсун, саг-аман ятып туруң! – дийип, бизе элини узадып дурды. Мерет билен, гөр, нәче вагтлап биле тиркешип, хер гүн агшамына радионың «Ятмага тайярланың» диен вагты биз бир-биримизе «Гиҗәңиз рахат болсун, саг-аман ятып туруң!» диймездик, асыл бизиң бирек-биреге бейле сылашык ядымыза-да дүшмезди. Йөне, ятыбермели өйдердик-де, ерли-ерден туруп ятмага гидерик. Ынха инди Деряның ынсан мертебесиниң иң белент сарпасы билен бизе элини узадып, хошлашып дурмагы велин, мени хич хили геплемесизден, диңе дурмуша болан гарайшымызы бүс-бүтин үйтгетмелидигими ез-өзүме айтмасыздан аян эдйәрди. Мен хәзир өз келләме уран тәзеки пикирлериң дуйгусыны дашыма чыкарман, Деря биленем, Мерет биленем сагболлашып, өз ятян ериме гелдим. Дүшегими оңарыщдырып, ериме гечдим. Ятылян җайдакы чыра эййәм сөндурилипди. Гиҗе асудалыгы хич киме сыр билдирмән, җайың ичинде дынч алып ятан адамлар билен биригип, тебигатың леззетинден нәче дийсең хезил эдип ганярды. Мениң болса гөзүме укы геленокды. Ынсан адамкәрчилигиниң гутарныксыз

чешмеси өзүниң белент гөвресини мең өңүмде кичелдип: «Ынха, мен, мен сениң пайхасың, сен мени өз калбыңда эрк эдип саклап билсең, мен сениң адамкәрчилик мертебәңи элмыдама белент сакларын, мен саңа баглы, йөне сен өз калбыңдакы пикир дерясының җадыгөй толкунларына гуванмаңы, кә вагтκы гахар газанында гайнадян аҗымтык дуйгуларыңы өзүңе эрк эдип депеләп билсең, сениң рухы байлыгыңа менем нәче дийсең гуванардым, саңа болан пәклигиме вепадарлык билен буйсанардым. Өзүми сең аркаңдан шейле баглы хасап эдип, диңе бир саңа дәл, бүтин ынсан мертебесиниң аңында пайхас байлыгымың гутарныксыз чешмесини ене-де артдырардым» диййәрди. Ене-де «сен мундан өң мен хакда екеҗе гезек бир пикирленипмидиң? Ханы, Салых, сен маңа җогап бер, ине, гөр, Деряң калбындакы пайхас нәхили пәк. Яп-яңы сен мениң суссумы нәхили песелтдиң? Деря-да эдил өзуң ялы адам. Йөне онуң пайхас байлыгы меңкиден белент. Себәби хут сен ез эркиңе табың болман, өзүңе кичилик сайып, мени нәхили харлаярдың, дең-душларың арасында мени нәхили песелдйәрдиң. Маңа хич вагтам сең өңүнде гүрлемәге, саңа арка дурмага ёл бермедиң. Ине, өмрүмде екеҗе сапар, олам хәзир мең хут өз гөзъетимимиң нәме ислейәнини менден сорап, мең билен маслахатлашдың. Эй, Салых, шу эдеп-хәсиетиңи өңрәкден улансаң болмаямы? Ёк, ёк, хәзирем саңа-да, маңа-да агзымызы бирикдирип, җемгыетде ез пәклигимизи гөркезмәге нәче дийсең мүмкинчилик бар. Мундан өң мен өзуми нәче песгөвүн саянам босам, эдил хәзирки пилледен башлап, сең рухы белентлигиңе гуванмага мен тайяр. Сен маңа зейренйәр дийме, себәби сен мениң чагалыкдан терсиме гидип, өз сүйҗи җаныңы нәхили кеседиң, дең-душларың деңинден нәче ыза галдың, ынха, хәзирем инди еди йылдан бәри бендилигиң пенҗесинде. Гылык-хәсиетиңи ерликсиз уланышыңы гөрүп, хер гезегем утанҗымдан ере гирип билмездим. Хәзирем бир пилле, шоң учинем сен өз сүңңүңдәки дөрейән дуйгуларыңы менсиз йүзе чыкарма. Себәби сениң бар ички оваданлык кешбиңи йүзүңде нурана гөркезип ынсан гатнашыгында диңе алкыша мынасып болмагыңа гетирйән пайхас диен дуйгың мен. Сең рухы байлыгыңы эбедилик эгсилмез гүйч билен тәмиз саклаҗак дуйгы, ине, мен – пайхас...» Мениң пайхас әлемим калбымда гелҗеге болан сүйҗи арзувлам билен биригип, хыял агаҗымың сүйр депесине дырмашярды. Гечмишиң ятламалары болса мени,

мисли, гундагдакы бәбеҗигиң салланчакда хүвдүлениши ялы тәзеден хүвдүлейәрди, тәзеден эдеп өвредйәрди.

Гиҗәң болса нәвагта барандыгыны билип билемокдым. Йөне эдил ятылаян вагты җайың ичини асудалык гуршап аланам болса, уклап ятан адамларың кәсиниң ымызганып, нәмедир дүшнүксиз самырдап, гайта-гайта биынҗалык болуп, ерлеринден икияна агдарынмаклары асуда гиҗәниң якымлы дуркуны пессайлык билен биынҗалыксызландырярды. Мениң болса гөзүме үкы гелмейәрди.

Гечмиш мең үчин дийсең хайран галдырыҗыды. Ыкбал пайымың бендилик билен хәли-хәзирем чөрңешип гидип отурмагының яшлыкда алан тербийәмиң көпчуликден үзңе болуп, эне-атамың мени чакданаша ләликсиредип өсдурип етищдирендиги билен багланышыклыдыгына дийсең өкүнйәрдим. Ёк, мен өзумиң ыкбал зерарлы йитирен йитгими эне-атамдан гөремок. Олар хич вагтам маңа ярамаз бол дийип айтмандылар. Эйсем-де болса какамың ёкары везипели ишгәр болуп, мениңем какамың эмелдарлыгына буйсаның, яшлык басганчагымда герек болса-болмаса хәли-шинди пул барыны кисәмде гөтерип, өз дең-душларымың арасында өзуми хас белент саймагым нәмучинкән? Нәме учин мен өзүми хас җалай сайып, пул дийлен шейтаның керебине чолащдым? Барып мен хас яш вагтымда зол-зол пул герек диемде, какам маңа нәме үчин пул барыны берип: – Оглум, пул сениң нәмәңе герек? – дийип, бирҗе гезегем сорап гөрмедикә? Я-да нәме учин «Пула гызма, зәхмет чекилип газанылмадык пул адамыны говулыгың устүнден элтмез» дийип, мең аңыма гуймадыка? Я-да мени җуда оңат гөруп, гой, совса совсун, пулдур-да дийип, гелең этмедикә? Ёк, асла хайсы бир ата өз оглуның бетбагтчылыга учрамагына шәрик болаярка?

Хәзир мен какама гарап: «Нәмучин яшлыгымда пул сорамда себәбини сораман пул берипсиң? Нәмучин сен мени пул беласындан горап сакламансың» диейинми? Ёк, бу ерде диңе мең өзүм гүнәкәр. Өзүмиң кеч ыкбалымы дурнуксызлыгымдан, дурмуша болан эрҗеллигимиң говшаклыгындан, хакыкы ынсан тербиесиниң сыпайы дуйгуларыны өзүме кабул этмәндигимден гөрйәрин. Инди габат гелйән кынчылыкларың әхлисини диңе өзүм еңип гечмелидирин. Хава, диңе өзүм! Диңе догры ёл билен, арасса зәхмет билен гидип, өз эден гүнәмден сапланып, илки эне-атама, онсоңам бүтин көпчулиге хакыкатданам пәк зәхметиң тарапдарыдыгымы субут эдип билмелиди-

рин. Хәзирки дурмуша, гелҗеге болан арзувлам калбымда дийсең гүйҗәп, өзүниң сүйҗи леззетини мең җаныма пессайлык билен сиңдирйәрди, гиҗәниң асудалыгы болса өзүниң укы дуйгусы билен төверегими гуршап алмага хөвесленйән ялыды.

Шол гүн нәче гич ятанам болсам, эртеси өңки турян вагтымданам ир ояныпдырын. Сүңңүмде ядавлык дуйланокды. Гүнортана ченли иш табшырыгымы бир ярым эссе артыгы билен ерине етирдим. Тутуш иш гүнүмдәки табшырыгы болса үч эссә голай артыгы билен ерине етирипдим. Мундан ең, догрусыны айтсам, эдил бейдип җаныгып зәхмет чекйәрдим дийсем яланчы. Келләмде бидерек пикирлери айлап: «ай, гүнүм гечсе боляр-да» дийип, ишиме гелеңсизлик билен гымылдан болярдым. Йөне велин эдил ол гүн мен дүйнки бу ерде бетон гарып дуран Салых дәлдим-де, тәзеден дүнйә инип,өз гүнәми арасса зәхметим билен ювмага, ёлдашларымың арасында тизликде тапавутланмага тайяр болуп дуран адамдым. Инди мең аңымда диңе азат яшайшың акымы мөвч урярды. Хакыкы ынсан яшайшы гөз өңүме гелйәрди. Мен ищден соң, агшамлык нахарымы чалт ийдим-де, Деряң янына бардым.

– Салам, Деря!

– Салам, Салых, геч, болшуна герә ерлеш – дийип, Деря өз янындан ер гөркезди.

– Нәхили,ичиңи гысдырман отырмың? – дийип, мен Деряң халындан хабар алдым.

– Ай, ёк-ла, йөне гечмиши гөз өңүме гетирип отырын.

– Деря, ханы, гөрен-әшидениңден гүррүң берсене...

– Герегиң гүррүң болсун, Салых...

– Вах, Деря дийййән-ә, хәзир бир шу гиң мейданларың бирине барып шу яшайыш диен ымарадам зыр дәли эдип гойберәге-де, маңа-да «бар, шоң дәлилигинден ачылар ялы ягдай тап» дийселерди... Онда мен оны шейле сүйҗүлик билен, элмыдама мең өңүмде тагзым эдип дурар ялы эдердим. Эмма велин, ханы, бейле затлар болярмы дийсене. Яшайыш нәме, дост-яр нәме, эне-ата нәме?.. – буларың хичисине-де озал акыл етирип билмәндирин.

– Салых, дурмуша, яшайша акыл етирип, гелҗеге арзувларыңы амала ашырҗак болсаң, хәли-хәзирем гич дәл. Эсасы зат өзүңи зәхметден дашда сакламан, тизрәк эркинлиге чыкҗак болмалы, чагаларың арасына тизрәк говушмак хут бизиң өзүмизе баглы.

– Ол гаты догры, Деря.

– Салых, өйли-ишиклимисиң?

– Ёк, Деря. Өй нириде, ишик нириде... Диңе эҗемдир какам бар. Оларыңам гайгы-гам билен сачларыны агартдым. Яшым болса отузың ичинде. Индиден соң ил дециңнде өйли-ишикли болҗагам болсаң аңсат дәлмикә диййән. Бу ерден чыкаңсоңам, ким сени сөйҗек, сен кими сөйҗек? Алла билсин... «Мен сени сөййән» дийсем ким маңа ынанар. Маңлайымдакы йыгыртлары гөрен гызлар сөйүшмекден-ә гечен, гайтам туссаглыкдан геленмиш дийип, мен-ә бейледе дурсун, маңа меңзеш адамам гөрселер, гачышып йөрмеселер биридир.

– Ёк, Салых, сең бу пикириң нәдогры. Сөйги дийилйән ынсан дуйгусы адамың маңлайындакы йыгыртлара, оваданлыга, байлыга баглылыкда дөремейәр. Догры, яшлыкда дөрейән сөйгүлериң хер хили хәсиетлиси боляр, эмма хакыкы сөйги адамың эдеп-хәсиетине, пайхасына, адамкәрчилик сылашыгына, көпчүлиге болан гарайшына, арасса зәхметине догры гөз етирмек билен дөрейәр. Ана, шолам хакыкы сөйги. Оң эшрети болса сени хич хачан гаррамага элтмез. Шонуң учинем хакыкы сейгиң эшретини гөрҗек болсаң, илки билен шу ерден акланып чыкмалы. Ондан соң эңе-атаңа серетмели. Оларың сачларыны шу чака ченли агарданам болсаң,галан өмүрлерини шадыян гечирмеклерини газанҗак болмалы. Диңе бир энеатаңа дәл, эйсем көпчүлиге-де пейдалы тәсириңи етирмели. Тәзеки етишип гелйән яшлара гөрелде болмалы. Бу затларың эгсилмез нетиҗеси болса, сениң яшың отуздан геченлигине гарамаздан, сени шейле гөрлүп – эшидилмедик сөйгиң үстүнден элтер. Муңа дурмуш диерлер. Ынсан дурмушы болса элмыдама ёлундан азашан, ялңышан адамлары тәзеден өз ёлуна гөнүкдирип, өз дең-душларының деңине етмәге көмек эдйәр. Ынсан дурмушының эгсилмез чешмеси выжданлары пәк, сада адамлардан ылхам алындыр. Сен асла эҗизлемегин...

Деря ардынҗырады, төверегине гөз айлады, соңра ене-де сөзүни довам этди.

– «Мен инди еди йыл бәри бенди болуп отырын, инди мең учин хемме зат хич» дийип пикир эдйән болсаң, онда сен чуңңур ялңышяң, хан огул. Себәби дүрмушда йүзе чыкян хер хили гапма-гаршылыклар адамың ялңышмагына, шоң билен бирликде болса ыкбалың терс гелмегине гетирйәр. Адам йүзе чыкян хер хили кынчылыклары еңип үстүн чыкмалыдыр. Өз терс гелен тәлейинден нәги-

ле болуп жәхеннемчи болмалы дәл-де, шол йитирен йитигинден, ялңышан ялңышлыгындан чыкмага догры ёл гөзлемели. Ялңышмаклык илде бар затдыр, Салых. Йөне ялңышыбам, ялңышыны вагтында дүзедип билмейән адам өз эркине буйруп билйән адам дәлдир. Бейле адамлара хич ерде-де орун болмаз. Шонуң учинем, Салых, ине, сай-себәп билен таныщдык, өзүмизем шейле дар ерде. Сен гөз өңуңе гетирҗек болуп бир гөр, яшайыш, дурмуш нәхили суйҗи зат. Сен шу гүне ченли ятанда-туранда яшайыш, хакыкы ынсан яшайшы хакында пикир этмәнмидиң? Ёк, сен гөвнүңе гетирме, «мең башыма бу адам көпбилмиш болуп чыкды, нireден геләйдим-ай» дийип. Салых, сен бил, мен саңа җанымдан сыздырып, догры ёл салгы бермекчи болярын.

– Деря, мен сенден хич зады гаты гөремок, сен хакыкаты мең йүзүме нәче айтсаң айдыбер. Мен бу затлар барада өтен агшамдан бәри нәче дийсең өзүмем пикир эдйән, гайтам сенденем көп рухы көмеклере гарашярын.

– Салых, мең элимден дүзелмели көмеклери бир саңа дәл, хеммелөре-де гайгырман. Мениң хәсиетим шейле.

– Саг бол, Деря.

– Ине, хакыкы сөйгиң илкинҗи башлангыҗы сениң өзүне баглы, Салых җан. Галыберсе-де, вагты йитирмән, гайыбана окамалы, хүнәр алмалы. Шол аралыкда сең гевнуңе яраҗак машгала хөкман саңа саташар.

– Көп саг бол, Деря. Белки, сениң айданларың болсун. Менем бир иле гошулып, өйли-ишикли болсадым...

– Хөкман боларсың, Салых, эсасы зат адамкәрчилик пайхасыңы белөнт саклап, гелҗеге умыдыгәр болмаклыкдыр. Гөзүң гөрен етмезчилигиңе ерән догры дүзедиш бер.

– Боляр, Деря, мен индиден бейләк бүс-бүтин башга адам. Хут шу гүнки битирен ишлерими бир гөрсədиң, диңе бир бу гүн дәл, эйсем хемише бүтин бригадаң арасында иң ендәки бетон гуюҗы ким дийселер, «Салых» дийип, мөниң адымы эшидер йиерерсиң. Тиз вагтдан болса отрядың хатарында хем еңде барыҗы болуп сайланарын. Мен зәхметден өңем гачан адам дәл велин, шу көркейплик, рухычекгүнлик мең сачларымы халыс агартды дийсем, өте гечдигим болмаз.

– Салых, сен хич вагт бейле рухдан дүшме, яшайша болан башлангыч басганчагыңа тәзеден, хут шу вагтдан башла. Өзүңем хәзир өйленмедик оглан, яшайша болан гуҗур сенде нәче дийсең бар. Хайп, тәлейиң терс ге-

липдир. Айбы ёк, чыдажак бол, бу-да гечер. Ынха, мен, хава, Салых, ынха мен, сенден ики яш кичи. Өзүмем өйли-ишикли. Эжем, какам бар. Ики саны чагам бар, улужам гыз, икинжи класа окува гидйәр. Икинжиси огул, оң бәш яшы бар. Аялымыңам,өзүмиңем ёкары билимим бар. Аялым район кеселханасында чага врачы болуп ишлейәр. Өзүм район иймит кәрханасының башлыгы болуп ишлейәрдим. Йөне, нәме, сен кимем болсаң, болжак болса, ялңышлык, онда-да өрән гөдек ялңышлык болайяр экени. Элбөтде, бу гүн ол ялңышлыга ахмыр эдип, ер депеләниң пейдасы ёк, инди ол затлары ятламалы дәл-де, гелжеге болан ынамыңы иш йузүнде гөркезип, хакыкатданам дузелендигиңи илки чагаларыңа, ондан соңам бүтин жемгыете субут эдип бермели. Ана, шонда чагаларыңам, ил-гүнүңем хакыкатданам ялңышлыгың боланлыгына, индем дүзелдилйәндигине акыл етирерлер. Бизиң жемгыетимизде, гой,ол ким болса болсун, ищде, көпчүликде, яшайышда ёл берен биканун херекетлери үчин етерлик дережеде темми алмалыдыр. Мен эден этмишлеримиң канун эсасында жезасыны чекйәрин. Мең эден этмишлеримиң башлангыжы өзүмиң төверегиме гара небсине буйруп билмейән адамлары үйшүрмегим болды.

Мен яшлыкда эне-атамдан алан тербийәмден нәразы дәл. Эмма өзуми билип, өйли-ишикли болуп, ил деңинде ише-гүйже башланымдан соңкы маңа душан дост-ярларымдан велин, хәзир дийсең нәразы. Асыл олар мең ак гөвунли хошамайлыгымдан пейдаланып, өзлериниң яранжаңлык гылык-хәсиетлери билен, хут өз шахсы бәхбитлери үчин мени өз кереплерине чолап йөрселер нәтжек. Ёк, олар мең билен ак йурекли гатнашык ачмак учин дәл-де, өзлериниң галп ишлерини мыдамалык угрукдырмак үчин шейден экенлер. Онда-да еңил газанжың угрунда сергездан болшуп йөрен адамларың төверегими гуршап аландыкларына мен хәли-хәзирем нәме айтжагымы билемок. Ёк, мен оларың мең билен достлашан болуп, аз салым гатнашык эдип, отурышып-тураныма екүнемок, эйсем өзүмиң шоларың алдавына гидип, дурмуш ёлунда гойберен ялңышлыгыма өкүнйән. Шоларың маңа «сен-сен» эдип, өвен болуп, алдап йөрушлерине өкүнйән. Вах, аялым Сона «Шолара ынанма» дийип нәче өзеленйәрдем-ле... Ол маңа: «Деря, сең шу достларың хакыкы достлар дәл, сен шулардан чекерәк дур. Булар биртопар налажедейин, ез хожалыгына хөзир бермейән адамлара меңзейәрлер, ынха, мен адам танаян болсам, шулар

иру-гич өз бәхбитлери үчин сең билен тиркешип йөрен адамлар болуп чыкарлар, эгер булар деректли адамлар болсалар, гиҗәң нө вагтдыгына гараман мыхманчылыкда арак барыны ичишип, ерликли-ерликсиз самрашып йөрмездилер-де, өз чагаларының арасындаҗык болардылар. Ёк, Деря, сен гевнүңе гетирме, мен гиҗәң бир вагты туруп, яныңа гелйән дост-ярыңа нахар-чай тайын эдип берйән дийҗек боламок я-да саңа болан гарайшымы мазамлап айтдыгым дәл-де, сениң дурмуш ёлуңда пәк адамлар билен гатнашмагыңы ислейән дийдигим» диерди. Йөне мен велин аялымың диенлерине диңе:

– Сона, сен ялңышярсың, адама дост-яр көплүк этмез, ондан соңам бизиң сачагымыздан дуз ийип гиден адамлар, белки, ягшы ниетли адамлар болсунлар – диердим. Эмма дурмуш ёлунда мең эден пикирим нәдогры болуп чыкды. Аялым Сона бичак дуйгур экени. Хемме зат, хакыкатданам, онуң айдышы ялы болуп чыкды.

Ядыңда сакла, Салых, хемме зады аялың билен маслахатлашып чөзмели экени, сең нәдогры херекетлериңи аңан вагты, онуң айдян маслахатына гулак ассаң, ялңышмарсың. Яшайышда габат гелйән вакалары аялың билен дең пайлашып, бир-бириңе дең гулак асышсаң, агыр ягдайлара габат гелинмезлигем мумкин.

Шу ере геленимизде, мен онуң сөзүни кесдим:

– Деря, сениң айдянларың өрән догры. Мең-ә, нәме, яшым яңы отуза етенем болса, энтәк өйли-ишикли, машгалалы болуп яшап гөрмәмсоң, өзбашдак яшайышда дост-яр билен гатнашыгам эдип гөремок. Йөне сең хәзирки гүррүң бершиңи гөз өңүме гетирип, нәхилем болса ыкбал чөрңешигини еңип гечмелидигине айыл-сайыл акыл етирйәрин.

– Хава, Салых, бу хәзирки дучар болан айрачылыгымыз гечер гидер. Яшайыш бизиң өңүмизде өркүч-өркүч белентлик болуп гөрнуп дур. Шол белентликлере бизем өз арасса зәхметимиз билен дырмашарыс.

– Деря! Йылларың гечмеги билен, бу эден этмишлеримизден бүс-бүтин ювлуп, ылмы ишгәр я-да җемгыете пейдалы адамларың хатарында болмагымызам мумкин. Шейле дәлми?

–Элбетде, ол бизиң өзумизе баглы, себәби ылмы ишгәр диен дереҗә етмек үчин ядавсыз окамалы, арасса зәхмет чекмәли, пәк гөвүнли адамлар билен ёлдаш болмалы – диййип, Деря совала җогап берди. Соң мениң йүзүме серетди-де:

– Салых, мең хут яшлыкдан эден арзувым ылмы ишгәр диен дережә етмекди – дийди. – Ёкары билим аламсоң болса, зәхметден арамы үзмән, аспирантура гирмекчидим. Арман, шол арзувларымы вагтлайын тогтатмалы болдум. Эмма мен шол арзувыма етерин. Догры, бирнеме гиҗ рәк болса-да, хөкман етерин.

Биз Деря билен тә ятар вагты болянча гүррүңлешип, гелҗеге болан умыдымызы бир-биримизе айдышып, сүйҗи-сүйҗи арзувлар билен йүреклеримизиң гам-гуссасыны пайлашдык. Шол гүнден соң мен хер гүн ишде өз пәк зәхметим билен ёлдашларымдан тапавутланып уградым. Гунлериң биринде мени ищден соң өз отряд башлыгымыз капитан Иван Михайлович Михайлов кабинетине чагырды. Капитан Михайлов узын бойлы, аграс йүзли, сарыягыз, яшы элли төверегиндәки рус адамыды. Онуң шәхдиниң ачык я-да гүлуп отуран вагтына габат гелмек өрән кынды.

Мен кабинети ачдым-да:

– Гражданин начальник, гирмәге ругсат эдиң – диййдим.

Ол «Гириң» дийип җогап берди.

– Икинҗи отрядың он икинҗи бригадасындан мен Велиев Салых. Сизиң чагырмагыңыз боюнча гелдим – дийип перт-перт гепледим.

Ол:

– Гражданин Велиев, сизиң бир айлык табшырыгыңызы тас ики йүз процент ерине етирендигиңизи, шоң билен бирликде өз тертибиңизиң гүнсайын оңатлашяндыгыны назара алып, тербиелейиш эдарасының карары эсасында сизе «Саг болсун» айдыляндыгы билен танышдырян. Ине, шу карары эшиденлигиңиз барасында шу ерик голуңызы чекиң.

– Көп саг болуң, гражданин начальник – дийип, мен гөркезилен кагыза голумы чекдим.

– Гитмәге ругсат эдиң...

– Гидибериң!

– Саг болуң, гражданин начальник!

Мен отряд начальниги Михайловың кабинетинден чыкып, өз отурян ериме гелдим. Ёлдашым Мерет еринде ёкды. Ине, бирден гарашылмадык ерден гыкылык эшидилди:

– Салых, ет, ёлдашың Мереди дуканың ишигинде уруп дурлар. – Бу сес бир бригадада мең билен зәхмет чекйән таныш огланларымың бири – Сәхедиң сесиди. Мен

алланичигси болуп еримден турдум, гаты-гаты әдим билен дүкана тарап уградым. Етип баряркам, дуканың агзындакы хүмер үйшмелеңи аңан солдатлаң ики санысы хем ылгашып етип барярдылар. Бирден көпчүлигиң ичинден:

– «Атас, атас, менты» – диен сес эшидилди. Шол пурсатда мәрекәниң үстүне сув сепилен ялы болды. Адамлар хич зат болуп гечмедик ялы, дуканың өңүне гечип нобата дурдулар. Түрмедәкилериң арасындакы йөргүнли «атас», «менты» диен сөзлер «Солдат етип гелйәр» диен маныны аңладярды. Солдатлар нәче ичгин эсетселерем, нәмәң-нәмедигини аңып билмән, ене-де ызларына гайтдылар. Мен нобата дуранларың арасында Мереди гөрүп:

– Мерет, нәме болды? – дийип сорадым.

– Ай, герек затлары алайын-ла дийип дүкана гайдыбердим. Ине, нобата дурдумам велин, огланларың бири гелип, мең өңүме гечди. Менем нобата дуруң ахырын дийсем «пих-пах» дийди-де, эзенегимден итекләп гойберди. Менем петекесине бир суңшурайын дийип өзүме май гөзлейәнчәм ики саны оглан гапдалыма гелип, ичиме депип башлады. Яңкы эзенегимден итекләнем юмруклап уграды. Гараз, үч болуп хәхиме-мәхиме гарамадылар. Онянча-да солдатлар, онсоңам сен гелдиң-дә...

– Ханы, кимлер олар?

– Ынха, шулар!

Мередиң салгы берип гөркезен огланлары Мерет ялы яш огланларды. Оларың езлерини ончаклы танамасамам, биле болян ёлдашларыны танаярдым. Шоң учинем мен Мереде:

– Мерет, дукандан алҗак затларыңы аркайын ал-да барыбер, хич ким билен давалашма – дийип ызыма гайтдым. Аз салымдан Мерет дукандан герек затларыны алып гелди.

Мен:

– Мерет, бар, Деряны алып гел – дийип, Мереди Деряң янына ибердим.

Мерет деррев Деряны алып гелди.

– Салых, нәме саглыкмы?

– Саглык, Деря, йене йөрүң ханы, шу ерик бир барып гелелиң – дийип, Деря билен Мереди яныма алып чыкып гитдим.

Хәзир биз дүканың ишигинде Мередиң дашына үч болуп гечен огланларың ховандары Касымың янына гелипдик. Касым менден үч яш төвереги кичиди, еди-секиз

йылдан бәри бендилик жебрини чекип йөрен келтерәк бойлы, гараягыз, мен-менлиги халамаян огланды.

Касым бизи гөренден:

– Салых,салавмалейким, гелиң, түвелеме, кә гүн шейдип гезеленже чыкың ахырын – дийип, бизи гүлер йүз билен гаршы алды. Биз гечип отурдык.

Мен:

– Касым, огланлар оңушмажак болян ялы-ла, биз-ә дүшүнишәели дийип гелдик – дийдим.

– Бе, оңушмаз ялы нәме барка? Бейле болса, говы дәл, Салых. Нәме, оңушмажак болянларың арасында бизиң ёлдашларымыздананам бары бармы? – дийип, ол совал берди.

– Хава, Касым, булар, нәме, яш огланлар-да – дийип, ёлдашым Мередиң йүзүне серетдим. Касым хә диймән ёлдашларыны төверегине йыгнады-да:

– Хава, Салых, огланлар-а үйшдүлер, ким өзуни гүнәкәр сайян болса, гой, өзи айдыберсин – дийди.

Бирбада хич кимден седа чыкмады. Аз салымдан мен:

– Мерет, ханы айт, нәме болуп гечди – дийип ёлдашыма йүзлендим.

Мерет сөзе башлап хәлки айданларыны гайталады: «Мен дүканда нобата дурдум. Ине, шу оглан гелди-де, мең өңүме гечип дурды. Менем нобата дуруң дийсем, «Сен ким, бу ерде тертип өвредер ялы «пих-пах» дийдиде, әзенегимден итекледи, онянча-да, ине, шу отуран огланлар билен үч болуп урубердилер. Мен өзүми горамага май тапмадым, шол вагтам *солдатлар гелди*. Эмма хич зат аңшырман, ызларына гайтдылар, ондан соңам Салых гелди, бар болан зат шулар».

Шол вагт Касым маңа сораг берди:

– Салых, сен о ере төтәнден бардыңмы?

– Ёк-ла, мең-ә хабарымам ёкды. Бирден ишдеш ёлдашым Сәхет хабар берәйди.

Касым Мередиң «Шулар» дийип гөркезен огланларының үчүсиниңем адыны тутуп:

– Сергей, Мырат, Ата, бу огланың айдянлары догрумы? – дийип сорады. Хич кимден сес чыканокды.

– Сергей, сен нәме үчин нобата дурмаздан адамларың үстүне сүрүнйәң, «пих-пах» дийип адама әсгермезчиликли гараяң? Жогап бер – дийип, Касым Сергейиң дуркуна назарыны дикди. Сергей жогап гайтармады. Мырат билен Ата-да гүрлемән, ере середишип дурдулар. Касым ене-де гепледи:

– Мен сизе дегмедик адам билен ишиңиз болмасын, эҗизе ганым болмаң – дийип нәче айтдым. Сиз болса адамкәрчилик дуйгыңызы ере чалярсыңыз, сиз шу огланы гөрйәңизми? – дийип, Касым Мереде элини узадып, хас җаныгып гепледи.

– Ине, шу огланың, еке-екеден болсаңыз, сизи эдил сүңк гемрен ялы гөмирмәге-де гүйҗи етер. Йөне бир бигүнә адама дегилйән дәлдир, шоны билип гоюң – дийип, кисесинден чилим чыкарыныпотланды, ики-үч гезек ызлы-ызына чилим түссесини ичине дартып, сезуни довам этди:

– Болуң ханы, хайсыңызың гүйҗүңизе гөвнүңиз етйән болса еке-екеден чыкың, ынха, бу оглан-а гарашып дур – дийип, эли билен ене-де Мереди гөркезди.

Шу ерде Деря ара гошулды.

– Огланлар, инди болды, буларам ез ялңышларына дүшүнйән болара чемели. «Урушмак ите ягшы» дийипдирлер, урушмагың гереги ёк. Хеммесем яш огланлар, доланып бейле затлары гайталамазлар – дийип, ара агзыбирлик маслахатыны оклады.

Деряң маслахатына менем, Мередем гаршы болмады. Диңе Касым чилимини ызлы-ызына сорды-да, элиниң угры билен дашрага зыңып, еринден турды. Энтәк агзындан чилим түссеси чыкып етишмәнкә-де, саг элиниң айлавы билен, Сөргейиң йузүне шапбат чалды, ыз янындан Мырадың ве Атаның етдик хакыны пайлашдырды. Ваканың гөзачып-юмасы салымда болуп гечени себәпли, мен Касымың эллерини тутмага-да етишмән галдым.

Диңе шондан соң Касым бизе:

– Салых, булар-а мең өз ёлдашларым. Эмма, гой, ол ким болса шол болсун, адамкәрчилик мертебесини ерликли уланып билмейән адамлара биз гайтавул бермесек, оларың дишлериниң арасында эт бөлеҗиклери галар. Олар эдени гечйәндир өйдүбем эртир башгарак оюнлар чыкарарлар. Энтәгем бу огланы өрән салыхатлы билмели. Шоң учинем, дост, хер ерде болсаңам, диңе хакыкатың тарапы тутулмалыдыр – дийип, тәзеден чилим отланды.

Биз башга хич зат диймән, хошлашып чыкып гайтдык.

Ай-гүн гечип дурды. Деря-да, Мередем, менем бир звено болуп бетон енүмлерини ендүрйәрдик, бизиң звеномыз диңе бригадада дәл, отрядда-да дәл, бүтин бетон өнүмлерини өндүрйән заводың өндебарыҗы звеноларының бири болуп дурярды. «Иң екде бетон өндуриҗи»

дийлен ады болса биз инди эсли вагтдан бәри элимизден гидермән саклаярдык. Арасса зәхмет, пәк адамкәрчилик дуйгы билен, тизрәк азатлыга чыкмак арзувы бизи нәче дийсең галкындырярды. Ишде хич ядамзокдык. Бизиң үчин азатлык пеллеханасы гүнсайын якынлашып барярды...

Мередиң бу гүн адатдакы гүнлердәкиден дийсең шәхди ачыкды. Ол өзүне гелен салам хатыны яп-яңы окап болупды.

Мен ондан:

– Мерет, хат өйден гелипми? – дийип сорадым.

– Ёк. Өйден дәл.

– Кимден?

– Билйәңми, Салых, бу хат гарашылмадык ерден, онда-да, гөр, нәхили дийсене...

– Онуң ялы болса, гаты говы, Мерет.

– Хава, дост, ине, бу хатың эеси – дийип. Мерет дөшүндәки «Сөйгиң пидасы» дийлип язылан язгыны эли билен маңа гөркезди.

Шол вагт Деря-да:

– Мерет, асыл сөйгилимден дийсене – дийип, сөзе гошулды.

– Хава, Деря, шол гүррүңини берен Шекер диен гызым хат иберипдир, мен оны догруданам сөййәрин, йөне ол маңа хат язар дийип гарашамокдым.

– О нәмүчин?

– Ай, нәмүчини-дә, Деря, мен бир туссагда отуран адам, ол болса...

– Мерет, сең шу гүне дүшмегиңе шол гыз себәп болупдыр ахырын.

– Ёк, Деря, мең бу гүне дүшмегиме ол гыз гүнәкәр дәл-де, мең өзүм гүнәкәр.

– Догры, сең өзүң гүнәкәр. Йөне шол Сапар диен оглана эл галдырмагың, шол огланың Шекере бивепалык эденлиги зерарлы ахырын. Шейле дәлми?

– Хава, шол себәпли.

– Онда нәме? Ол гыз саңа хаты энтегем өңрәк язмалы экени, себәби сен, гөр, әхли болайҗак кынчылыклары гөз өңүне гетирмән, ол гыз сени дәл-де, башга бирини сейсе-де, сен өзүңде шол гыза дөрән сөйгиң хорматы үчин, гөр, нәхили өз небсагырыҗылык дуйгыңы уланыпсың. Шол гыза зерур еринде ёлдашларча кемек эдипсиң. Йөне этҗек көмегиңе гөдекси чемелешмегиң сени дурмуш ёлунда будремәге элтипдир. Сен гызмалык эдип, хакы-

катдан-да сөйгиң пидасы болупсың. Ёгса-да, ол гыз, сең айдышыңа гөрә, сени эрбет гөрмейән ялы-ла.

– Догры, Шекер мени эрбет гөренок. Йөне оң йурегинде маңа болан сөйги ёк, а оң терсине, мен Шекери сөййән, түйс йурегимден сөййән.

– Мерет, сен Шекери сөййән болсаң гаты говы, онда-да чындан сөййән болсаң, сен элмыдама сөйгиң тараплары боларсың. Йөне яшлар сөйги диен шейле бейик ымарада догры душунип билмейәрлер-де, яшлык хыжувының дыкын алып дуран бөветлерини ойланышыксыз ачып гойбериберйәрлер. Ойланышыксыз ачылан сөйги бөведи болса, мисли, гәмиклән отуран өсүмлиги сувуң гарк эдиши ялы, сөйгинем гарк этмәге гетирйәр.

– Деря, сөйгини хер бир йыкылан бөвет гарк эдип дурса, онда ол сөйги болмаз ахырын...

– Мөң саңа айтҗак болян задымам шу-дә. Сапар ялы ахлак тайдан бозгаклар. өзлериниң яшлык хыҗувыны пулуң гүйҗи билен уланярлар-да, небир арасса, пәк душүнҗели машгалаларың аңында сейгә болан ынамсызлыклары гүйҗедйәрлер, а бирнәчелери болса өзлериниң яшлык хыҗувыны гөрк-гөрмегиң угрунда интизар эдйән сөйги әлемине чемелешйәрлер. Гөрк-гөрмеге ковалашян яшларың сөйгүси болса бу гүн сең оваданлыгыңа гуваныл дөрән болса, эртир сенденем оваданрак гермегей билен ыснышяр дуруберйәр. Гөрдүңми, Мерет, яшлар овадандан-овадана ковалашып, өзлериниң сөйгә болан ынамларыны нәхили гачыряр экени. Шейле гылык-хәсиетли огланлара,гөр, нәче пәк гөвүнли гызлар душ гелип, өзлериниң яшлык басганчагының илкинҗи әдимлеринде сөйги диен ымаратдан алданып, гөр, нәче гөзяш дөкйәрлер. Шейле гөзяшлары Шекерем Сапарың бивепалыгы зерарлы, гөзлеринден сырыкдырыпдыр ахырын. Энтегем Шекер өзуниң бивепа саташандыгыны вагтында билипдир, ондан дашлашыпдыр. Ёгса, шейле бир бивепа налаҗедейинлер бар, хут өзлериниң алдавы билен бир-ики диймән, небир яш гызлары сөен киши болуп, бир-бирине билдирмән, нәзи-керем билен гүнлерини гечирйән окувчысумак огланлар бар, өзлерини студент сайып, мен окаян дийибем өйлеринден пул барыны гетирип, сөлп-сөлп эдишип йөрен огланлар-да аз дәл. Йөне буларам ахыр билинйәр. Соң өзлериниң ялңыш херекетлерине дүшүнип, нәче дийсең пушманам эдйәрлер. Шекер-ә, нәме, энтек бир дурмуш гуруп, яшайша башлан машгала дәл. Ол яңы сөйги гиңишлигинде өзуни эркин дуюп башлан

яш гыз. Сенем оны сөййәң. Сең Шекере болан сөйги хыжувың гайдувсыз йүрекден болса, Шекерем сени хөкман сөер.

– Деря, мең Шекере болан сөйгим онуң оваданлыгына гуванып дөременди-де, шол гызың эдеп-экрамы, тертиби себәпли, өзүни көпчүликде шейле мылайым, сада алып баршының хатырасына дөрәпди. Шоң үчинем менде Шекере болан сөйги гүнсайын эгсилмез гүйч билен мени галкындырыяр. Шекериң хәзирки хаты болса, мең гөвнүме болмаса, «Мерет, менем сени сөййән» дийййән ялы – дийип, Мерет Шекерден алан салам хатының эпинини ачыщдырып, тәзеден окап уграды.

Хат шейле язылыпдыр:

– «Мениң мертебәм үчин, ыкбал йитгисине сезевар болан студент ёлдашым Мерет Жумаеве Шекериң тарапындан салам! Сизиң хәзирки езүңизи бендиликде болмагыңыз, онда-да хут мениң үчин эрксиз дурмуша улашмагыңыз мени дийсең ынжалыксызландыряр. Йөне өзүмдәки сизе болан ынсан хорматы менде дийсең гүнсайын гүйжейәр. Мен бу хаты язмак билен, сизе өзүми хөдүрлемеги я-да башга бир максады гөз өңүмде тутмак билен дәл-де, сизиң маңа шейле ятдан чыкмажак дуйгы дөретмегиңиз, мениң бир нәкесиң алдавына чолашып, гөзүмден сырыган гөзяшыма сизиң шейле дуйгудашлыклы гарамагыңыз, гөр, мени нәхили ой-пикире батыряр. Сиз диңе мениң студент ёлдашым болман, эйсем мениң үчин, мениң ар-намысым, мертебәм үчин иң якын ынсан болдуңыз. Догры, сизиң нәхилем болса шол вагт гахардан сакланмагыңыз герекди. Онда-да мениң үчин сакланан болсаңыз, хас оңат боларды. Эмма болжак зада чәре ёк экени. Шейле-де болса инди гечени гечди билели. Сизиң тиз азатлыга чыкмагыңызы ёлдашларча арзув эдйәрин. Өзүңизи рухубелент саймагыңызы, пәк зәхмет билен дурмуш ёлуна тәзеден гадам урмагыңызы арзув эдйәрин. Мерет, сизиңем хатыңыза гарашмак билен, өз хатымы соңлаярын.

Хош саг болуң, Шекер Атаева».

Шу хатдан соң Мередиң Шекере болан сөйгүси дийсең арасса пәклик билен барха гүйжейәрди. Мередиң өз айдышына гөрә, Шекериң язан хатының хер бир сөзүнде сөйгә болан гайдувсыз гарайыш шейле чуңңур дуйгы билен бизиң хеммәмизе бичак тәсир эдйәрди.

Мен:

– Мерет, Шекериң саңа гарайшы өрән сада, өзем сени хакыкатдан-да халаяр. Өзүңем тизара өз җогап хатыңы ибер, ол сениң хатыңа сабырсызлык билен гарашяндыр – дийдим.

Деря-да мең сөзүми макуллап, өз ички дуйгусыны орта ташлады:

– Мерет, мең пикиримче-де, Шекер сени халаяр. Шоң үчинем өз сөйгиң барасында гиҗикдирмән хат ибер – дийди.

Мерет ез сөйгүсиниң сергезданы болуп өңки гезен гүнлерине нәтҗегини биленокды. Ол хаял этмән кагыздыр галам алып, хат язмага башлады. Өзем хаты бир тагта, ики тагта язмак билен гутармады-да, дөрт-бәш тагта кагызы өз сөйгә болан сүйҗи арзувлары билен долдурды. Соңра хатыны букҗа салып, почта ящигине ташлап гелди.

Гелшине-де:

– Салых, Деря, хаты-ха ибердим, ики-үч гүнден хатым Шекериң элине говшар, ондан соң болса ене-де Шекер хат иберер – дийип өз бегенҗини, сөйгә болан дуйгусыны галкынма билен бизе дуйдурды. Бизиң барымызам сөйги диен ынсан дуйгусына аз бегенемзокдык. Ине, Деря өйли-ишикли адам, чагалары бар. Сөйгүли машгалаң эгсилмез чешмеси болуп отыр. Мерет болса өз сейгүлисинден хат алды,өзи хем хат иберди. Бу затларың барысы бир мең дәл, бизиң үчимизиңем шатлыгымыза шатлык гошярды, бир-биримизе болан ёлдашлык сылашыгымызы артдырярды. Шейле дар ерде ыкбал йитгисиниң өвезини долдурмага дийсең гарашып дуран йүреклериң белент җошмасы айдып-дийип дүшүндирер ялы дәлди. Мунуң терсине, ёлдашларымызың хайсында болса-да гарашылмадык ягдайда бирден йүзе чыкан ички дуйгың гайгыланмасы бизиң хеммәмизе-де тәсир эдйәрди. Биримиз бир зада бегенсек, үчимизе-де дең тәсир эдйәрди, хут шонуң ялы-да гынанҗымызы-да дең пайлашярдык. Хер гүнүң гечиши иш билен багланышыклы болса-да, өрән тәсин галдырыҗыды. Бир гүн бир зада бегенсең, бейлеки гүн ой-пикире батярсың. Бир гүн өйден хат алсаң, ене бир гүн өе хат иберйәң, гараз, гүн тертиби нәче кадалашдырыланам болса, ыкбал акымы хемме адама дең тәсир эдйәрди.

Мерет үчин хер гүн сөйги хакында сүйҗи арзувлар билен вагт гечирмек етерлик болян болса, Деря үчин чагаларыны ятламак, олара тизрәк говушмак аладасы етерлик

болярды. Мениң үчин болса еке бир сөйги я-да чага аладасы дәлди-де, бус-бүтин хемме зат аладады. Өз халан гызың билен сөйүшмек, дурмуш гурмак, ил деңинде ейли-ишикли болмак, эне-атаң, ил-гүнүң алкышына мынасып болмак – буларың барысам мең калбымда улы бир алада, улы бир максат болуп дурды.

* * *

Бу гүн ишден геленимизде бизиң хичимизе-де хат ёк экени. Ине-де отыркак радио бегенчли хабар яйратды:

– Пикир бериң, он икинҗи бригададан, гражданин Аманов Деря, сиз гысгалдылан душушыга чагырылярсыңыз.

Мен радионың икинҗи гезек гайталап дуршуна-да үнс бермән:

– Деря, сени душушыга чагырярлар, чагаларыңыз гелендир – дийдим.

– Шейле ялы, Салых, ез-ә мени чагыряр, чагалар гелендирлер. Белки-де шейле болсун-да – дийип, Деря аграслык билен еринден туруп, душушык берилйән җая тарап уграды. Деряң хәзирки йөрәп баршында шатлык аламаты дуюлярды. Ол душушык отагына якынладыгыча, әдимини чалтландырярды. Ынха-да Деря душушык отагының пенҗиресиниң алкымында сәгинди. Шол вагтам җайың ичинден сес эшидилди:

– Фамилияңызы ве адыңызы айдың?

– Аманов Деря.

– Шу ере голуңызы чекиң – дийип, душушык гечириҗи аял йүзи суратлы кагызы пенҗиреден Деря узатды.

Деря голуны чекип, кагызы ызына гайтарды.

Ине-де илкинҗи душушык!

Узын столуң бир тарапында йүзуни ашак салып отуран адам Деряды. Бейлеки тарапда болса орта бойлы, сарыягыз, сачы депесине дүйрленип, үстүнденем юкаҗык капрон яглыҗак атылан сыпайы яш гелин билен бир гызҗагаз, бирем огланҗык отырды. Булар Деряң машгаласыды.

Илкинҗи душушык башда Деряны нәче бегендиренем болса, эдил хәзир Деряң йүзи чагаларының, аялының йүзүне каклышмаярды. Ол диңе ашак эседйәрди. Нәмедендир бир затдан утанян, чекинйән ялы, өзүни дийсең йыгра саклаярды.

Илкинҗи душушыгың илкинҗи сезүни Сона өз адамсы Дерядан эшидеси гелйәрди. Эмма Дерядан диңе ашак эсетмеден башга зат чыкмансоң, Сона сөзе башлады:

– Деря, гургунмысың?
– Гургун!
– Нәхили, җан саглыгың?
– Оңат!
– Нәме кемчилигиң бар?
– Хич зат!

Энтегем йүзүни галдырман, шол ашак середип отурышына Деря аялының сорагларына җогап гайтарярды. Болуп гечйән затлардан бихабар, нәмәң-нәмедигине дүшүнмән аңк болуп отуран Максатҗык дилленди:

– Кака, эгниңдәки эшиклең нәме үчин солдатларың эшиги ялы дәл. Энем маңа «Какаң солдат болуп йөр» дийди ахырын...

Деря оглуның сорагына бирбада җогап тапып билмеди. Ол башыны гөтерип, гөречлерини оглы Максатҗыга гөнукдирмек билен чәкленди.

Өз гезегинде Максатҗыгам гараҗа гөзлерини какасының дуркундан айранокды. Ата-оглуң гөречлери бир-бирине каклышды. Максатҗык эрҗеллик эдип, ене-де совал берди:

– Кака, сен нәме үчин өйүмизе бараңок! – дийди. Максатҗык нәче сораг берсе-де, какасындан хич хили җогап алып билмеди. Шу аралыкда Сона:

– Деря, нәме чагалаң сорагына җогап береңок я-да шу гүне дүшенлигиңи шу отуран нерессе чагаларыңдан гөрйәңми? Сен шу ише булашып гайдалың бәри, ынха, инди ярым йыл болды, шол ярым йылыңам хер бир сагадында, хер бир гүнүнде шу чагаларың сораян сорагларына шу гөзяшымдан башга җогап гайтарып билмедим. Сен хернәче булар хич зада дүшүнйән дәлдирлер, булар чагадыр дийсеңем, бейле дәл. Соран сорагларына җогап бермесең, чага болсалар-да канагатлананоклар. Зол «Эҗе, ханы какам, нәме үчин какам өйүмизе геленок?» дийшип, мени өз угрума гояноклар. Илкибатлар-а «Какаңыз солдат болуп йөр, оглум» дийип Максатҗыгы алдадан хем болдум велин, гызың Нәзик бир гүн окувындан аглап гелди.

Менем: – Гызым нәме үчин аглаяң? – дийсем, «Эҗе, өзүм ялы гызлар, огланлар: «Нәзик, сең какаң түрмеде герек?» дийдилер – дийип, ичи-ичине сыгман ярылайҗак боляр. Эйсем Нәзик нәме дийсин? Өзүң билйәң икинҗи класда окап йөр, түвелеме, хемме зада акылы етйәр. Ынха, инди өзүң икисине-де җогап бер. Ёк, Деря, булара чагадыр өйтме. Икисем мени хич угрума гоянок. «Ха-

ны, йөр, какамы тапып бер» дийшип дурлар – дийип, Сона соңкы сөзлерини гайталанда гөзлеринден яш дамҗалары сырыгды. Ол энтәгем геплеҗекди велин, гынанҗы Сонаның богазыны дыкына гетирди.

Сонаң гүррүңини диңләп отуран Деря улудан демини алды, ики эли билен келлесини тутды, соң йүзүни-гөзүни эллери билен чаларак овкалашдырды, гайта-гайта ювдунып, хәлиден бәри гама батып дуран гөвресини тиҗеди, ардынҗырабам, геплемәге чалышды:

– Максат җан, оглум, мен өйүмизе барарын. Хөкман барарын,сен азаҗык гараш, оглум, эгнимдәки эшиклерим солдат эшиклери дәл. Ёк, мен солдат дәл, оглум.

Максатҗык какасының «Оглум, мен өйүмизе хөкман барарын» диен сөзүне йылгыран ялы этди. Гөзлерини балкылдадып, башга-да затлар сораҗак болды, онянча енеде Деря:

– Гызым, Нәзик, какаң туссаг дийдилерми? – дийип сорады.

– Хава, кака, окувда хер гүнем өзүм ялы гызлар, огланлар «Нәзик, сең какаң түрмеде, туссагда» дийип йөрлер.

– Сен нәме диййәң?

– Хич задам диемок, йөне аглайян.

– Гызым, мугаллымыңыза айдайсаң болмаярмы?

Шу ерде Сона ара гошулды:

– Нәме, сең туссаглыгыңы мугаллымлары билмейәндирлер өйдйәңми?

– Мен билмейәндир дийип айдамок, белки, билйәндирлер, шонуң үчинем мугаллымлары лакгылдап йөрен шол окувчылара кәеселер, эйле болмаң, бейле болмаң дийселәр, онда оларың зол-зол гайталап йөрмезликлериде мүмкиндир ахырын.

Нәзиҗек какасы билен эҗесиниң гүррүңиниң арасына гошулды.

– Кака, мен эҗемден башга хич киме-де айдамок.

– Боляр, гызым, гой, дийселер дийиберсинлер. Ынха, бу ерден тиз чыкып өе барарын, гызым. Онсоң хич ким саңа какаң түрмеде диймез, өзүңем окувыңы оңатҗа окагын, эҗең диенини этгин. Болярмы, гызым?..

– Боляр, кака, окувымам оңат окарын, эҗемиңем диенини эдерин.

Деря өй-ичерилең ягдайыны сорашдырды.

– Сона, эҗемдир какамың саглыгы нәхили? Оңатмы?

– Деря, бу ере эҗеңем гелҗекди велин, гайын атамың шу гүнлер кән яравлыгы ёк, гатыҗа дүмевләпми-нәмеми. Эҗең онуң янындан айрылып билмән, бизе «Өзүңиз гидип геләйиң» дийди. Бизем, гөршүң ялы, ынха, чагалар билен гайдыбердик.

– Нәме, какам көпден бәри ятырмы?

– Ай, көпден бәрем дәл велин, шу сен тутуланыңдан соң бендәниң били үзүлен ялы болайды. Бичак хорланды. Илки вагтлар ыраң-дараң гезенем болярды, соң-соңлар гаррылык, үстесине-де сениң гайгың, оны чөкерәйди өйдйән.

– Эҗемиң ягдайы нәхили?

– Эҗеңем бир мыдар бар, ыра-дара гезиб-ә йөр. Икисинем сениң гайгың йыкды...

– Сона, шейле болды-да, нәдейин. Пелек ишидир-дә.

– Ёк-ла, Дөря, бу ерде пелегиң үстүне атмасана.

– Дагы нәме?..

– Сең хут хусусы ялңышың себәп болды. Мен, Деря, «Шу бихепбе ёлдашларыңдан дашракда дур, ахыр бир задың үстүнден элтерлер» дийип, саңа нәче гезек айдыпдым.

– Хава, Сона, бү айданларың гаты догры. Көп гезек айдыпдың. Ялңышлык болды-да, нәдейин?

– Деря, сени хич кимем ялңышдырып билмезди велин, сең өзүңем «Сув мейилли гурбага» дийлиши ялы, соңабака көп затлара мейилли болуп уградың.

– Сона, эдил бейле дәл болаймасын...

– Ёк, Деря, мен гаты догры айдян, соңкы дөвүрде сен үйтгедиң. Мең шу гүнки ялы ядымда, бир вагтлар, барып гошумызы бирикдирмәкәк, сен маңа хат язардың, сениң шол вагтлар шейле бир сада, пәк дуйгың, арасса сөйгиң мени, гөр, нәхили галкындырарды. Шейле хәсиетлериңе мен соң-соңларам гуванардым. Мениң саңа сөйгимиң дүйп өзени сениң шол чәксиз адамкәрчиликли хәсиетлериңди. Эмма, нәме үчиндир, соң-соңлар үйтгәбердиң, бүс-бүтин башга адам болдуң дурубердиң, билмедим мен, саңа нә дөв чалды...

– Сона, ялңышлык хер бир адамда болуп билер ахырын.

– Оны билйән, Деря, *ялңышмаян адам болмаз. Йөне* шол дөвүрде мениң айданларымдан догры нетиҗе чыкаран болсадың, онда бу бетбагтчылык башымыза дүшмезди.

– Вах, бу айдянларың чын-ла, йөне инди гич. Гич, Сона җан, гич.

– Хава-ла, Деря,инди ялңышлыгыңа душүнип, чагаларың арасына саг-аман говушсаңам кайыл.

– Хава, Сонам, аз-кем гайрат эдиң. Бу-да гечер. Гарашыбериң. Эҗем билен какама, хемме соранлара салам айт.

– Хөкман айдарын...

Деря бирбада өзүни шейле йыгра дуянам болса, чагалары билен оңат гүрлешип, гамлы гөвнүни биразаҗык гинелтди. Эмма гысга вагтлык душушыгың чәклидиги себәпли, вагт гаты тиз гечип гитди. Душушык гечириҗи аял душушык вагтының гутарандыгыны дуйдурды. Сонаңам, Максатҗыгыңам, Нәзигиңем хошлашмалы пурсаты болупды. Сона чагаларына бакып:

– Максат җан, ханы, какаңыз билен хошлашың, инди өйүмизе гитмели – дийип, өзи хем адамсы билен хошлашмак үчин еринден турды.

Максат билен Нәзик какаларына гарап:

– Кака, саг бол, саг-аман өйүмизе бар – дийишдилер. Сона-да:

– Деря, саг бол онда, хат язып, саглыгыңы эшитдирип дур, бизи алада этмән, тертип-дүзгүнлиҗе болгун – дийип, гөзүне яш айлады.

Деряң бирҗе сөз диймәге-де дили айланмады. Гөзүне яш айланып, дамагы долуп дурды. Геплемәге меҗалы болмансоң диңе ювдунярды, йүреги адатдакыдан хас бетер гүрсүлдейәрди. Сона болса адамсының дилинден нәмедир бир затлар эшитҗек болян ялы гаңрылып ызына середйәрди, ишиге тарап усуллыҗак билен йөрейәрди. Бирденем «Деря, саг бол!» – дийип, чыкып гитди. Сонаң соңкы «Деря, саг бол» – диен сөзлери хас-да эндиревүк халда эшидилди.

Деряң болса геплəп билмән, шол бир доңан ялы болуп дуршуды. Догры, гепләп билмесе-де, онуң калбы пәкди, хут чагаларының элинден тутупҗык билеҗе гидеси гелйәрди, иң болманда, ене-де азаҗык гүрлешип отурасы, гүлшеси, ойнашасы гелйәрди. Эмма чәкли вагтың гутармагы Деряң ислег-арзувыны айрачылыкдан башга хич зада гетирмеди. Аз салымдан Деряны душушык отагындан нобат гуллугында дуран солдатларың бири өзи билен алып гитди.

Гүйз айларының илкинҗи гүнлери башланыпды. Гөз-гуванҗымыз гырымсы агачлар якымсыз шемала дөз гелип

билмән, өзлериниң яшыл япракларыны еке-екеден ере гачырярдылар. Ере гачан япражыклар арлы томсы өзлериниң шахаларында дүнйә безег берип гечиренем болсалар, оларың ода тутулан говка ялы болуп, хәзирки ятышлары бирхили гезгыныды. Шейле-де болса, тебигатың айланып дуран дөрт паслының бири болан гүйз паслының илкинжи башлангыжы шужагаз япражыклардан башланярды. Япракларыны гачыран шахалар сырдым чыбык болшуп, шемалың угруна гөвунли-гөвунсиз ыгшылдашярдылар. Яшайыш болса шол бир акымына өйден, ил-гүнден узңеликде довам эдип дурды. Бир гүн ищден гелленимизде отряд башлыгымыз Михайлов бүтин отрядың өңде барыжыларыны радио аркалы өз кабинетине чагырды. Бу чагырышыкда мен, Деря, башга-да бирнәче ёлдашымыз барды. Биз отряд башлыгымызың кабинетине хаял этмән йыгнанышдык. Капитан Михайлов дуркуны адатдакыданам аграсрак саклап отырды. Аз салымданам Михайлов еринден туруп, сөзе башлады.

– Гражданлар, сиз бизиң икинжи отрядымызың өңде барыжылары болуп дурярсыңыз. Сизиң чекйән арасса зәхметиңиз еке мениң өзүми бегендирмән, эйсем ол сизиң өзүңизем тизрәк чагаларыңыза, эне-атаңыза говушмагыңыза улы көмек болуп дуряр. Йене, шейле-де болса, энтек бизиң арамызда өз этмишлерине пушман этмән, гайтам ене-де чәклендирилен дүзгүн-тертибиң гаршысына дуруп, өз бозгак хәсиетлерини шу ерде йөретжек боланлар йүзе чыкяр. Эмма биз олара ёл бермерис – дийип, капитан Михайлов столуң үстүнде ятан кагызларың бирини алды. Кагызларың гапдалында кесерилип ятан әйнегини элине алып, гапдал кисесинден яглыгыны чыкарды. Әйнегиниң айнасыны супүрищдирип, усуллык билен дакынды. Ардынжырабам, кагызың йүзүне эседип, геплэп башлады:

– Сизиң гөрйән шу кагызыңыз дүйн язылан акт, өзем бизиң отрядымызың члени, отряд боюнча енде барыжы он икинжи бригаданың бригадири гражданин Эсенов Сейидиң тәзеки эден этмиши барада язылан хат. Гражданин Эсенов Сейит он икинжи бригаданың бригадири болуп, өзүниң иш укыбыны гөрелдели алып баранам болса, дүйн иш еринде гизлин халатда спиртли ичги гетирдип ичипдир. Ичги иченлигини хич киме дуйдурмадыгам болса, оны ищден соң нобат гуллугында дуран солдатлар сынагдан гечен вагты, агзындан спиртли ичгиниң ысы гелйәр дийип саклапдырлар. Ол маңа техмет атярсыңыз

дийип надаралык этсе-де, медицина барлагының нетижеси ичги иченлигини тассыклапдыр. Шол тассыклама эсасында тертип-дүзедиш эдарасының хөкүми билен бригадир Эсенов Сейиде темми берилди. Ол беркидилен камерада үч ай вагтыны гечирмели болар. Үстесине-де ол бригадирликден бошадылды. Он икинжи бригада тәзе бригадир беллемек герек – дийип, капитан Михайлов отуранлаң йүзүне гөзүни гездирди. Ынха-да назарыны Деряда саклады, ичинден бир затлары пикир эдип, аз салым геплемән дуршуна-да, әйнегини элине алып, столуң үстүнде гойды. Бирденем:

– Гражданин Аманов Деря – дийди.

Деря еринден турды.

– Сиз тәзерәк геленем болсаңыз, сизи бригада бригадир эдип беллемекчи, сизиң өзүңиз мең теклибими нәхили гөрйәрсиңиз?

Деря бирбада хич зат геплемеди-де, маңа гезүниң гыйтагыны айлады, менден нәхили-де болса бир ышарада гарашян ялы этди.

Онянча-да Михайлов отуранлара йүзленди:

– Бригада бригадир эдип Аманов Деряны беллесек, мениң пикиримче, ялңыш болмазмыка диййәрин – дийди.

Отуранлаң бары отряд башлыгымызың теклибини макул билди. Бу теклиби менем голдадым. Себәби Деря пайхаслы, көпи гөрен адамды.

Деряның хәзирки болуп дуршундан отряд башлыгымыз канагатланман, белли бир жогап эшитмек үчин ене-де Деря йүзленди:

– Гражданин Аманов, сизиң өзүңиз нәхили пикирде?

– Гражданин начальник, сизиң маңа болан ынамыңыз, мениң үчин бир басганчак бейиклик, шоң үчинем мен көпчүлик үчин элимде барыны аямарын.

Деряң жогабы отряд башлыгымызыңам, отуранларыңам гөвнүнден турды. Шундан соң биз капитан Михайловың рүгсады билен кабинетден чыкып, херимиз өз ерли-еримизе дагашдык. Мен Деря билен болян еримизе гелдим. Мерет бизе гарашып отуран экени. Ол бизден:

– Салых, нәме көп эглендиңиз, йыгнак-зат болдумы? – дийип сорады.

– Ай, йыгнаг-а дәл, ынха, Деряны бригадир сайладык.

– О нәхили бригадир?

– Ай,йөнекейже бригадир-дә.

– Хайсы бригада?

– Ол икинжи бригада.

– Ханы, онуң озалкы бригадири Эсенов?

– Эсенов дүзгүни бозупдыр.

– Нәме?! Дүзгүни бозупдыр?!

– Хава.

– Нәме этмиши бар?

– Спиртли ичги гетиртдирип ичипдир. Онам солдатлар сынаг вагты аңып саклапдырлар. Ичги иченлигини аныклабам, уч ай беркидилен камерада болмак җезасыны берипдирлер.

– Ол-а болмандыр...

Гүррүңе Деря гошулды:

– Нәме болмандыр диййәң? Эйсем хәзирки шу гөвнүчөкгүн халыңа ичги ичмек ядыңа дүшйәми?

Мерет Деряң сөзүне җогап гайтармады.

Деря ене-де җаныгып гепләп башлады:

– Ери, энтек озалкы эден этмишлең ызындан өкүнип етип боланок велин, адамлаң индикиси нәхили болярка? Шу айрачылыкда, шу рухупесликде өзүне эрк эдип билмейән адамлар, мең пикиримче, хич вагтам ынсан адына гирмезлер-де, диңе сан хөкмунде өтүп гидерлер. Эйсем буларың өз чагалары, эне-аталары, ил-гүни гөз өңлерине гелмейәрмикә?

Мен Деряң пикирине гошулдым.

– Хава, Деря, сениң бү айдянлаң ерән догры, йөне ынсан хәсиети, ынсан гарайшы эдил сең дүшүнишиң ялы бирмеңзеш болмаяр, дүрли-дүрли гарайышлар билен тапавутланяр. Ине, сең хәзир бар пикириң шу ерден тизрәк акланып, саг-аман чагаларыңа говушмак, кепчүлиге пейдалы адам болуп, чагаларыңы белент рухда тербиелемек. Шейле дәлми? Шейле болян болса, бу пикириң ерән догры, адам диениң диңе шейле болмалыдыр. Йөне, гынансак-да, бизиң арамызда энтек ынсан рухуны йүзүне йөнекейҗе перде эдинип гезип йөренлер аз дәл ахырын. Шейле адамларың күйүнде бозгаклыкдан башга хич зат хөкүм сүренок. Олар озалам өзлериниң пәк зәхметинден өй-ичерисине пейда берен дәлдирлер. Гел-гел, инди шу ерде-де, шол гылык-хәсиетлерини ташламан, зәхметден дашда дуруп, огрынча я-да гизленип, спиртли ичги гетирмәге, хер хили ёл билен өйлеринден пул алмага, шуңа меңзеш этмесиз затлара ковалашярлар. Элбетде, мунуң өзи говулыгың үстүнден элтмез.

– Салых, онуң ялы адамлар хич хачанам акланып билинмезлер. Онсоңам шу ерде эден этмишиниң җезасыны чекип отуран адамың ызындан гелйән хоссарлары спирт-

ли ичгилер я-да чакданаша көп пул гетирип берйән болсалар, онда шу отуран адамларың өзлери билен бирликде, шол хоссар болшуп йөрен адамлар хем гүнәкәрдир.

– Деря, бу ерде мен-ә хоссары гүнәкәрлеҗек дәл-де, хер кимиң өзүни гүнәкәрлеҗек болярын.

– Ики тарапы-да гүнәли хасап эдели-ле, Салых. Мен-ә хайран, Эсенов шу беркидилен зона нәхили ёл билен спирт ичгисини гечирип билдикә? Серет ахырын: бу ерден гуш болуп учуп гечҗек гуманың хем ёк. Даш-төвереге сим чекилги, өзем гораглы. Шу беркликденем спиртли ичги гечирип болса, мен-ә билмедим.

– Деря, сен адамының хер бир зада укыплыдыгыны ядыңдан чыкарма...

– Ёк, оны билйән-ле. Йөне, ылайта-да, бу ерде хер ким говулыга ымтылаймалы ялы болуп дур.

– Хава, говулыга-да ымтылыш дөрәп билер, эмма ярамаз хәсиетиң өңе гечйән вагтлары көп боляр диели-ле.

– Бардың үстүнден. Ярамазчылыкдан худайҗаның өзи гораверсин. Гөзүмиз ягшылыга душсун...

– Деря, ягшыларың хатарында болмак хеммелериңем йүрегинде бардыр.

– Оның догры, хеммелериңем йурегинде оңатлыга болан ислег бардыр, йөне шол ислеги бирнәчелери ерликли уланып билмән, шунуң ялы ерлерде эрклерини хасам эллериңден гидерйәрлер.Сейит Эсенов бир яш-елеңем-ә дәл, инди кыркдан гечип, сачы агарып башлан адам ахырын. Шолар ялы адамлар өз эрклерине буйруп билмеселер, яш-елеңлерден нәмә гарашҗак дийсене?.. Булар гайтам какабаш яшлара гөрелде болуп, акыл өвретмели ялы велин, гынанчлы ери, яшлар булара акыл бермели болуп дуруберйәрлер.

– Вах, Деря, яшлаң акылы билен дүзелйән болса онда гүлала-гүллүк болаймаҗакмы... Арамызда ак гирсе-де, аң гирмедиклер бар. Шолара акыл өвретмек кын. Шолар хич бир акыла гуллук эденоклар.

– Гой, хич бир акыла гуллук этмейән болсалар, онда олар эҗирлерини чексинлер, ахырын-а акылларына айланар-да.

– Деря, сең бу айдяның хакыкатдан-да догры, себәби ине, менем илкибатлара бозгаклыга йүз урдум. Гаршыма чыкҗак бардыр өйтмән, якамы ачып, гайшарылып гезен болдум. Герекмеҗек башбозарлара гошулып, өзумден өкдерәклере душуп, таяк иен махалларым хем болды, онсоң канун эсасында беркидилен камераларда гүнүми ге-

чирдим, гизлин пулам сакладым, спирт ичгисинем гетирдип гөрдүм, бригадир Эсенов ялы-да болуп гөрдүм. Середип отурсам, буларың барысы ялңыш экени. Шол зерарлам бендилик хамыды мениң бойнумдан инди еди йыл бәри айрылман гелйәр.

– Салых, инди билйәнем болсаң бири. Пушман эдйәниңи дуюп дурун.

– Деря, кәбир затлар ядыма душенде, ичим от алыберйәр ахырын.

Хәлиден бәри дымып отуран Мерет сөзе гошулды:

– Салых, асыл сенем спиртли ичгини гетирдип ичип тутуланларың бири экениң-ә. Ери, нәдип бу ере шейле затлары гетирдип билдиңиз? Мең акылым хайран-хов...

– Мерет, оңам өз ёлы, өз угры бар.

– О нәхили өз ёлы, өз угры бар?

– Ай, угры бар-да.

– Нәхили угры бар? Ханы, айтсан-а...

– Мерет, эгер сен өйден пул алҗак болсаң, онда душушыга гелйән гарындашыңа шунча пул герек дийип дуйдуряң. Нәдип пулуң говушмалыдыгынам өвредйәң. Беллешилен вагтда ховлың дашындан саңа пул билен дашҗагазы кичиҗик дүвүнчеге долап-долап зыңярлар. Тикенек сим ики-үч хатар хем болса, дүвүнчек зарба билен зыңлансоң, сең голайыңа гүтләп душйәр. Ал саңа, миннетсиз говшан пул. Спиртли ичги герек болса-да, эдил шонуң ялы усулы бар. Кичиҗик демир гутуҗыгы аракдан долдурып зыңдыраймалы. Ана, онсоң, саңа арагам тайын. Ахмал болсаң велин эле салярлар. Сәбәби зыңлан дувунчеги нобатчы гаравуллар узакдан гөруп, ахмала салып тутайярларам. Сересап болмалы-да.

Мениң гүррүңими Деря-да, Мередем аңк болуп диңләп отырдылар. Догруданам, чәклендирилен яшайыш шейле беркем болса, адам хемме ерде чыкалга тапяр. Эмма хемме зат чәкли, хемме задың өңи болшы ялы, соңы хем бар, нәче пул алсаңам, нәче спиртли ичги гетиртсеңем ахырсоңы эле душйәрсиң, шонда җериме камерасындан совулма ёкдур. Кәбирлеримиз муны билип дурсагам, этмишиң учин җеза чекйәнлигиңе гөз етирселерем, пайхасы, аң-пикири етерлик өсмәнсоң, кепчүликден сайланып, эден-этдилик эдйәрис. Илкибашларда менем шейле хокгалары чыкарып уграпдым, эмма ялңыш ёлдан вагтында совлайдым. Ёгса, менем ат йитиренлең бири болаймалыдым. Эйсем шейле яшайыш шертинде өзүңи оңатларың хатарында дуюп, өз пәк зәхметиң билен акла-

ныл чыкып гитмек бизиң үчин бахасына етип болмажак багтлылык дәлми нәме?! Оңатларың хатарында болмак үчинем, илки билен, өзүң оңат болуп, оңатлар билен ёлдаш болмалы, ягшылардан гөрелде алмалы.

Мен өз ёлдашларым Дерядан, Меретденем дийсең хошалдым. Себәби бу икисиниңем пайхас байлыгы, адамкәрчилиги белентди. Деря менден үч яш төверенги кичиди. Мередем еди-секиз яш кичиди. Мен өз яшлыгымы гөз өңүме гетиремде, эдил хәзирки Мередиң яшындакамам туссаглыкда отырдым. Деряң яшындакамам шол бир акым мең яшайшымда довам эдип гелйәрди. Йөне шол вагтки Мередиң яшындакы дөврүм, өз тертип-дүзгүнини эдил хәзирки Мередиң, Деряң тертип-дүзгүни саклайшы ялы саклан болсам, онда мүмкин, бу вагтлара бу ерлерде болмасам-да-болмаздым. Яшлык деврүм бәлчиремек билен гечененем болса, жахыл чыкан деврүмиң башлангыжы ыкбал черңешигине чолашып, бүс-бүтин үйтгеди дуруберди. Онда-да, гөр, нәхили үйтгеди дийсене, гарашылмадык ягдайда бетбагтчылыга учрамак билен, эрксиз яшайша гошулмагым мениң еңкүже говшаксы тертип-дүзгүнимиң үстесине урна болды дуруберди. Башда бозгакларың арасына дүшмегим мени налажедейинлиге нәче дийсең итекледи. Шол дөврүрде-де өзүмдәки ярамаз гылык-хәсиетлери йигренип уградым. Чүнки шол гылык-хәсиетлер мениң яшлыкдан эден сүйжи арзувлам билен чапраз гелип, мени пикир толкунларының ичинде гарк эдип барярды. Аслыетинде, пул барыны хасапсыз совруп, ичгә йүз уранлыгым мениң үчин бетбагтчылыгың башлангыжы болупды. Ахырсоңам бир гүнәсиз адамының өлүмине себәп болупдым. Ара өлүм дүшенсоң, өкүнжиңем, ахмырыңам пейдасы ёк. Йөне гелжеге болан үмытарзув гүйчли зат экени. Мен диңе шонуң билен яшаярдым. Догры, илкибатлара адам өлениң ызында өлмәге тайяр боляр экени. Эмма өлүм мениң душумдан совлуп гечди. Оңа дерек хемме зада мен, диңе мениң өзүм гүнәкәрдим. Догрусыны догры айтмалы. Ики-үч йылдан бәри мен ол озалкы Салых дәлдим, мен бүс-бүтин башга адам болмага чалышян оңатларың хатарындакы адамдым. Инди өйденем өзелешип пул сорамокдым, гайтам говы ишләп башлалым бәри кәте гирдежимиң бир бөлегини өйүмизе иберйәрдим. Әхли ниетим хакыкы ынсан рухунда яшамакды. Деря билен Мередем маңа рухы көмеклерини гайгыранокдылар. Оңат-оңат маслахатлар, гөвүнликлер берйәрдилер.

Деря озал биз билен бир звенода бетон гарярды. Инди ол он икинжи бригада бригадир болупды. Зәхмет өндүрижилигини ёкарландырмакда, өндүрилен өнүмиң хилини говуландырмакда Деряң бригадасы гүнсайын ёкары нетиже газанярды. Хер гүн иш еримизе отряд башлыгымыз ве бейлеки ёлбашчылар айланып дурды.

Бизиң бригадамызда жеми отуз төвереги адам ише чыкярды. Ише чыкян адамларың көпуси пәк зәхмет билен мешгулланып йөренем болса, оң терсине, ищден гача дуруп, киши зәхмети билен өз гүнлерини гечиржек болянлар хем барды. Бир гүн энтек айың жеми жемленмәнкә, Деряң янына бенди огланларың бири гелип:

– Ара, он икинжи бригадаң бугоры сизми? – дийип сорады.

Деря тәзерек геленем болса бенди геплешигини аздакәнде өврөнип уграпды. Ол – «Ара, сиз бугормы?» диен сорагың «Сиз бригадирми?» маныны аңладяндыгына оңат душунипди. Шонуң учинем ол икиржиңленмән:

– Хава, мен бригадир – дийип жогап гайтарды.

Ол ене-де:

– Бугор болсаңыз, таншалың. Салам! – дийип, әсгермезлик билен элини Деря тарап узатды.

Деря-да оңа тарап элини узадып саламлашды.

– Мениң адым Чары, сизиң адыңыз нәме?

– Мениң адым Деря.

– Хә, Деря дийсеңизләң, гаты говы. «Бир гөрен таныш, ики гөрен – гарындаш» – дийипдирлер.

– Хава, Чары, таньшлык говы зат.

– Деря, неме-ле, мен сиз билен ики агыз гүрлешәейин дийип гелдим.

– Диңлейән. Айдыбериң.

– Айтсам, ай аяк болуп гелйәр. Мең өзүм сең бригадаңдан дәл-де, он үчунжи бригададан, озал сең ериңде Сейит ага бригадирди велин, оны айрып сени гоюпдырлар, ол белки, говулыгың аламатыдыр. Сен, шепе, маңа бир айлык зәхмет хак язавери.

– Бе, Чары, айдяның нәме? Ишлемедик адама-да зәхмет хакы язып болармы?

– Деря, мундан озалкы бугорлар-а угруны тапып язярдылар, сенем, нәме, болшуна гөрә, язарсың-да. Аркайын болай, хич ким хич зат билмез, язан хакыңа-да нәче пул бермели болса өзүм берерин.

– Нәме диййәң? Нәче дийсең пул берерин диййәрмиң?

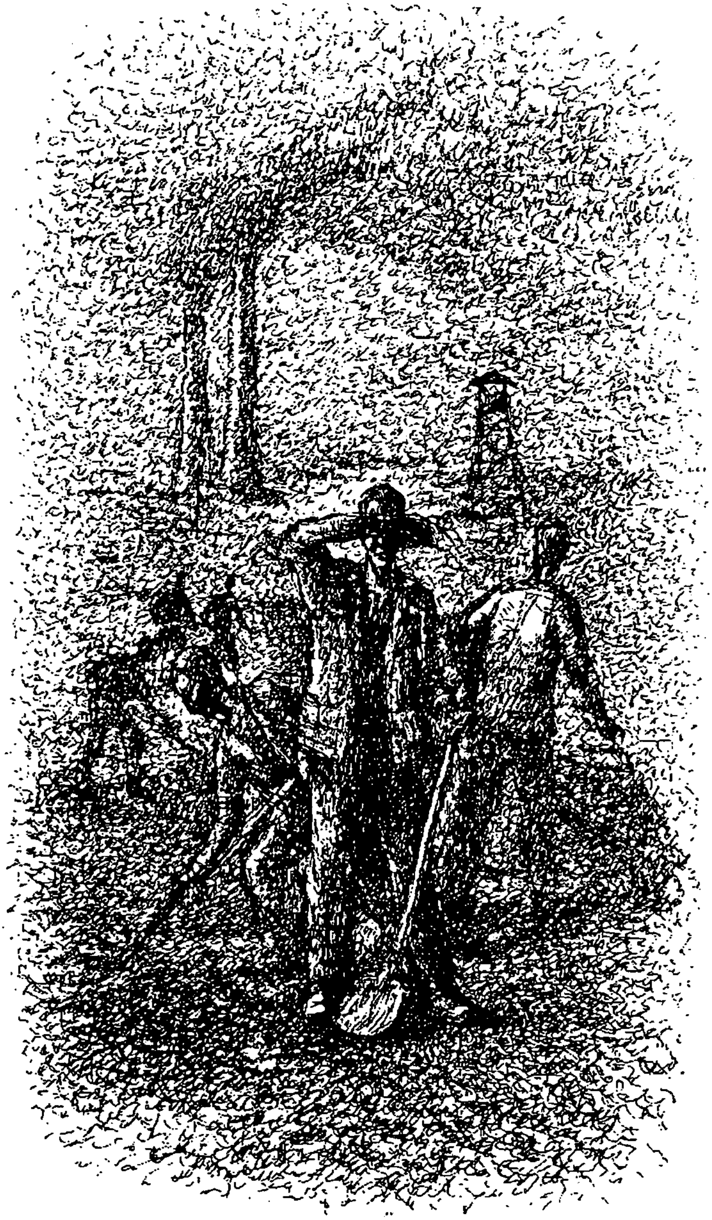

– Хава, хава, нәче зәхмет хак язсаң, шоңа дүшйән пулы мен сең элиңе нагт берерин. Маңа ишлейәр дийселер боляр. Ёгса-хов, отряд башлыгы «ишләңок» дийип, тей гоянок.

– Чары, бу юмшуң-а мен битирип билмерин. Ишләрин дийсең, ынха, мең бригадама гечәй, нәхили эл көмеги герек болса, өзүм көмек берейин, йөне ишлемедик адама зәхмет хакы язмагы мен оңармарын.

– Деря, оңарман дийип өзүңи горка тутмасана, дурабара өвренерсиң. Шу ерде өзүң ялы бугор аз дәл ахырын, херси өз башардыгындан ишлешип йөр.

– Чары, мен башарман дийдимми – башармарын. Ялбарыбам дурма.

– Деря, сен бир зада дүшүн, сен шу ай маңа зәхмет хак язып бермесең, «ишлемәнсиң» дийип отряд башлыгымыз маңа хөкман чәре гөрер, маңа ол өңем «сен оңат ишләңок» дийип игенйәр. Гайрат эдәйсене...

– Чары, ынсан зәхметиниң пула сатылян ери бармыдыр?

– Деря, мен сең билен адам ялы гүрлешйән, мен сенден дүшүндириш алмага гелемок, нәхилем болса ойлан ханы, мен эртир ене-де яныңа гелериң, оңа ченли оңатжа пикирлен – дийип, Чары өз угруна йөрәп гитди. Деря болса Чарың ызындан середип, аңк болуп дурды. Ол озал бетон гарып, диңе өз аладасы билен гүмраланып йөрен болса, инди, бригадир болансоң, бүтин бригадаң аладасыны этмели болярды. Өзем кәбирлериниң башарып болмажак ишлери дүзетмеги хайыш эдип дурмагы Деряң кежебесини даралдярды. Шонда-да ынанылан иши башаржак болмалыды. Чары ялы ишлемән зәхмет хак яздыржак болянлара болса гахарланман жогап бермелиди.

Чары эртеси ене-де гелди. Ене-де шол өңки хеңине тутды:

– Бугор, салам!

– Салам!

– Ери, пикирлендиңми?

– Хава, пикирлендим.

– Шейт-хов, гайрат эт ахырын. Хеммәмизем бир бенди, онсоңам шуң ялы дар ерде бири-бириңе көмегиң етмесе, хачан етсин. Бизем сең гадырыңы билерис – дийип, Чары ялбарыжы әхеңде гүрледи.

Деря ян бермеди.

– Чары, шу меселе билен гайдып мең яныма гелме. Сен бир зада дүшүн. Кимдир бириниң иш хакыны азал-

дып, онам саңа я-да башга бирине язсам, мен бу ерде эдил саңа көмек эдйәнем болсам, онуң терсине, өзүм ялы башга бирнәчелериң хакыны огурладыгым боляр. Оны, дост, мен башармарын – дийип, Деря гидиберҗек болды.

Чары сесини батландырып:

– Бугор, боляр, геп шу болсун, йөне карам эдип кимдир башга бирине зәхмет хакы язайсаң, онда менден гаты гөрмегин – дийип, гелен угруна тарап гаты-гаты йерәп гитди.

Деря болса келлесини гөвүнли-гөвүнсиз яйкап, Чарың ызындан эседип галды.

Деряны гең галдырян зат – ынсан адыны гетерйән адамларың кәбирлеринин эдепсиз гылык-хәсиетлериди, оларың озалам гедекси этмишлер билен шу ерде отурып, дүзелмекден-ә гечен, гайтам ене-де бирнәчелериң арасса дуйгуларыны зәхерлемәге чалышҗак боляндыкларына ол хайран галярды. Хәзирки, өзүниң бенди деврүнде, онда-да бригадир болуп, кепчүлигиң өңүне дүшели бәри ынсан хәсиетлериниң хер хилисине габат гелмеги онда якымсыз тәсир галдырярды. Чары онуң үчин йөне бир адам дәлди-де, ынсан адына ыснат гетирйән салгымды. Онда-да айылганч салгымды. Дашындан гөрәймәге лопбуш гөвре, ийип-иченде ики-үч адамлык ийип-ичҗек налаҗедейиниң «Маңа зәхмет хакы яз, нәче язсаң, пулуны ал, язмасаң, соң гаты гөрме» дийип, утанман бойнуны буруп дурмагы Деряң акылына асла ерлешенокды.

– Эйсем, ери шулар ялыдан инди башга нәме тама этҗек, шу ерде-де дөв ялы жанына зәхметден езүни четде саклап, киши зәхмети билен гүнүни гөрҗек болянлар эйсем азатлыга чыканларында кепчүлиге, ей-ичерисине, ил-гүнүне пейдасы дегер өйдйәрмиң? – дийип, Деря ичини гепледйәрди. Бендилик эҗирини чекйәнлериң арасында хер хили гылык-хәсиетли адамлар барды. Буларың бирнәчесиниң тизрәк җемгыете гошулмак диен пикир асла ятларына-да дүшенокды.

«Есериң еди ере кести етер» дийишлери ялы, бозгак адамларың сәхелчеси, гөр, нәчелериң зехинлерини якярды. Элбетде, Деряң пәк дүшүнҗеси билен бир гүзерден сув ичип билҗек дәлди. Кәбирлери болса иш вагтында хер хили сапалаклар атып, өзлерини догумлы сайып, ишден чеке дурҗак болянлардылар,ене бирнәчелери өзлерини пайхаслы, душунҗели, хакыкы ынсан хатарында ха-

саплан болуп, бош вагтлары ёлдашларының арасында-да вәшилик сатан болуп, иш еринде велин, өзлерини ищден чеке саклаярдылар, ёлдашларының зәхметини өзлерине перде эдинйәрдилер. Хер хилиси барды.

Гүнлериң биринде ишләп дуркак бетон гарыҗы машын дөвүлди дуруберди. Бизиң барымыз машын оңарылянча гарашып отурдык. Ишлейән ёлдашларымызың арасында яшулам, яшкичем, орта яшан адамлар-да барды. Буларың гепе чеперем, геплемән ичини гепледип отуранам барды. Көпчүлиги гызыл-гыран гүлдүрип, пал атян палчымызам барды. Бу палчы сырдам бойлы, чакданаша гарамтыл йүзли, сачларындан яңы ак гирип угран, орта яша етен адамды. Онуң адына-да Мерген диердилер. Кәте болса оңа дегшип йөрен ёлдашлары Мерген гара, Мерген палчам диердилер. Мерген палчы вәшилик билен кырк бир гумалакда пал атарды. Хәзирем огланларың бири Мерген палча пал атдырярды. Ине, Мерген палчы кырк бир саны тогалаҗык дашы ерде гойды. Үйшуп дуран дашҗагазларың дашына ики-үч гезек элини айлады, ичинден нәмедир бир затлары пышырдан болды. Ондан соңам дашлары эли билен үч бөлүп, хер бөлегинем дөрт-дөртден бөлүп уграды. Ене гарып, ене бөлди. Ахырын дашлары үч хатар эдип бөлүщдиренсоң, палың ёргудына башлады.

– Хава, иним, ынха, палың-а гаты говы чыкды: ине, өзүң-ә ойланып отырсың, җаның болса саг, өйүңизиңем докузы дүзүв, хеммеси саг – дийип, Мерген палчы ерде ятан хатара дашларың кәсини эли билен эллещдирип гойберди. Азаҗык пикирленен ялы эдибем: – Ине, гөрйәңми, саңа кырк гүнден бәрде бир хатам гелҗек – дийди. Отуранлар Мерген палчың «Кырк гүнден бәрде бир хатам гелҗек» диенине «Пал атдырманда-да кырк гүне ченли хат гелйәр-ле» дийшип гүлүщдилер. Шол бармана Мерген палчың өзем, ерде ятан дашҗагазлара середип, мыс-мыс гүлйәрди. Аралыгында-да: – А-хов, адамлар, палы аклыксыз атдыртмалам дәл диййәрлер, нәме-де болса, аклык берип дурмалымышын, нәме-де болса боляр, аҗы, сүйҗи диймәң-де гетирибериң, бир атым насам болса болянҗыр – дийип, вәшилик билен отуранлары гүлүщдирйәрди.

Мерген палчың айдянлары ойнам болса, чынам болса бу затлара гулак асып дуран кән ёкды, йөне велин, пал атып бер дийсең зол-зол гайталап пал атып берерди. Онуң хәзирки пал атып, ёргут эдип отурышыны хәлиден бәри сынлап отуранларам барды. Бу отуранларың дегиш-

генрэгиниң бирине-де Еди ага диердилер. Еди ага лопбуш гөврели, элли яш төверек, бугдайреңк, даяв пыядады. Өзүниңем йүзи менек-менек готурды. Муңа дегшип йөрен дең-душ ёлдашлары Еди ага-да, Еди готурам диййәййәрдилер. Хәзир агзы наслы Еди готурам сын эдип отурышына тумшугыны дикрәк тутуп, палча дегип уграды.

– А-хов, адамлар, шу палчың айдянларына кәнбир ынанайман, ол сизиң барыңызы алдап отыр, ана герүң, хер гезек дашлар ере бирхили дүшсе-де, ёргудыны, шол бир гайталаяныны гайталап отыр. Онсоңам муң йүзүниң гаралыгыны гөрйәңизми? Онуң йүрегем эдил йүзүниң реңки нәхиле болса, йүрегем шейле болмалымышын диййәрлер – дийип, Еди ага лох-лох гүлйәрди. Еди агаң гүлкүсине отуранларам хезил эдип гүлүшйәрдилер. Мерген палчың өзем гүлйәрди, гүлүп отурышына-да:

– А-хов, адамлар, шу Еди готурың айдянлары гаты догры-хов, адамың йүзүниң реңки нәхили болса, йүрегиниң реңкем шонуң ялы болмалымышын дийип мен кичиҗиккәм мамам пахырам айдарды. Середиң, Еди готурыңам йүреги эдил йүзүниң готурлыгы ялы өйҗүк-өйҗүкдир – дийип, Мерген палчы Еди аганың дегишмесине пал атып отуран еринден җогап гайтарарды. Еди ага шонда ил деңинде гүленем болса, палчың бейле дегишмесини бирхили ёкушрак герйәрди. Шейле халатда:

– А-хов, Мерген гара, мен готурам болсам, сең ялы пал атып, адамлары алдап йөрмен. Асыл маңа пал атып берип, менден бир атым нас аларын өйтмегин – дийип, бәлчирән болярды. Өз гезегинде Мерген палчы Еди аганың дегишмесине йүзүни ёкары галдырман мыс-мыс эдип гүлен болярды.

Бендилик гөвни бирек-биреге хич хили өйке-кине этдирмейәрди. Сәхел бошрак вагтың дегишмелиди, гүлүшмелиди, гараз, нәдибем болса вагты шадыян гечирмәге чалышмалыды.

Бетон гарыҗы машын аз салым бозулып тогтанам болса, инди ене-де ишләп уграпды. Хер ким өз ишлейән топарына гошулып, иш билен гүмрады. Деря өндүрилйән өнүмлериң хилини барлап, бизиң арамыздан айрылман, биз билен дес-дең зәхмет чекйәрди. Иш гүни болса бирсыдыргын гечип дурды.

Бир гүн гелип яңы ишләп угранымызда адатдан дашары гарашылмадык барлаг җаңының сеси эшиддилди. Озалкы дүзгүн боюнча хер гүн гүнорта нахар вагты җаң какыларды. Шол җаң сеси хем барлагдан гечмек, хемем

нахарланмак үчинди. Хәзирки гарашылмадык җаң сеси велин бизиң барымызы тәзеден барлага чагырярды. Хер ким ерли-ерден барлага уграды. Мен эййәм Мерет, Деря билен барлага гелипдим. Огланларам йыгнанышярдылар. Бизиң хеммәмиз йыгнанышамызсоң, нобат гуллугында дуран гаравуллар бизиң хеммәмизи бир җая салып санадылар. Адымызы еке-екеден окап, ене-де санадылар.

Бригада-бригада эдилип гойлан брезент халтаҗыгың ичиндәки йүзи суратлы карточкаҗыклар ики гезек гайталанып окаландан соң, карточкалаң бириниден өзгеси ене-де халтаҗыкларың ичине йыгналды. Шол екеҗе карточка велин вагты билен халтаҗыга гирмейәрди-де, нобат гуллугында дуран ресми ишгәрлериң эллерине гезекли-гезегине гечйәрди. Бизи болса шу җайдан чыкарман саклап отырдылар. Җайың ичи дийсең совукды. Аякларымыз үшейәрди. Тизрәк барлаг гутарып, ише гызышсаң, мунуң ялы үшелҗегем дәлди. Эмма шол бир екеҗе карточкаҗык ресми ишгәрлериң эллеринден дүшенокды. Биз шол гарашып отырдык. Ине-де гошмача барлагчылар гелди. Иш зонасы тәзеден барланылды. Ресми ишгәрлериң эллеринден эле гечйән йүзи суратлары карточкаҗык, биз нәче үшәп гарашанам болсак, эдил хәзир өврүлип халтаҗыга гирмеди. Бизи гаты узак сакладылар, ахырам ишлетмән, иш зонасындан алып гайтдылар. Бизиң арамызда болса: «Кимдир бири гачыпмышын» диен гүррүң агыздан-агза гечйәрди. Бизи агшамара ене-де яшайыш зонасында тәзеден барлага йыгнадылар. Дүзедиш эдарасының әхли ресми ишгәрлери, ондан дашары бир топар нәтаныш ишгәрлер – буларың хеммеси хәзир шу ердеди. Барлаг нәче гайталанса-да, диңе «гачыпдыр» диен нетиҗеден башга нетиҗе бермеди. Эййәм кимиң гачанлыгы гүмүртиксиз аныкланыпды. Ол дөрт йыл төвереги бендиликде болуп, бир йыл чемесинден азатлыга чыкаймалы яш огланды. Ады Мурадов Аликди. Мен оны дашрагындан танаярдым. Ол орта бойлы, долмуш огланды. Йөне гынансак-да ол эййәм гачыпдыр. Огланларың арасында болса инди гачаның гүррүңи эдилйәрди. Кимси: «Вах, нәмүчин гачдыкан?» дийсе, кимси «Гачман гечен, гөр, еке өзи бизиң әхлимизи нәхили хорлады, булар ялы дей-юса небсиң агырмалы дәлдир, себәби шу тетелләер илки-хә җенаят эдип, индем пушман эдип билмән, илден сайланып, ене-де бизиң барымызы азара гойяр» дийип кәйинйәрди.

Зонадан гачып гиден Алик бизи тутуш бир гүнүң довамында хеләк эденем болса, оны шол гүнүң эртеси зонадан даш болмадык аралыкда тутупдырлар. Онуң соңкы ыкбалының нәхили болҗакдыгы велин, инди хич кими гызыкландыранокды. Биз ене-де ише чыкып, өз пәк зәхметимизи аяман ишлешип йөрдүк. Гүнлер болса айланып дурды.

Мерет бу гүнем өз сөйгүлисинден хат алыпды. Ол өңем бирнәче хат алып, бирнәче-де хат иберипди. Мерет билен Шекериң арасындакы сөйги инди гүнсайын гүйҗейәрди. Ыкбал айрачылыгының йитгиси ики жуваның йүрегинде эгсилмез сейгә айратын хыруч берйәрди. Догры, айрачылык зерарлы өз йүрегиңдәки дуйгың хеммесини хат усти билен бирек-биреге етирип боланокды. Эмма хатларда язылан язгылар бир-бириңи гөрлүп-эшидилмедик дережеде ыснышдырярды. Шоңа гөрә-де Merediң хәзир хаты багрына басып отурышына-да гең галасы иш ёкды. Эйсем шу вагт шу хат букҗаҗыгына дерек Шекериң дуркуны гөрәйсе, Мерет хас-да бегенерди. Арман, Мерет хәзир шейле багтдан махрумды.

Мен онуң хәзирки болуп отурышыны сынлап дуршума:

– Мерет, нәме хаты багрыңа басып, элиңден душурмән отырсың – дийдим.

Мерет маңа:

– Салых, бу хем бир сөйгиң өз угруна нәзи-керем дуйгусы – дийип җогап берди.

Догруданам, ол шейледи. Сейүшмеклигиң әгирт улы багтың чешмесидигине мен хәзир долы гөз етирйәрдим. Мереде середип, мениңем өз йүрегимиң халаныны сөесим гелйәрди. Мениңем Мерет ялы, сөйгилимиң хатыны окап, шатланасым гелйәрди. Йене мең ыкбалым хәзирки өз гөвун арзувымың хасыл болмагыны маңа рова гереноқды. Ёгса, менем нәлер сөйүшҗек, нәлер өзумдәки яшлык хыҗувының энче йыллап айралык одуна көендигини сөйгилим билен пайлашҗак ахырын. Эмма мен, озалы билен, өңки эден этмишлеримден саг-аман акланып, шу ерден көпчулиге гошулып, бүтин җемгыет билен бир хатарда пәк, арасса зәхмет чекип, хакыкы ынсан мертебесине миессер болмалыдым. Деряң айдышы ялы, арасса зәхмет билен шу айрачылыгы еңип гечмелиди.

Мерет Шекере хат язмага башлады. Менем өз гелҗегим хакында ойланып умрадым. Деря болса элине эдеби китапларың бирини алып окап отырды.

Хәзир мениң пикирими бөлен таныш яшулуларымың бири Эсен ага болды. Ол йерите мең яныма отурмага гелипдир. Эсен ага орта бойлы, чакданаша сада, яшы кыркдан гечип, сачларындан ак гирен, уч йылдан бәри бендиликде йөрен гөвнүпес адамды. Ол гелшине:

– Салых, гургунмысың! – дийди.

Мен Эсен агаң саламыны алып, оңа өз янымдан ер гөркездим. Эсен ага гечип отурды.

Мен Эсен агадан җан саглыгыны, ягдайларыны сорадым.

Эсен ага: «Хава, Салых, ишлерем бир мыдар бар, җанымызам саг, йөне...» дийип сөзүне дынгы берди.

Эсен аганың гүррүңиниң соңуны «йөне» дийип гутармагы мени бирхили иңкисе гойды. Себәби Эсен аганы мен оңат танамсоң, чәклендирилен яшайшың минутсайын үйтгәп дурмагындан хер хили ягдая гарашаймалыды.

Шоң үчинем мен:

– Ери, Эсен ага, җан саг болса, бу «йөне» диймәң нәме? – дийип ичгинсирәп, Эсен агаң хал-ягдайыны тәзеден сорадым.

Эсен ага бирбада мең сорагыма җогап гайтармады-да, кисесинден кагыз бөлеҗигини чыкарып, чилим чекмек үчин теммәки доланып үграды. Теммәкини долабам, доланан кагызың бир четини агзына етирди, кагызы чалаҗа дишлещдирен ялы этди, ондан соңам доланып дуран кагызы бир-бирине елмещдирди, эли биленем теммәки чилиминиң бир четини букүщдирип, бир четинем агзына етирди, күкүрт чызыбам отланды, ики-үч гезек теммәки түссесини оңат ичине сорандан соң пикирини бире баглап, мең сорагыма җогап гайтарды.

– Хава, Салых, «йөне» диййәнимиңем бир эммасы бар...

Мен:

– Бе, эйгилик болсун, нәме болды, Эсен ага? – диенимден, ол:

– Хава, Салых, хер бир адамың өзболушлы гылык-хәсиети бар, шоңа гөрә-де яшайышда болуп гечйән кәбир затлары ичиңде саклап гезибем боланок, нәхилем болса бир оңат гөрүшйән адамың билен ички дуйгыңы пайлашсаң, бир еңлән ялы боляң – дийип, ол теммәки түссесини гайта-гайта ичине сорды. Ызлы-ызына сорулан теммәки түссеси Эсен агаң бурнундан чыкып, җайың ичине яйрап гитди. Гайта-гайта үсгүрди-де, ол ене-де сөзе башлады.

– Салых, мен шу ерде хер хили адама габат гелйән. Говы адамлара-да, адамкәрчилик канунына терс гелйән хәсиетли адамлара-да габат гелйән. Ынха, өзүң айт, сең яшың кичем болса, сен шу ерде менден көпрәк отырсың. Инди, гел, икимиз ёлдашлык сылашыгы диен сөзе душунишҗек болалы.

Мен Эсен агаң сөзүни бөлүп:

– Эсен ага, нәме, гөвнүңе дагы деген болдумы? – дийдим. Ол мең хәзирки сорагыма о диен кәнбир үнсем бермән, сөзүни довам этди.

– Салых, мен яшлыгымдан чопан болуп ишләмсоң, чөллерде көп-көп адам билен ёлдаш болдум. сүри-сүри маллары бир-биримизе ынанышыбам гездик. Кә вагтлар гоюн сүрүлери бир-бирине гошулайгыҗам болярды. Шунуң ялы ерлерде-де чопанлар бир-бириниң малларыны гайтарып берйәрдилер. Бу затларың адам ынсабының пәклигинден боляндыгына мен оңат душүнйән. Бейле пәклик диңе чопанларда болман, эйсем хемме адамларда-да болмалы ахырын – дийип, Эсен ага элиндәки сенүп барян чилимини ене бир гезек сорды-да, ташлап гойберди. Мен:

– Эсен ага, адамыны иң гөзел саклаян зат ынсапдыр, ынсабы пәк болмадык адамда хич вагт гөзеллик диен зат болуп билмез – дийип, Эсен агаң сөзүни макулладым.

Ол ене-де:

– Хава, хава, йөне шол затлара душүнмеҗек болянлар бар – дийип гүррүңиниң соңуны өз ёлдашына сырыкдырды.

– Салых, ине, мен инди эсли вагтдан бәри Реҗеп билен шу ерде ёлдаш болуп йөрүн, сенем оны танаяң, йөне онуң өзүни алып баршы мениң гөвнүмден туранок – дийди.

Догрудан-да, Реҗеби менем танаярдым. Ол келтерәк бойлы, сарыягыз, отуз бәш яш теверегиндәки көсе адамды. Өзуниңем ёкары билими барды, үч йылдан көпрәк вагт бәрем бендиликдеди.

Мен:

– Эсен ага, нәме, Реҗеп сени кәйитҗек болярмы? – дийдим.

Эсен ага ене сөзе башлады.

– Салых, мен Реҗеп билен инди бир йыл төвереги шу ерде биле черек ийип йөрүн. Йүрегимде екеҗе-де айра сыр сакламок. Хатда овүнтык нан бөлеҗигинем биле пайлашып ийййәрин. Йөне ол велин көп ерлерде эҗизлик эт-

җек боляр. Ёк, Салых, мен бу ерде ёлдашымың гыбатыны этҗек боламок,эйсем-де болса геп башга затда – дийип, Эсен ага гобсунды, чаларaҗык ардынҗырабам ене-де сөзуни довам этди. – Салых, мундан он-йигрими гүн озал, чагаларым яныма геленде, гизлин ягдайда йүз манат пул алып галыпдым, онам нә гүн билен дийсене? Чагаҗыкларымың диш-дырнагыны дөкүп газананҗа пулуны, бирден адамчылыкдыр, герек болаймасын дийип алып галайыпдым, Вах, шол пулы шу пагталы пенҗегимиң тикинлериниң арасында гизләп, барлагдан зордан билдирмән гечирдим-де, гечирибем шу ериң дүзгүнине гөрә, иш еримде ере гөмүп гоюпдым. Ере гөмемде Реҗебе:

– Реҗеп, ине, шу йүз манат пул, билип болмаз, адамчылыкдыр, бирден бизиң хайсымыза герек болайса я-да бирден биримиз ищден-затдан галмалы болайсак, әтияҗы элден бермезлик учин, ине, сенем гер, шу ерде – дийип, пулы гөмен ерими гөркезипдим. Олам «Боляр, Эсен ага» дийипди. Хава, пулы шол гөмшүмди. Мениң яшым кыркдан гечип, сачларым агаранам болса, өзүм чопан адамам болсам, дөвлет канунының терсине гидип, шу пулы гизлин гетирип гөмүп гоюпдым. Ол затларың ялңышлыгына-да оңат дүшунйән. Шейле-де болса әтияч үчин дийип пулы саклап йөрдүм. Пулы гөменимден он гүн төвереги гечипди. Мең өзүме бирден бәш-он манат герек болды дуруберди, хол бәшинҗи бригададакы Гандым ага дийилйән бар-а, ана, шол наскәдиҗик ясап сатяр экени, менем бир өзум үчин наскәдиҗик буйрупдым, олам тайын этдим, алып гит диенсоң, бахасыны төлемек үчин пулумдан алайын дийип, пулы гөмен ерими агтарып уградым. Эмма пул гоян еримде ёк экен. Мен ичимде: бу нәхили болдугыка, я герек болуп Реҗеп ялы алайдымыка, онда-да ол маңа хич зат айтмады ахырын дийип, алланичикси болдум. Мен онуң ишлейән ерине бардым. Баршыма-да: «Реҗеп, пулумыздан хабарың бармы?» дийип, ондан сорадым. Реҗеп «О нәхили пул, шол биле гөмен пулумызмы?» дийип, хич затдан хабарсыз ялы җогап берди. Мен Реҗеп билен ене-де гелип, пул гөмен еримизи барладык. Пулы тапмадык. Мен душүнемок, пулы ере гөмемизде диңе Реҗеп икимиздик, бизи хич ким гөрмәнди, пулы гөмен еримем осланар ялы ер дәлди, шейле-де болса, йүз манадым йитди дуруберди. Вах, өз-өзүме нәче кәйиндимем, ери, огрынча пул сакламак нәмәңе герек, онда-да чагаҗыкларың агзындан какып,

үстесине-де, кануның терсине гидип, пул сакламак нәмеңе герек дийсәне. Болҗак иш болансоң, «Ай, бәхбит болсун» дийип гезип йөрдум. Догрусы, өз пулумың алнаныны Реҗепденем гөремокдым. Асыл ол хакда пикирем эдемокдым. Эмма шол пулуң алнандан үч-дөрт гүн соң нобатчылыкда айланып йөрен солдатлар Реҗеби бир зат гизләп отырка, үстүнден барып тутуп барлапдырлар, барлаг вагтында-да Реҗебиң янындан йүз манат пул тапып алыпдырлар. Ондан соң пулуң тапыландыгына-да акт язып, Реҗебем шол ерден алып гидипдирлер. Мен бу затлары шол вагт эшитдим. Ылгап Реҗебиң иш ерине бардым. Реҗеп иш еринде ёкды. «Оны алып гитдилер» дийип маңа төверегиндәки адамлар айтдылар. Мен нобат гуллугының җайына етдим. Җайың ичинде җогапкәр нобатчы отырды. Нобатчы прапорщигиң столуның үстүнде акт кагызы ятырды. Акт кагызының янында бирнәче он манатлык чатылыпдыр. Ол пуллар мең гөзүме өрән ыссы гөрүнйәрди. себәби ол пуллардан мең чагаҗыкларымың ысы гелип дурды. Шоң учинем мениң хәзир «бу пуллар мениңки, мең чагаҗыкларымың дабан азаплары, муны маңа гайтарып бериң» дийип өзеленип сорасым гелйәрди. Эмма чәклендирилен яшайшың дузгүн-тертибине гөрә, озалында гизлин пулы сакламак гадаганды. Шейдип, Салых, пул гитди. Реҗеби болса беркидилен дузгүн билен алты ай басдылар. Мен инди бу ерде ол пулуң гиденине-де гынанамок, эйсем, илки билен, өзүмиң кануны бозанлыгыма, ондан соңам Реҗебиң адамкәрчилигиң ынсабының чәгинден чыкандыгына гынанян – дийип, Эсен ага сөзүне дынгы берди. Бу гүррүңлери диңләп отуран Деря Эсен агаң сөзүне гошулды:

– Яшулы, бу айдянлаң хакыкатданам шейле болса, ол-а гаты эрбет зат.

– Алаҗым нәме, иним? – дийип, Эсен ага улудан демини алды.

– Пул гиден болса, бәхбит болсун, Эсен ага, йөне велин, дагы-дувара бу ерде пул алып галма, гөрйәңми чагаларың агзындан кесилип гетириленҗе пулуң нәхили боланыны – дийип, менем өз пикирими айтдым.

Ене Эсен ага гепледи:

– Пул алмадан-а гечен,өңки алып галаныма-да пушман эдип, ызындан етип билемок. Мени бу ерде ынҗалыксызландырян зат – ынсабына эрк эдип билмән, ёлдашына бивепалык эдйән адамлар. Вах, Реҗеп шол пулы менден гизләп алманында-да «Эсен ага, шу пулы маңа

берәй» дийсе-де, мен ёлдашым үчин шу сүйҗи җанымам гайгырҗак дәл ахырын – дийип, ол җанындан сыздырып геплейәрди. Догруданам, Эсен агаӊ айдянлары ёлдашлык вепалылыгы, онда-да шунуӊ ялы дурмушдан үзӊе болуп, бендиликде отыркаӊ, эсасы герек затды. Гынансак-да, дурмушда өз гаранебсини шагладып, огрулык-җүмрүликден гайтман, харсыдүнйә болшуп йөрен, тилки дерисини геен ынсан сыпалы адамлар энтек бизе душ гелип дур. Ине, шол эрбет.

Бизиӊ янымызда эсли отурансоӊ Эсен ага хошлашып, өз ятян ерине чыкып гитди. Эсен ага гиден бадына Деря маӊа:

– Салых, нәме яӊка «Яшулы,чилимиӊизи җайыӊ ичинде чекмәӊ» дийип айтмадыӊ – дийди.

Мен Деряӊ айданына оӊат дүшүнйәрдим, йөне хер бир адам көпчулик еринде тертип-дүзгүни өзүнден билип сакласа, оӊат болҗакды. Муӊа мен:

– Ай, яшулы адамдыр-да, чилим чекмәӊ дийип дурмаӊам бир алаҗыны тапман отурыбердим – дийип җогап бердим.

Мениӊ бу җогабымы Деря-да, Мередем «Ай, хава-да» – дийип макулладылар.

Мерет хәзир өз сөйгүлисине салам хатыны язып болупды. Аз вагтдан ятар вагты боландыгынам радио гайталап уграды. Биз дүшеклеримизи языщдырып, еримизе гечдик. Деря, Мерет үчимизем бир бригадада боламызсоӊ, бир җайда ятярдык. Хениз чыра сөненокды. Үч-дөрт саны яш оглан хәлиден бәри гитара чалып, чалаҗадан айдыма хиӊленйәрди. Бу хиӊленме өрән бивагтам болса, ызыгидерли довам эдйәрди. Ятар вагты болаянда нобат гуллугындакы солдатлар чыраны өчүрмелидигимизи айдыбам гидипдилер, бирбада чыра сөнен ялам этди. Солдатлар гиден батларына гитара ойнашып отуран огланлар ене-де чыраны якыпдылар. Мен гаты ядамсоӊ, чалынян саз сесине меймирәп, не укудадым, не-де оядым. Мерет билен Деря икисем укуларына гатлышып, оӊат ятып биленокдылар. Җайыӊ ичинде икияна агдарылып, бимаза болшуп ятанлар башга-да аз дәлди. Муӊа гарамаздан, кейпихон отуран огланлар диӊе өзлериниӊ шадыянлыгына гуваныл, дынч алып ятан көпчулигиӊ бирахатлыгындан хабарсыз болшан болуп отырдылар. Бу ягдай дийсеӊ гелшиксизди. Узын гүн аяк үстүнде ишләӊсоӊ, гиҗе оӊат ятып, дынҗыӊы алмак герекди. Мен ичими гепледип, гел, ене-де азаҗык гарашайын, булар өз-

леринден билип чыраны өчүрмеселер, онда булара дуйдурмак герек дийип ятырдым. Йөне мениң айтҗак болан ички пикирими менден өңүрти огланларың бири дашына чыкарды:

– Огланлар, мүмкин болса, чыраны өчүрелиң – дийип, ятан еринден ярпы гөвресини дикелдип, саз чалып отуран огланлара йүзленди. Бу оглан тәзерәк гелен яшаҗык рус огланыды. Мен онуң адыны билемокдым. Саз чалып отуран огланлар бужагаз огланың сөзүне кәнбир үнсем бермән, шол бир отурышлары билен гүмрадылар. Бужагаз оглан ене-де сөзүни гайталады:

– Огланлар, чыраны өчүрелиң, мен чыра болса ятып билемок.

Гитара чалшып отуранлаң ичинден сакгал-мурты өсүп гиден, меңден-чилимден кейпини көкләп, дүнйәң дөрт бурчунам деңләнләң бири бужагаз огланың сөзүне җогап гайтарды:

– Чырада ятып билмесең, башыңа ёрганыңы чекәй...

Ол оглан ене-де:

– Мен ёрганы бүренип ятып билемок, мүмкин болса, чыраны өчүрелиң– дийди.

Огланлар муңа гүлүшдилер. Гиҗәниң ичинде накыс гүлнен гүлки бизиң хичимизе-де яранокды. Бужагаз оглан болса бу гүлкә кәнбир унсем бермеди-де, ене-де өз нәразычылыгыны мәлим этди:

– Огланлар, сиз мени багышлаң, йөне нәхилем болса, сиз мениң секиз сагат хөкманы ятып дынч алмалы вагтыма зыян эдйәңиз, мени хут шу вагт сиз ятыраңзок – дийди.

Саз чалып отуранлаң бири бужагаз огланың «хут шу вагт сиз мени ятыраңзок» диен сөзүне гахарлы җогап гайтарды:

– Биз сени ятырмаян болсак, онда дик отурыберерсиң-дә, шу вагт чыра-ха өчүрилҗек дәл – дийди. Бужагаз оглан бейле җогаба кәнбир дарыкмады-да, шол бир дүшегинде отурышына гепини довам этди:

– Ёк, огланлар, сизиң бейле диймегиңиз өрән ялңыш, нәхилем болса мен өз хакыкы ятмалы вагтым болан секиз сагадымы хәзир ятаймалы, мениң үчин берлен дынч вагты. Оны хич бир канун мең элимден алып билмез – дийди. Бу огланың гепине ене-де гүлүшдилер, мен мундан артык сесими чыкарман ятып билмедим, еримден турдум. Шол туршума-да, барып, сессиз-үйнсүз чыраны сөндүрдим, гелибем ериме гирдим. Саз чалып отуран ог-

ланлаң бири ене-де чыраны якды. Мен чыраны икинҗи гезек өчүрип, ериме гечдим. Йөне чыра ене-де янды. Мен инди хас гахарланып уградым. Мен чыра тарап хас батлырак әдимледим. Әдим әдип баршыма-да: «Огланлар, инди чыраны яксаңыз, эшитмедим диймәң, бу җайың ичинде еке бир сиз дәл, узын гүн ишләп ядан огланлар ятып, дынҗыны алмалы, ондан дашарам, гелиң, дүзгүн-тертиби бозмаҗак болалың» дийдим. Гитара чалып отуран огланларың бири мең сөзүме: «Нәме, бу ерде дүзгүн-тертибе середйән сенмидиң?» дийип, чыра тарап йөнелди. Мен чыраны өчүрҗек болдум, олам өчүртмеҗек болды. Бу чекелешиге Деря-да, Мередем эййәм ерлеринден турупдырлар. Ятанларыңам бары оянды. Мен чыраны өчүрҗек болдум, ол өчүртмеҗек болды. Мениң ганым депәме урды. Мең-чилим түссесине келлеси үмезләп дуран гөвре элимиң бадына сүденекләп гитди. Бу сүденеге саз чалып кейп эдип отуранларың бейлекилери маңа тарап топулдылар. Булар инди үч болдулар. Мениң яныма-да Деря билен Мерет гелипдилер.

Мен өз ёлдашларыма:

– Деря, Мерет, барың, ериңизде ятыбериң, булар ялы мең түссесине югрулан гөврелериң нәчесем болса, хөтдесинден бир өзүм гелерин – дийдим.

Ёлдашлам «Урушмак герек дәл» дийип, ыза чекилдилер. Онянча-да келлеси үмезлешип дуран инчемик гөврәң бири мең эзенегимден япышды. Гиң җайың ичиндәки ики тараплайын гойлан демир кроватлара мең түссесине айланан келлелер сүденеклешип дегйәрди. Аз салымданам бивагт йүзе чыкан сазандалаң үчүсем тоба гелди, олар ерлерине гечдилер. Чыра инди диңе бир сөндүрилмек дәл, эйсем бүтин симлерини гопарыщдырсаңам, яңкы сазандалардан сес чыкҗак дәлди. Мен чыраны сөндүрип, ериме гечемде хәлкиҗе «ягтыда ятып билемок» диен огланҗык гараңкың ичинде: «Илдеш, саг болуң» дийип, маңа өз дуйгудашлыгыны билдирди.

Гиҗәң нәвагта етенини мен билемокдым, йөне бизиң хеммәмиз оңат ятып, дынҗымызы алып,эртир ене-де ише гитдик. Яңкы бихепбелер көпчүлигиң терсине, хер гүн өз хокгаларыны чыкарярдылар. Алмытларыны бермесең, шол тетеллилер ядав адамлары суйҗи укуларына,гөр, нәче каст этҗекдилер. Шу чака ченли мениң шу ерде бенди болуп отурмагыма-да шулар ялы харамзадалар себәп болупдылар. Кәхалатларда кимдир бирлери ики-үч болуп бир бичәрәни урүп дурсалар, башга бирлери эҗизе га-

нымлык эдип, адам әсгермежек болярдылар. Шол тетеллилери гөзүң гөрүп дурка, эгниңи гысып, бипарх дуруп боланокды. Шоң үчинем адалат үчин мениң хем уруп, хем урлуп гезип йөршүме инди еди йыл болды. Мениң өз тебигатым аслында шейле ярадыланды. Диңе адам ынсабының, адамкәрчилигиң сарпасы үчин нәвагтам болса, сүйжи жанымы гурбан этмәге тайярдым. Мениң пәк дүйгым адамкәрчилик мертебеси үчин хер дүрли кынчылыкдан гайтмаянам болса, мениң йүрегим тизликде шу ерден дашкы яшайша чыкмакдады. Гынансамам, ол маңа энтек миессер боланокды. Себәби ене ищден гелемде мени отряд башлыгымыз Михайлов янына чагырып, гахарлы сораг эдип уграды. Ол:

– Гражданин Велиев Салых, сиз өңки агшам ятар вагтындан соң ким билен якалащдыңыз, хас такыгы, ким билен урущдыңыз? – дийип сорады.

Мен шу отуран еди йылымың ичнде өз элим билен эден ишими бойнума алмадык гезегим ёкды. Шоң үчинем мен отряд башлыгымыза:

– Гражданин начальник, мең өңки агшам көпчүлигиң бәхбиди үчин үч саны огланы чаларак урдум – дийдим.

Отряд башлыгымыз Михайлов:

– Гражданин Велиев, көпчүлигиң өңки агшамкы рахат дынч алып ятмагыны газананыңыз үчин, мен сизе дилден саг болсун айдярын, чәклендирилен яшайшың дүзгүн-тертибини бозуп, уршаныңыз үчинем он бәш гиже-гүндизләп жериме камерада гүнүңизи гечирмелидигиңизе дегишли шу буйруга голуңызы чекиң – дийип, янында язан акт кагызыны маңа узатды.

Мен «Гражданин начальник, дуйгудашлыгыңыз үчин саг болуң!» дийип, гөркезилен кагыза голумы чекдим. Шол вагтың өзүнде отряд башлыгымыз Михайлов мениң жериме камера әкидилмелидигим барада нобат гуллугындакы солдатларың бирине буйрук берди. Мени жериме камерасына алып гелдилер.

Еди йылың довамында энче гезек гирип-чыкан камераларымың будур-судур сүтүнлери мең гөзүме хәзир хасам элхенч гөрүнйәрди. Эмма шу чакларда өзүми тертипли саклап, пәк зәхметим билен оңат гезип йөрдүм велин, ине, «ене-де сандык» диен ялы, япык камера мең дашымы гуршап алды. Мең өзүм тертип-дүзгүни бозмажак болуп көп алада-да эдйәрдим, элмыдама хүшгәрлигем элден беремокдым, шейле-де болса бирнәче бозгакларың

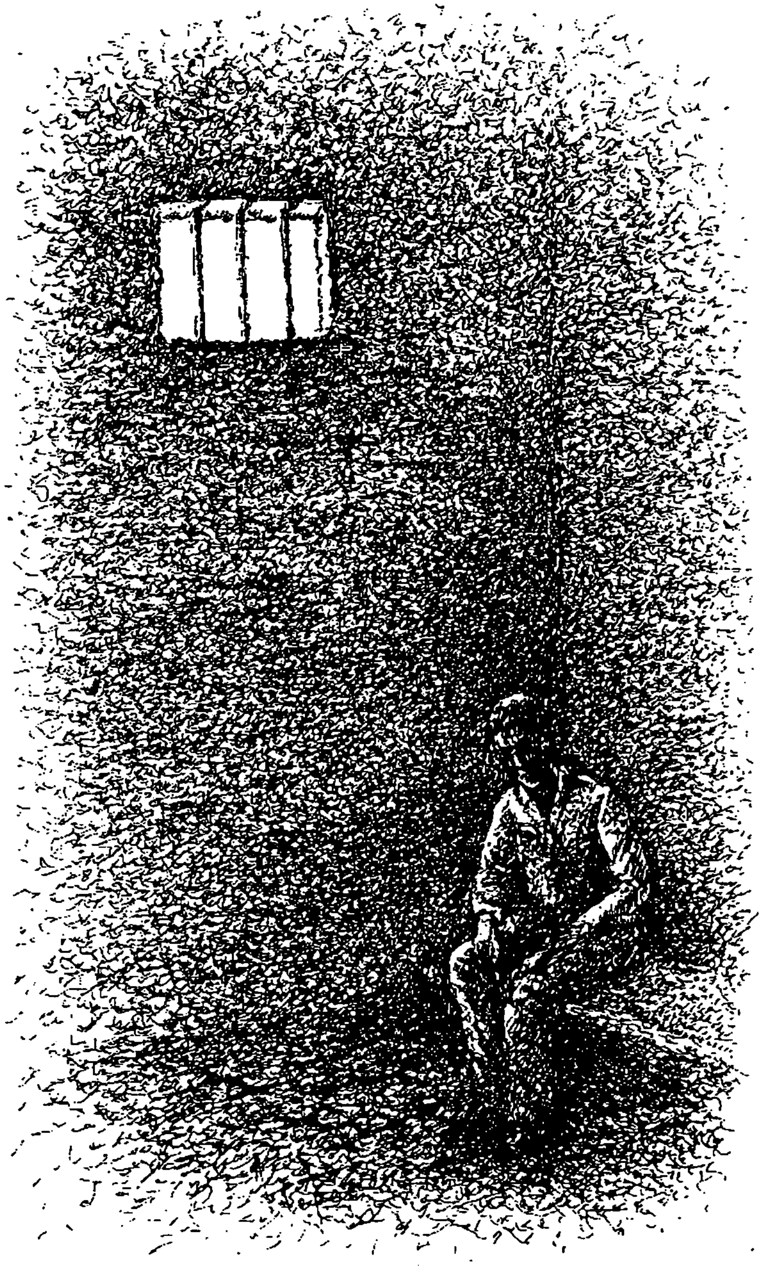

эҗизе ганым болуп дуршуна габат гелемде велин, өзүми чеке саклап билемокдым. Шоң үчинем, ине, шу хили агыр хорлуклара сезевар болярдым. Хәзирки камера салынмагым мең хут өз ганыгызмалыгым үчин болса-да, ол диңе көпчүлигиң бәхбиди үчин, адалат үчин, тертип-дүзгүн үчинди. Канун эсасында середенде, догруданам, мен хәзирки җезаны чекмелидим. Йөне нәче хорланып отурсамам, хакыкат үчин кынчылыгың өңүнде мүззерип, иле гүлки болуп билҗек дәлдим. Беркидилен камераң ичинде хер гүн тутуш бир йыл ялы болуп айланярды. Хер сагадым, хер минудым болса, мисли, херекет этмейән ялы дуюлярды. Бүтин гүнүң довамыны кичиҗик камераң ичинде гезмеләп гечирйәрдим. Мени хәзир рухландырян зат радио аркалы эшидйән айдым-сазларымды. Онда-да нәхили айдым-саз дийсене. Диңе мениң өзүми гызыкландырян айдымчының нәзик овазы хәзир мениң йүрегиме теселли берйәрди. Халк талантларының арасындан етишен айдымчы гызың айдян айдымлары нәмучиндир мениң бендилик дуркума, шум тәлейиме мисли мелхем болуп тәсир эдйәрди. Бу оваз мениң бар гуванҗымды, бар рухы байлыгымды, гелҗеге болан хөвесимди. Догры, мен ол айдымчы гызы танамокдым. Иң болманда, шейле түкениксиз ширин овазың чешмесини дөредйән шол гызың кешбини телевизорда бир гөрседим, я-да болмаса, өз бендилик дуйгымың шол сүйҗи оваза интизарлыгыны, шол гызың ширин овазының сергезданыдыгымы түкениксиз әлеме жар эдип билседим... Йүрегимде беслейән ислег-арзувымы хич киме эшитдирип билмесемем, гурсагымдакы дуйгуларым диңе шол гызың сүйҗи овазының мертебесине толгунярды. Онуң айдян айдымларының сүйҗи лабзыны бендилик көңлүмиң эшидеси ве галкынасы гелйәрди. Эмма мениң ички дуйгымың найынҗар киришлери шол бир япык җайың ичинде бендиликден арасыны ачанокды.

Мениңем хәзир ил ялы өйли-ишикли болуп, чагаларыма гуванасым гелйәрди. Окасым, ишләсим, айдым-саз диңләсим гелйәрди. Хәзир велин мениң кеч ыкбалым сүйҗи арзувларыма ёл беренокды.

Он бәш гүнүми отурып чыкамсоң, ене-де гайдувсыз зәхмет билен ишләп, дүзгүн-тертиби бозман, әхли йитирен вагтымың өвезини долмалыдым. Хер бир минудың гечмеси мениң гөвреме аграм салярды. Бейнимде айланян пикирлер бирден халк талантларыны ятлаян болса, бирденем хакыкы ынсан яшайшының датлы эшретлерини

ятлаярды, бирденем эрксиз яшайшың чәгинде өз ынсан мертебесини йитирип, эҗизе ганым болянлары, көпчүлигиң гүйҗүне гүйч гошян адалатың терсине, бир нәкесиң ырсарап, азар-бизарсыз гезип йөрен екелериң үстүне шир дек сүрүнйәнлери ятлаярды. Бу ятламалар бейними гутарныксыз пикирлер билен багланыщдырып, еди йыл бәри бендиликде сакланян гөврәми белли бир ерде ынҗалыклы сакламан, кичиҗик камераның ичинде икияна дынгысыз херекетленмегиме гетирйәрди. Нәлачлыкдан эдилйән херекет, гайгы, алада, ой-пикир билен он бәш гүнем ахыры айланып гечип гитди. Мен ене-де өз ёлдашларымың арасына гелдим. Мени илкинҗи гаршылан Мерет болды. Ол:

– Салых, саг-аман чыкдыңмы, өз-ә бирнемеҗик хорланыпсың. Гайрат эт, бу затларың хеммеси гечер гидер – дийип, маңа гөвүнлик берип уграды. Мен Мередиң берйән гөвүнликлеринден өрән хошалдым. Менден яшы кичем болса, хәзирки маңа айдян сөзлери мениң үчин бахасына етип болмаҗак сылашыкды, ёлдашлык көмегиди. Мен өз еримде Мерет билен аз салым гүрлешип отыркам Деря-да гелди. Ол өзүниң ищден гелшине отряд башлыгының янында азаҗык эгленендигини мәлим этди. Соң мең хал-ягдайымы сорашдырды. Өзүниң иш ягдайлары билен таныщдырды. Биз өңки болшы ялы бир машгала болуп, ише гатнап уграпдык. Вагт болса шол бирсыдыргын херекетленип дурды. Мен ишлейәрдим. Онда-да озалкы ишлейшим ялы. Мерет билен бетон өнүмлерини өндүрйәрдим. Өзүмиң ише болан гайдувсыз хөвесим, зәхмете эрҗеллигим мениң гелҗеге болан хөвесими артдырып уграпды. Деря-да шол бир бригадирлиги билен ишләп йөрди.

Мен ене-де өз халаян айдымларымы радио аркалы эшидйәрдим. Халк талантларының барысына мен дийсең гуванярдым, галкынярдым, чәксиз бегенйәрдим, себәби, булар түркмен халкының айдым-саз сунгатына безег берйән яш өссүримлериң бир топарыды. Мениңем яшлыкда багшы болуп айдым айтмага хөвесим аз дәлди.

Эмма хөвесиме етмеклик маңа миессер болманды. Себәби яшлыгымда гойберен ялңышым мениң ыкбалымы бүс-бүтин башга яна совды дуруберди. Багшы болуп ил ичинде Салых багшы адына эе болмаҗагыма, элбетде, өзүмиңем акылым етйәрди. Эмма шонда-да айдым-саза хөвесим асла песеленокды. Нәме болса-да өзүмиң хөкман окап, хүнәр алмалыдыгым икучсузды. Шол арзувыма

етмэге ховлугярдым. Өңунден хөвесленип галкынярдым. Шол галкынма-да мениң рухы байлыгыма сөйгет, хемаят болуп дурярды. Шу дуйгы билен мен ише гидип-гелип дурдум.

Озал бетон өнүмлерини Деря, Мерет үчимиз бир звенода болуп өндүрйәрдик. Отряд башлыгымыз Деряны бригадир эдип белләнсоң, мен Мерет билен галыбердим. Ики адамдан ыбарат звеноның өндурижилиги велин эдил уч адам болуп ишленилиши ялы болмаярды. Өзем иш бирнеме агыррагам болярды. Шол себәпли мен өз янымыза ене бир адамың алынмагы барада Мереде маслахат салдым.

– Мерет, бетон иши бейлеки ишлер ялам дәл, кын иш. Шонуң учинем янымыза ене-де бир адам алсак, нәхили болар? – дийдим.

Мерет мең маслахатымы макуллады. Ол:

– Салых, догруданам, янымыза ене-де бир адам герек, хөкман бир адам алмалы – дийди. Мен ондан соң тәзерәк гелен адамларың бирини өз звенома ише алдым. Ол келтерәк бойлы, элли төвереги яшлы, сач-сакгалы оңат агаран, арасса зәхмете эржел, дегишген адамды. Оңа Черкез ага диердилер. Черкез ага дийсең юмшак адам боланы себәпли, ол биз билен дессине өвренишип гитди. Онуң гөвни эдил яш огланың гөвни ялыды. Ол өзуни улумсы тутман, биз билен дең ылгашарды. Биз оңа «Черкез ага, сен яшулы адамсың, сен кән майда ишлере ылгап йөрме, бизиң өзүмиз эдерис» дийсегем, гайтам ол «Ишиңем бир майдасы-ириси болармы?» дийип, биз билен хер бир ише дең япышярды. Черкез аганың шу хили юмшаксы хәсиетлери бизи өзүне өвренищдирипди. Шоң учинем Черкез аганы биз бичак оңат гөрердик. Илкибатлара биз Черкез аганы диңе яшулы адам хөкмунде сылан болсак, соңабака онуң билен хас өвренишип, эдил өз дең-душумыз ялы дегшибем уграпдык. Себәби онда бизиң барымызы гызыкландырян үйтгешик дуйгы бар экени. Ол дуйгы Черкез аганың өрән гыҗыкчылыгы билен дөрейән дуйгы экени. Черкез ага шейле тәсин гыҗыкчыларың хатарында бизиң барымызы гызыкландырярды. Себәби биз илкибатлара Черкез аганың гыҗыкчылыгыны билип, билгешләнден оны гыҗыклардык велин, ол бир ерде дуруп билмән, йөне бөкҗекләп, ичи-ичине сыгман, ахырам ерде дүйрленип ятыберерди-де: «Дат, инди маңа дегмәң» дийип гыгырарды. Шонда онуң чеп элем икияна гүйчли тисгинме билен херекетленерди. Бирден элиниң

зарбасына габат геләйсең, өзүңден гидерәймегем әхтималды. Бир топар болуп үйшүп отыркаң, хол дашракдан «Черкез ага!» дийип гыгырып, бармакларыңы гымылдатдыгың ол отуран еринден: «Хи-хи-хи-хи-хи-хи...» дийип, ичи-ичине сыгман кикир-кикир гүлер отурарды. Гүлүп отурышына-да хопугып башлар. Бармакларыңы гымылдадышыңа гымылдадып отурсаңам, «Дат, бейтмәң-хов, огланлар, мен бир сизиң атаңыз ялы адам ахырын, мең билен асыл инди бейле оюн эдишмәң» дийип, чеп элинем икияна гымылдадып гойберерди. Черкез аганың бу болшуна бизиң барымыз гызыл-гыран гүлшүп отуран еримизден: «Черкез ага, саңа нәме боляр, отуран ериңден бармакларың гымылдап дур» дийсек, онда ол: «Вах огланлар, белаң көрүги шол гымылдаян бармакларда-да» диерди. Биз болса гүлшүп отуран еримизден «Черкез ага, белаң көрүги шол бармакларда болса, онда аңрыңы бакып отурыбер ахырын» диердик. Черкез ага гайтам онда-да «Вах, огланлар аңрымы баксам, шу гымылдаян бармаклар маңа тарап етип гелйән ялы-хов, иң говусы, мең билен инди гыҗыклама ойнуны этмәң-хов, мен бир яшулы адам ахырын» диерди. Биз гүлшердик, асыл биз өз вагтымызың нәхили гечйәндигинем билмездик. Гүндизлерине иш билен гүйменсек, агшамларына Черкез ага бизиң барымыза иш болуп, бендиликде гам-гусса өртүлен йүреклеримизиң шадыянлыгыны газанярды. Бизиңем ислейән задымыз Черкез ага ялы дегишген адамларың юмшаксы гылык-хәсиетлериди. Йөне биз Черкез ага билен нәче дегишсегем, онуң гаты гөрмеси, бизден өйкелемеси болмазды. Ол элмыдама өзүниң алчаклыгы билен, өзүни яш огланлар ялы дуярды. Шейдибем биз Черкез ага билен бир звенода ишләп йөрдүк. Хер хепдәниң сепгидинде биз ики гезек кино гөрердик, бош вагтларымыз эдеби китаплары окардык, кә вагтларам күшт-шашка диен ялы оюнлара гызыгып, дынч алян гүнлеримизде вагтымызы гечирердик, ай-гүн болса шол бир акымына айланып дурды.

Деря өз машгаласы билен ики сагатлык душушанындан соң, өйлеринден ики-үч гезек хат аланам болса, какасының яравсызлыгы оны бирсыхлы гайгыландырып дурярды. Ол ишде-де, ишден бош вагтларам белли бир ерде отурып, өзүне карар тапанокды. Ине, бу гүнем бизиң дынч алян гүнүмизди. Деря хич бир ерде отурман, чәклендирилен гиңишлигиң бетондан эдиленҗе ёдаҗыгының үс-

түндеховаң чыглы совуклыгына-да гараман, икияна гезмеләп йөрди.

Хәзирки гутарныксыз ой-пикир билен гезим эдип йөрши онуң бенди дуркуны хасам гайгыландырярды. Мен онуң тукат болуп гезип йөршүне хәлиден бәри җайың ичинден середип отурышыма узак канагатланып дуруп билмедим. Белки, оны нәхилем болса бир белли болмадык көрумтик пикир аладаландыряндыр я-да болмаса онуң өзи болгусыз пикирлериң ятламаларыны өз йүрегинде дөредйәндир. Мен өз ёлдашымың битакат болуп йөршүни гең гөрмесизден онуң янына барып. «Деря, нәме, көп пикирленйәрсиң-ле, нәмәни алада эдйәң? Бейле гамгын болуп йөрме ахырын» дийдим. Ол маңа: «Салых, кә вагт пикирленмәйин дийсеңем, яшайыш сени пикирленмәне мәжбур эдйәр, себәби эййәм он гүн төвереги өйден хат-хабар ёк. Сен өзүң билйәң, меңң какамың хәзир яравсыздыгыны, оны чагаларым геленде-де мен саңа айдыпдым. Соң чагалар хатларында-да, какаң ягдайы шол бир болушрагы дийип языпдылар. Индем хич хат геленок, нәхилем болса, биз адам ахырын. Шоң үчинем ерликли ерде, герек еринде пикирленмели болайяр» дийди.

– Хава, Деря, ерликли, герек еринде адам хөкман пикирленмелидирем, онда-да эне-атаң яравсызлыгыны билип дуркаң, хөкман пикирленип, аладаларынам эдип дурмалыдыр. Хәзир хат гелмейәнем болса, гамгын болуп, алада эдип отурасы зат ёк ахырын, өйде хемме саглыкдыр, онсоңам, Деря, «Муң гайгы бир иш битирмез» дийипдирлер.

– Хава, Салых, ол дийййәниң догры. «Муң гайгы бир иш битирмез», оны билйән, йөне, шейле-де болса, гөвнүме болмаса...

– Ол нәхили гөвнүме болмаса?

– Салых, гөвнүме болмаса, өе бир улы алада аралашан ялы болуп дур.

– Бейле дәлдир, Деря, хер хили гайгы-пикирлер билен өз йүрегиңи чиширип йөрмезлер, онсоңам сен, түвелеме, инди яш оглан дәл ахырын, ики чагаң атасы болуп отырсың. Оңат өйүң, чагаларың, эне-атаң бар, онсоңам яравсызлык дийилйән зат хемме ерде болян затдыр, сен хич зады гайгы этме, какаң гутулар гидер.

– Салых, какам, белки, оңат болуп аяк үстүне галып гидендир, йөне нәме үчиндир өйден хат-хабар гелмән дур, шуңа мен хич акыл етирип билемок. Ери, Сона нә-

ме болды дийсене, мен өз хер хатымда-да маңа хер хепдеде ики агыз язылан саглык хатыңыз гелсин дийип табшырыпдым, гөвнүме болмаса, бендилик өз өйүңем иризип барян ялы гөрүнйәр.

– Деря, сен ялңыш пикире гулак габардяң, сен Сонаданам хәзирки агыр гүнүнде хич бир зады гаты гөрмегин. Дүшүн ахырын, онуң өз-ә бир хич зады гөрмедик яш машгала, онсоңам чагаларына, эҗеңе, какаңа, онуң дашынданам ишине етишҗек болса аңсадам дәлдир.

– Салых, бу айдянларың догры, эмма мен бу ерде бенди болуп отырын, шоң үчинем болса маңа рухы голдав өз өйүмден илкинҗи герек затларың бири ахырын, онсоңам мен Сонаны чаксыз сөййән, еке минудың айрачылыгыны өзуме-де, Сона-да дөзҗек дәл велин, шу шум тәлейиң дучар эден аҗы айрачылыгы бизиң ёлумыза бөвет болды дуруберди.

– Деря, аҗы айрачылык дийййәниң гечер гидер.

– Билйән, Салых, бу затларың хеммеси бир гүн хич бир зат болмадык ялы болуп гечер гидер, йөне дурмуш ёлунда гойберен ялңышлыгым велин мениң хич хачанам ичимден чыкмаз. Себәби, бу ялңышлык мени нәхили айрачылыга салды, чагаларымдан, эне-атамдан, сөйгүли аялымдан айырды. Сен ынансаң, чагаларым билен ики сагатлык душушамда, мен чагаларымың йүзлерине-де догры середип билмедим, аялым Сонаңам йүзүне догры середип билмедим. Оң терсине, бәш яшлыҗа оглум Максатҗыгам өз гараҗа гөзлерини мең назарымдан айырман, тә янымдан гидинчә «Кака, җогап бер, нәме үчин бизе догры середип билеңок?» дийййән ялы болуп дурды. Гызҗагазым Нәзиҗегем, аялым Сона-да шейле дийип дуран ялыды. Билйән, догруданам, мен чагаларымың өңүнде түкениксиз гүнәкәрлигими. Эгер гүнәкәрлигимден канун эсасында акланып чыкайсам-да, ез чагаларымың, пәк гөвнүмиң өңүнде мен өмүрлик гүнәкәрдирин. Харам пул, гара небис учин өз догры ёлумдан азашып, чагаларыма, эне-атама дири айрачылыгы газанып бердим – дийип, Деря улудан демини алды, нәмедир бир затлары энтегем ятлаҗак ялы этди. Бирденем гезип йөрен еринде хич зат геплемән, азаҗык сакланды. Келлесини ёкары гөтерип, гөзлерини асмана дикди. Гыш паслының чыглы ховасы, асманың дуры гөркүни үмүр билен өртүп, чәклендирилен гиңишлигиң дуркуны өз гуҗагына гысып дуран ялыды. Мен Деряң пикирини бөлдүм.

– Деря, хова-да чыглырак, бирден үшәймәли, хәлиден бәри шол гезип йөршүмиз, еримизе гидәйсек нәдйәр? – дийдим.

Деря асмана дикип дуран назарыны өңки каддына гетирип, ювашҗадан өңе херекетленип уграды, шол херекетленип уграшына-да: – Салых, энтек азаҗык гезели, нәхилем болса арасса ховадыр, үшемерис – дийип, ене-де сөзе башлады.

– Салых, мен саңа өз гечмишимден биразаҗык гүррүң берейин.

– Вах, Деря, шейтсене, шу гүнлер сен гүррүң бермәңем гойдуң-хов, йөне ичиңи гепледип йөрсүң...

– Ёк, Салых, гепленсе гепленйәндир велин, диңе герек еринде хасаплы гепленйәндир.

– Оның-а догры, Деря.

– Догры болса, ине, инди гүррүңи диңләбер – дийип, Деря өз гечмишинден гүррүң берип уграды.

– Салых, мен ёкары окув җайында окаяркам, Сона билен сөйүшдим. Сона медицина институтында окаярды. Гараз, гепиң гысгасы, биз окувы долы гутармакак дурмуш гурдук. Шейдибем Сона медицина институтыны, менем сөвда институтыны гутардым. Окувы гутарамызсоң, мен өз районымыза гелип, сөвда кәрханасына ише ерлешдим. Аялымам район кеселханасында чага врачы болуп ишләп уграды. Какам пенсионерди, эҗемем өй хоҗалыкчыды. Мен оңат ишләп йөрдүм. Вагтың гечмеги билен, мениң илки гызым Нәзик, онсоңам оглум Максат дүнйә индилер, биз дийсең шадыян яшаярдык. Какам, эҗем болса өз агтыклары билен гуш болуп учайҗак болушярдылар. Олара инди диңе шейле шадыян яшайыш герекдем. Олар өзлериниң бүтин өмрүни биз үчин гайгырман, бизи кемала гетирипдилер ахырын. Индем дурмушың хөзирини хер бир эне-ата өз етишдирен чагаларындан гөрмелиди. Ине, бу ынсан сылашыгыны менем өз гезегимде эне-атама башарып билдигимден гайгырамокдым. Сона-да яшлыкдан етим өсенсоң, мең эҗеми, какамы эдил өз эне-атасы ялы гөрүп, шейле сүйҗи мәхир билен агзыбир яшап йөрди. Сона хасам какамы оңат гөрйәрди, онуң эшиклерини гүнаша чалшырыщдырып, өзем үтүкләпҗик гейдирйәрди. Күкрегине дүшүп дуран акҗа сакалыны болса гатык билен хер гүн ялтанман ювдурарды. Эҗеме-де какамдан кем серетмезди. Чагалара-да, мең өзүме-де мәхрем середиши бичак артыкмачды. Хоҗалыгың түкениксиз хысырдысы билен өз ишине-де

етишерди. Мен өзүми бүтин машгалам билен багт диен ымаратың иң ёкарсында дуйярдым. Менем өз орнумда хоҗалыгымыза болан мәхрем гарайшы дийсең, садалык билен уланардым. Шейдип яшап йөрдүк. Гүнлериң биринде мени сөвда кәрханамызың карары билен район сөвда иймит кәрханасына башлык эдип белледилер. Мен бу иймит кәрханасында ишләп йердум. Йөне мениң дурмуш ёлунда бозулмагым, меслиги гөтерип билмән, ез гара небсими шагладып униграмагым шу кәрханадан башлапды. Бу шейле башланыпды. Бир гүн мен иш кабинетимде ишләп отыркам, ишгәрлеримиң бири гелип. «Ёлдаш Аманов, бизиң ресторанымыздакы буфетчи Келханов өзүниң хер сменасында магазинден арак гетиртдирип ресторан бахасы билен сатяр» дийип хабар берди. Бу хабары гетирен шу ресторанын йүк дүшүрйән ишчилериниң бириди. Оңа Балтаев диердилер. Ол келтерәк бойлы, езүне гелишмейән сарымтыл өсгүн муртлы, гара зәхмете бишишен, орта яшан адамды. Мен Балтаевиң гетирен хабарыны дерңәп униградым. Келхановың, хакыкатданам, ресторанын йүк дүшүрйән башга бир ишчиси Непесов дийилйәниң үсти билен хер гүн бәш-он чүйше арак сатын алып гетирип, онам ресторан бахасы билен сатып, өзүне галп газанч йыгнаяндыгыны өз гөзүм билен гөрүп, буфетчи Келхановы галп ишиң үстүнде тутдум. Ол көне ишгәр болансоң, хер хили айлавлы мекирлигиң гизлин тилсимини мазалы өвренен экени. Ол гетиртдирен арагының хич биринем иш еринде гизлемән, йөрите өз билине лайык чекиден гушак этдирипдир. Ол гушагам пешең гушагына меңзедилип, йөрите чүйше сыгар ялы эдилип тикилипдир. Шол гушага-да үч чүйше арагы дыкып йөрейәр экени. Йүз грам арак диене-де, чүйшелериң бирини усул билен билинден алып, стакана гуянсоң, ене-де билиндәки чеки гушага гейдирип гояйяр экени. Мен муны көп гезөклер аңтасамам хич билип билмән, ахыр мунуң шейледигини маңа озалдан дуйдуран ишчи Балтаевиң көмеги билен билипдим. Мен оны дийсең мекирлик билен эле салдым. Ине, шонда Келханов «Дат, бир топар чагам бар, мени ишден айырҗак болма, нәхилем болса, сен бир түркмен огланы, эгер элиңден гелйән болса, кән азар бермеҗек бол, инди сәхел вагтдан өзумем пенсия чыкҗак болуп дурун, гайрат эт, бейле этме, сенем бир өз оглум ялы гөрүп йөрун, гайтам, мен-ә башлыгымыз Аман агаң оглы Деря болды дийип саңа аркаланып, өзүми аркайын дуюп-ишләп йөрендирин»

дийип, гөзүми-башымы айлады. Менем, нәме: «Боляр онда, бу гезек, атам ялы адам болаңсоң, хич зат диймәйин, йөне гайдып шу хили ишиң үстүнде гөрсем, онда говы болмаз» дийип, шол ерде дөзмезчилик этдим-де, буфетчи Келханова хич зат диймән, иш еримден чыкып гидибердим. Эртеси Келханов мең кабинетиме гелип:

– Деря, гургунмысың, ал, шуны аңырда гой – дийип, бир долангыҗа кагызы элиме тутдурды. Мен «Келханов, бу нәме» дийсем, «Ай, ал, ал, аңырда гой, герек болар» дийип, кәнбир эгленмеди-де, кабинетимден чыкып гитди. Келханов кабинетимден чыкан дессине мен яңкы говшурылан акҗа кагызы ачып гөрдүм, гөрсем, кагызың ичинде йүз манат пул бар экени. Мен бирбада бирхили болдум, пуллы кагызы кисәме салып, Келхановың ишләп дуран ерине гелдим. Келханов яңы иш ерине гелип, өз ак халадыны гейип, ишлемәге тайярлык гөрүп дуран экени. Мен шол гелшиме-де «Келханов, бу нәме этдигиң болды?» дийип, кисәмдәки пуллы кагызы чыкарҗак болдум велин, Келханов бада-бат эли билен эгниме какдыда: «Деря, «Эл-эли ювар, ики эл биригип, йүзи ювар» дийипдилер, сен бир яш оглансың, җалайчылык үчин бу затлар зыян этмез, онсоңам мен сени бир кесеки адам хасап эдемок,шоң учинем сен аркайын гезибер, өзүм ягдайларыңа середип дурарын» дийди. Келхановың бейле мекир гүррүңлери мең гулагыма кәнбир ярамадыгам болса, кисәмдәки йүз манат пулум, мең пәк гөвнүмиң терсине, усуллыҗак билен «Мени ал, менден йүз дөндерме, менден энтек кән адам йуз дөндерен дәлдир, диңе бир ек-түк догручыллар болаймаса, галапын адамлар, мең нурана йүзүми гөрмәге-де зардырлар. Мең үчин, гөр, нәче адам яданыны, өлҗегини, йитҗегини билмән ылгашып йөр, гөр, нәче адамлар мең угрумда өз сүйҗи җанларыны пида этдилер, онда-да диңе мең угрумда әхли зады терк эдип, сергездан болярлар, сен болса, шейле еңил ёл билен мен сениң кисәңе гирсемем, гөвун гушуң иң сөйгүлиси болуп, сең калбыңда учмакчы болсамам, сен мени әсгермеҗек болуп, кисәңден ызына чыкарыберҗек болуп дурсуң» дийип, мең ичими гыҗыклаярды. Шейдип мен эркими элден гидердим, пулуң өңунде тагзым эдип, дыза чөкүп башладым.

Мен Келхановың янындан кабинетиме тарап чыкып гитдим. Шол вагт әдим әдишим дийсең еңилди. Себәби келләмде айланян пикир «Тутуш бир айлыгың мөчбери. Йуз манат пул» дийип, мең калбымда пыр-пыр пырланяр-

ды. Соң буфетчи Келханов иш вагтында нәхили галплык этсе-де, мен оңа сениң шу эдйәниң нәдогры диймедим, асыл адыны-да тутмадым. Нәме учин дийсең, ол хер айда йуз манат пулы кагыза долап, маңа элинҗе гетирип дурды. Бир гүн маңа бир тәзе хабар говүшды. Бу хабарам ишчи Балтаев гетирипди. Ол мең яныма гелшине «Ёлдаш Аманов, сиз дүнъеден бихабармы, хол чишликчи Геленов бар-а, шол хер иш гүнүнде эт магазининден гизлин эт гетиртдирип, чишлик эдип сатяр, сатан чишлигиниңем ара тапавудындан галан пулы кисесине уряр» дийди. Мен отуран еримден, «Балтаев, көп саг болуң, мен оны хөкман барларын, асыл озалкы Келхановың пыссы-пыҗурлыгыны айданыңыз үчинем саг болуң, мен оңа шол эден этмишлери учин ягшыҗа кәйинч берипдим, шоң учинем сен нәме уйтгешиклик болса гөс-гөни гел--де, мең өзуме айдыбергин. Мен сениң гадырыңы өзум билерин» дийдим. Балтаев шондан соң хош болуп янымдан чыкып гитди. Мен тәзе гелен хабары гиҗикдирмән аңтап уградым. Бәш-он гүнүң довамында чишлик биширйән Геленовың магазининден эт гетиртдирип, чек урулмасыздан, нагт пула сатянлыгыны аныкладым. Гүнәсини боюн алмазлыга хич хили ягдай болмансоң, Геленов өз галп ишини бирнәче болгусыз баханалар билен ювмарлаҗак болды. Мен Геленова дессине кабинетиме бармагыны теклип этдим-де, өзумем иш ериме гелип гирдим. Ызым билен Геленовам кабинетиме күрсәп гирди. Ол эгни ак келтекче халатлы, даяв, гарынлак гөвреси билен мең өңүмде дикелип дурды-да, илки билен ез тилки сапалагыны атып уграды.

– Башлык җан, бу бир тетәнден болаян зат, ишигимиздәки баггойнумыз аша дүшуп хорланып дурансоң, гел, өз элинҗе бакып отуран малым бирден харам өләймесин, өзүм элим билен өлдүрип, чишлик эдип сатаяйын дийәйдим – диййип, өз галплыгыны ювмарлан болды. Мен отуран еримден «Геленов, сиз өз баггойнуңызы чишлик эдип сатан болсаңыз, мен оңа гаршы дәл, йөне шол барасында маңа душүндириш бериң. Мен сизден башга хич зат сорамок» дийдим. Мең «душүндириш» диен сөзүме Геленов тисгинип гиден ялы этди. Ол ак өңлүгиниң бир уҗы билен маңлайының дерлерини сүпүрищдирип, хәлиден бәри гурап дуран додакларыны тамшандырды. Азаҗыкданам, озалкы тилки сапалагыны бир тарапда гоюп, Геленов тәзеден мең билен гүрлешип уграды.

– Ёлдаш Аманов, гел, икимиз, говусы, эркек адам ялы мерт гүрлешели, эден гүррүңимизем эркеклерче диңе өз арамызда галмалы эдели – дийди. Мен отуран еримден: «Геленов, айдыбериң, хич затдан чекинмәң» дийдим. Геленов өзуниң хер иш гүнүнде бәш-он кило эти магазинден огрынча гетиртдирип, онам чишлик эдип нагт пула сатянлыгыны бойнуна алды. Маңа-да хер айда геп-гүррүңсиз арасса йуз манадың гелип дурҗагыны дуйдурды. Мен Геленовың өңки сөзлерини халамадыгам болсам, онуң соңкы хер айда йүз манат пул диенини велин, бирхили өзүме якымлы гөрдүм. Мен оңа «Бар, ишләбер, йене хәзирրәҗик бол» дийип айтдым. Шол гүнүң эртеси Геленов ир билен меӊ кабинетиме гелип, гадыр билен саламлашып, кагызҗыгы меӊ элиме говшурып гитди. Кагызҗыгың ичине болса йуз манат пул доланан экени. Шундан соң Геленовданам айда йүз манат пул гелип уграды. Мен аркайын ишләп йөрдүм. Гунлериң биринде Балтаев тәзе бир хабар билен меӊ яныма гелди. Мен бу гезек Балтаеви өңки гаршылашым ялы гаршыламадым-да, хас ичгинрәк хормат-сылаг билен:

– Бо-хов, Балтаев, ханы, гел – дийип, еримден туруп эллешдим. Эллешенимден соң Балтаеве отурмак үчин ер гөркездим. Ол өзуни йыграрак тутуп. «Ай, саг болуң, мен дессине гитҗек-ле» дийип утанҗыран болды. Мен столумдан бир чуйше коньяк чыкарып, ики саны булгуры долдурдым. Шоколад сүйҗүлерининем бир гысымыны тарелка салып, – Балтаев, сизиң саглыгыңыза, ханы, алың – дийип, Балтаеве мерхемет этдим. Ол бирбада чекинен ялы этди. Йөне мениң Балтаеве эдйән хеззетим дийсең йүрекденди. Себәби мениң хәзирки кисәмиң элмыдама пуллы болмагына, кабинетимиң ичинде хер хили коньяк ичгилериниң дурмагына, сары зулпли гызларың төверегимде пырланып йөрмегине, хас догрусы, мениң чакданаша җалайсырамагыма – ине, шу отуран Балтаев себәпкәрди. Бу затларың барысы шу отуран Балтаевиң кемеги биленди ахырын. Биз булгура гуйлан коньягы илки Балтаевиң, икинҗи гезегем долдурып меӊ саглыгыма гөтерипдик. Соң Балтаев өз тәзе хабарлары билен мени таныщдырып уграды.

– Ёлдаш Аманов. Сиз билйәңизми, бизиң номер биринҗи нахарханамыздакы Лиза Яковлевна диен ашпезимиз җылка этлери машындан гечиренде, җылкаҗа этлериң арасына арзан бахалы этлери, гарын-ичеге, багырөйкен, келледен алнан этлериң барысыны гошушдырып,

гыммат категориялы этиң бахасы билен гутап я-да ишлекли биширип сатяр. Шунда, гөр, нәче пул ашпезиң кисеҗигине гирйәр. Вах, мундан бетерем бар-хов – дийип, Балтаев ене-де бир булгур коньягы башына гөтерди, агзыны сүпүрищдирибем сөзүни довам этди:

– Ёлдаш Аманов. Сиз дүнъеден гапыл гезип йөрсүңиз, пиво сатян Хезрет хандан, морожное сатян Мәлик хандан асыл сизиң хабарыңызам ёкдур – дийип, Балтаев нахархана ве бейлеки майда сөвда кәрханаларымың әхли пыссы-пыҗурлыгыны, гөйә, картада гөркезйән ялы беян эдип берди. Мен Балтаеве «Көп саг бол, мен хөкман бу айданларыңы барларын, озалкы айданларыңам теммилерини берипдим» – дийип, оны саг-аман өз янымдан ураградып гойбердим. Балтаев бу затлары нәче җаныгып айтса-да, пул мениң эркими эййәм өз пенҗесинде баглапды. Гара небсимем мениң әхли адамкәрчилигими, пайхас-хаямы өзүне бенди эдипди. Пишәң шол белалык болса, шепелериң көпелйәр. Тиркешйән достларымам «Писписи тапар, сув песи» дийлиши ялы, түкел өзүм ялы парахорлар, галп газанҗың сергезданлары, ил-гүни алдав ёл билен чуркәп йөренлерди. Бу болшумың нәдогрулыгыны өзүмем кәвагтлар келләме айлап гөрйәрдим.

Галп газанҗың сергезданы болуп йөренлең галп ишини гизләп, олардан пара алянлыгымы өз өйүмденем гизлейәрдим. Шейдип мениң парахорлыгым ики-үч йыллап довам этди. Ахырын, шол маңа адам яманлап йөрен өз ишгәрим Балтаев мениңем аягыма өз йити палтасыны урды. Ол соңабака мениң өзүмем орган ишгәрлериниң бир топарына яманлап ураპдыр. Маңа пара берип йөрен таныш ашпезимиң үсти билен маңа йүз манат пара гетирип бердилер-де, шол бармана-да мени эле салдылар. Эле дүшенимден соң өз эден пыссы-пыҗурлыкларымың барысыны боюн алдым. Илки билен маңа пара алмаклыгың галп ёлларыны өвреден шол гарры буфетчи Келханов велин өзүниң маңа пара беренлигини асла бойнуна алмады. Чишлик биширип сатян чишликчимем бойнуна алмады. Булар мениң яшлык дүшүнҗәмиң илкинҗи басганчагыны пул билен алдап, соңам өзлериниң этмишлерини боюн алмадыгам болсалар, мениң өзүм екәнекән шолар билен биригип эден этмишлерими айтдым. Кимден нәче пул аланларымыңам барысына душүндириш хатыны бердим. Соңам маңа халк судуның адыл кануны «Иш везипесине даянып, пыссы-пыҗурлыкларың өсмегине парахорлык билен ёл берен, йүз манат пара алып дуран

махалында тутулмагы билен айыпланяр» – дийип, алты йыл иш кесдилер. Нireде болса-да өз эден этмишими бойнума аларын. Себәби ол мениң гара небсиме отугып гойберен ялңышлыгым болды – дийип, Деря улудан демини алды. Мен ере середип, гезмеләп йөрен еримде Деряң өз башындан гечиренлери барада берйән гүррүңлерини үнс билен диңлейәрдим. Яшайыш акымында пул диен ымарадың алдавына гидип, небир оңат огланларың яшлыкдан тәлей йитгилерине сезевар болядыкларына нәче дийсең акылым хайран болярды. Бу гүррүңлере нәче хайран галсам-да, өзумиңем эден этмишлеримиң пул меслиги билен баглы боландыгыны, арак барыны ичип, энче йыллап баштан гечирйән айрачылыгымың пулуң етирен зыяныдыгыны месе-мәлим билйәрдим. Шонуң учинем мен Деряң җаныгып берен гүррүңине гошулып, сөзе башладым:

– Деря, йигидиң башына хер хили агыр гүнлериң дүшмеги мүмкиндир, ол ким болса болсун, исле дайхан болсун,исле гуллукчы, исле башга адам болсун – адамының дурмуш ёлунда ялңышлык, элбетде, болян затдыр. Геп шол ялңышыңа гөз етирип, оны мертлерче гердениңде чекип, саг-аман чагаларың арасына бармакдадыр. Ылайта-да, эркек адам хер хили кынчылыклара душ гелсе-де, олары аңсатлык билен еңип гечмелидир. Хакыкы эркек адам, хас такыгы, ынсан мертебесине рухубелентлик билен сарпа гойян адам өз ялңышлыгыны еринде боюн алып, көпчүлигиң өңүнде, хакыкатданам, дурмуш ёлунда ялңышандыгыны, оны хем хич хили мекирлик уланман дүзеденлигини бүтин көпчулиге субут эдип эдип бермелидир. Мунуң өзи ата-баба гелйән затдыр. Арамызда ялңышлыгына ахмыр этмән, гайтам шерменделик эдип дүзгүни бозҗак болянлар ёк дәл. Олар ёл алмазлар, көпчүлиге чигидиң габыгы ялы пейда бермән, диңе өзлерине каст эдерлер. Арада ятар вагтындан соң чыраны сөндүрмеҗек болян бозгаклар ядыңа дүшйәрми? – диенимден, Деря мениң сөзүми бөлди.

– Салых, сен шол гиҗе ялңыш херекет этдиң, урушмалы дәлди-де, олара ялңышларыны оңат дүшүндирмелидиң. Ятар вагтындан соң чыраның сөндүрилмелидигини ювашҗадан айдаймалыдың ахырын.

– Деря, «Чыраны сөндүрелиң!» дийип оҗагаз оглан нәче өзеленди велин, олар оңа нәме диййәңем диймедилер.

– Билйән, олар дүшүнмежек болдулар, эмма сен гиңрәк болмалыдың...

– Вах, соң-а билдимем-ле, бидережик он бәш гүн өзүми хорладым, ери, урушмак нәмәңе герек дийсене.

– Салых, шонда бир сени дәл, уршан бейлеки үч оглани хем он бәш гүнден басдылар, тас маңа-да кәйинч бердирипдилер.

– Саңа нәме учин кәйинч берилсин?

– Отряд башлыгымыз Михайлов яныны чагырып: – «Сен бригадаңа бригадир болуп-да, нәме учин дава-женжеле ёл бердиң» дийип сорады. Менем «Гражданин начальник, улы бир зат боланок, ол бир ослагсыз болаян зат болды, онуң ялы затлар гайдып гайталанмаз» дийсемем, ол «Ёк, Аманов, мен сениң бригадаңдан бейле зада гарашамокдым, онда-да өз шәгирдиң Велиевиң гижәң ичинде бейле херекетине сениң ёл бермегиң бүс-бүтин нәдогры» дийди. Менем «Гражданин начальник, багышлаң, бейле херекетлер гайталанмаз» дийип зордан сыпайдым.

– Деря, элбетде, мен инди ол хили ганыгызмалыга ёл бермерин. Отряд башлыгымыздан мениң өзүмем утандым. Уруш-дава дийилйән зат хич киме-де бир гелшип дуран зат дәлдир, онсоңам... – Бу вагт мениң сөзүми гапдалымыза гелип, салам берен яш огланың бири белди.

– Дайылар, салам!

– Салам, салам.

– Мен Петя, шол гижеки мениң рахат укламагыма көмек эден адам сиз болмалы, ялңышмасам, сиз Салых болмалы, бу гапдалыңыздакы болса Деря – дийип, ол бизе эллешмек үчин элини узатды. Ол кичирәжик гөврели, чепиксиже рус огланыды. Мен бужагаз огланың мылайымлык билен өзүни таныщдырып, элини узадып дуршуна гөвнүхошлук билен:

– А Петя, гөрсене, «Гурт агзасаң, гурт гелер» дийлиши ялы, эдил бизем шу вагт сени ятлап дурдук, гаты гowы, салам, салам, ери, инди оңат уклаяңызмы? – дийдим. Ол:

– Гаты оңат, инди хич кимем ятар вагтындан соң чыра яканок, хемме зат говы, йөне мең учин сиз, гөр, нәхили азара галдыңыз. Вах,сизи басайдыларам, мен шол сизи басан гүнүниң эртеси отряд башлыгымызың янына-да бардым, баршыма-да, «Гражданин начальник, ол басан адамыңыз гүнәсиз, бу ерде мен гүнәкәр, ол адамы мең

учин басярсыңыз, оны гойбериң-де, онуң ерине мени басың, гүнәкәр бу ерде мен» дийдим. Отряд башлыгымыз болса «барың, ишләбериңден» башга зат диймеди – дийди.

Мен:

– Петя, сен бу затлары хич алада этме, аркайын болай, хич ким саңа азар бермез, ёгса-да сен тәзерәк гелипдиң өйдйән? – дийдим.

– Хава, эдил шонда гелениме бир хепде болупды, хич кимем бирбада танамамсоң, яшайыш бирхили гараңкы болуп дур-да.

– Зыяны ёк, Петя, бу затларың барысы гечер гидер. Эсасы меселе – дүзгүн-тертипли болгун, өзүңден улынам, кичинем сыламагы башаргын.

Деря сөзе гошулды:

– Петя, түвелеме, ищде-де оңат ишлейәр, мунуң бужагаз хорҗа гөвресине серетме, өзем агзы саламлы, эдеп-тертиби биленем бизиң бирнәчәмизе гөрелде болуп дур.

Петя йылгырып, бизиң билен чәклендирилен тиңишлигиң бетондан эдилен ёдаҗыгының үстүнде гезмеләп йөрди. Биз хер хили гүррүңлер билен эсли вагт вагтымызы гечиремизсоң, мен:

– Деря, йеруң инди еримизе гиделиң, хова-да чыглы, бирден үшәймәлиң, Петя, сенем йер – дийдим. Биз ез болян еримизе гелдик. Биз еримизе гелемимизде Мередем өз сөйгүлиси Шекере гошгы дүзүп отуран экени. Мен гелшиме: – Мерет, ине, бу оглан Петя, таныш бол – дийдим. Петя билен Мерет саламлашып, деррев таныщдылар. Мен:

– Петя, сен тәзерәк гелениң үчин гызыклы гүррүңлериң кәндир, ханы, өз дурмушыңдан, өңки яшайышдан гүррүң бер – дийдим. Петя отуран еринден «Яшулуларың янында яшкичи гүрләп отурса, ол гелшиксиз болаймаса» дийип йылгырды. Мередем мениң сөзүми гайталады.

– Петя, Салыхың айдышы ялы, менем, Деря-да сениң гүррүңиңи диңлемекчи, себәби бу ерде сен улы я-да мен кичи дийип дуруп болмаз, ким гепе чепер болса, шол хем бейлекилери гүррүң билен гүймәбермелидир – дийди.

Петя: «Боляр, онда» дийип, сөзе башлады:

– Огланлар, сиз мениң бужагаз гөврәмиң уҗыпсыз кичилигине, хор-арыклыгыма серетмәң, онсоңам сиз мени энтек танаян дәлсиңиз. Мен илки билен езүми сизе танадайын. Мен Петя Соболев, Львов шәхерини огурлыкда-

җумрүликде аңк эдип, кисе барыны кесип, кә енҗилип, кә сүденекледилип, кә басылып, кә тутулып, хупбат барыны гөрен оглан.

Биз онуң хәзирки өзүни чеперчилик билен таныш эдип айдяныны дыкгат билен диңлейәрдик. Ол өз яңы башлан гүррүңини мисли сахнада ойнаян белли гахрыман ялы эдип, хер бир сөзүниң арасында өз эллерини ики яна гаймалашдырды, бирден-бирденем отуран еринден өңе тарап товсуп гидәйҗек ялы эдйәрди, бирденем ики эли билен келлесини тутуп, отуран еринде ики яна чалаҗа чайканярды. Өзем ол хәзир езүниң башдан гечиренлерини бизе җаныгып гүррүң берип отырды.

_ Хава, огланлар, мен бу огурлык диен кәриме яшым яңы он бәше баранда башлапдым. Аслыетинде мен огурлык диен зады халамокдым, эмма гарашылмадык халда бозгакларың арасына дүшмегим билен өз ёлумы үйтгедип дурубердим. Ол душан бозгакларым болса Львов шәхеринде яңы етишип барян огры-җүмрүлериң топарлары экени. Олар маңа «Бизиң билен болубер, сен бир чепиксиҗе яш оглан, хемише кисәң пуллы болар, яш гызларыңам голтугында галапын өзүңи меймирәп дуран халда дуярсың» дийип, хер хили ичги барыны ичирибем, башымы-гөзүми айладылар. Мен бозгакларың ызларына дүшүп уградым. Олар илкибатлара мени дийсең, оңат герен болуп. «Бойы кичиҗик огланың акылы кән боляндыр, биз шу Петяң маслахаты билен болмалыдырыс, шоң учинем Петяны биз өзүмиз билен огурлыга әкитмән, диңе маслахатчымыз эдип уланарыс» дийшип мени гөтергиләп уградылар. Маңа тәзе пенҗек-җалбар, тәзе көвүш алып бердилер. Мен тәзе эшиклерими ейүмизе барамда геймездим-де, өз ёлдашларымың бириниң өйүнде йыгнап гоярдым. Биртопар өзүм ялы, өзүмден экабыррак огланларың арасында маслахатчы болуп уградым. Хер гүн майдаҗа огурлыкдан йыгнанян затлары өзүм огланлара пайлашдырдым. Яшлык дөврумиң иң говы гүнлерини ере чалдым, өз-өзүме хыянат этдим. Шейдип йөркәмем ёлдашларымың экабыррагының бири бир гүн маңа: «Петя, сенем эртир шәхере ава-шикара алып гитмекчи» дийди. Эртеси биз дөрт саны оглан болуп, агшамара автобус дуралгаларының бирине бардык. Илкинҗи гезек маңа табшырылан зат – гөзүңе илен авы нәхили нышана алып, нәхили ёл биленем эле салмалыдыгының инчемик усулларыны өвренмекден ыбаратды. Мен дуралгада ёлагчыларың херекетине сын эдип дурдым. Ёлагчылар ызлы-ызы-

на гелйән автобус машынларына хем мүнйәрдилер, хем дүшйәрдилер. Бирден ёлдашларымың икиси гелип дуран автобусың ишигиниң адамдан хүмер боландыгыны гөрүп, машына мүнмекчи болуп, өңе херекетлендилер. Ёлагчылар машына мүншүп дурка-да, дыкнышыгың ичинде ярпы гөвреси галан кимдир бириниң сумкасыны яңкы ёлдашларымың бири бат билен чекип алды-да, яззыны берди. Сумка эеси «Дат, мең сумкамы алдылар» дийип хайкырып башлады. Сумканы алан ёлдашымың янындакы дуран оглан машына мүнмәге ховлугян киши болуп, яңкы «Дат!» дийип ыза дызан ёлагчының ёлуна бөвет болды. Сумканы алып гачан оглан көче чыраларының ышыгында салгым ялы болуп, гөзден йитип гитди. Машын эглемән, херекет этди.

Сумка эеси орта яшан аялды. Машынданам галып, ол гапдалында дуранларың биртопарына җовраныр: «Харам огрулар, пәлинден тапмышлар, шу докчулыкда-да гөтеринип билмән гаракчылык эдип йөрен харам өлмүшлер!» дийип, элини галгадып сөгүнйәрди. Мен бу болшы өз ёлдашларымың бири билен диңләп дуршума хич бир затдан бихабар ялы болуп, соңкы гелен машынларың бирине мүнүп гитдим. Гиҗәң бир вагты биз йыгнанышып, огрулыкдан йыгнанан затларымызы орта үйшүрдик. Мениң үчин хәзир диңе өз гөзүм билен гөрен шол җовранян орта яшан аялымың элинден алдыран сумкасыды. Мен илки билен оны элиме алып, агзыны ачдым, бар болан затлары сумкадан чыкарып үградым. Сумканың ичинде екеҗе аял эляглыҗагы, кичиҗик чүйшелиҗе «Гул ягы» дийлен атыр, ичи пудралы оваданҗа гутуҗык, йүз герүлйәнҗе айна, сач дараҗыгы, бирнәче сач беркидилйәнҗе симҗагаз, бир манат төверегем майда кепук пул билен бәш саны бир манатлык кагыз пул бар экени. Сумкаң өзи велин гарамтыл, гайым сумка экени. Мен шу вагт ёлдашларыма «Огланлар, гелиң, шу сумканы эесине табшырҗак болалың, мүмкин, биз ким сумка алдырды дийип, идег-сораг этсек, сумкаң эесини тапарыс. Ол аял җуда өзеленип, бизиң барымыза гаргыш этди. Онсоңам этҗегимиз огурлык болса, биз гаргышдан башга хич вагтам артык зат газанмарыс, иң говусы, гелиң, шу хили иши гоялың, огланлар» дийдим. Шол пурсатда огланларың экабыррагының бири мениң эзенегимден тутуп, өзүне дартды, шол дартып дуршуна-да, «Нәме, дүйнеңңүнки геен тәзеҗе көвшүң, пенҗек-җалбарың, бу ичип йөрен дурли-дүрли ичгилериң саңа таңырялкасына

берилйәндир өйдйәрмиң? Бу затлары газанмак үчин өңрәкден гаргалан гаргышлара кайыл болмалы боларсың, диңе огурламалы, йөне усерсаплык билен» дийип, мениң якамы силтерләп гойберди. Мен шундан соң «Болярдан» башга хич бир зат диймедим-де, огурлыгың хер хили хилегәрли тилсимлерини өвренип ӳградым. Аз вагтың ичинде-де ёлдашларымданам екде, түйс түйкесме дийилйән огры-жүмрүлериң бири болуп етишдим. Бүтин Львов шәхеринде Петя Соболев дийип якамы танатдым. Кәвагтлар кейпихона гүндизлерине гезип йөркәмем, мениң дуркума назары душен гарташанрак адамларың бирнәчелери мениң өзуми алып баршымдан мисли этияч эдйән ялы болярдылар, менден чекерәк сакланмага чалшардылар. Шейлелик биленем кә огурлыкда енжилип, кәте болса он гүн-он бәш гүнден басылып, бирки гезек бир йыл – бир йыл судуң карары боюнча жеза алып, азатлыкдан махрум болубам гөрдүм. Гепиң келте ери, үчүнжи гезек эден этмишим үчин тәзеден дөрт йыл иш алып, шу ерик гелдим. Бу гезек өзүмиң бүтин өмрүмиң огурлык билен башланан гүнлеринден тә шу гүне ченли гөрен гүнлерими, кимлериң мени шу гүне етирендигиниң барысыны боюн алып гелдим – дийип, Петя отуран еринде ики яна гобсунды, улудан демини алды-да, өзүниң геплəп отуран сөзүниң довамыны етирди. – Огланлар, мен бу вагт өңки Петя дәл-де, озалкы этмишлерине дүшүнип, тәзеки дурмуш ёлуна арасса зәхмет билен угруган Петя Соболев – дийди. Шу вагт Деря Петяның сөзүне гошулып:

– Петя, сен яшлыкда нәче ялңышанам болсаң, инди шу ерде өз зәхметиң билен ювларсың, огурлык дийилйән зат бизиң хәзирки яшайшымызда хич киме-де гелшикли зат дәл. Дурмушда, яшайышда иш билен багланышыклы ягдайда ялңышмаклык мүмкин. Эмма езүңи яшлыкдан огурлыга итекләндигиң мени бичак гынандыряр. Себәби шу докчулыкда огурлык диен зада дуйбүнден баш гошулмалы дәлдир.

Гүррүңе Мерет гошулды:

– Петя, сен инди огурлык диен зада гайдып баш гошмалы дәлдигине дүшүнйәңми?

Петя жаныгып геплəп башлады:

– Гарры энемиң янына саг-аман доланып билсем боляр-ла, мен я-ха ише гиректин, я-да хөкман окамалы, өз деӊ-душларым ялы деӊ дережеде хүнәр өвренмели, өйли-ишикли болмалы – дийди.

Мен:

– Петя, несип болса, окарсыңам, өйли-ишиклем боларсың. Эсасы зат – шу ерде өзүңи тертип-дүзгүнли сакла, зәхметден өзүңи чеке саклама-да, көпчүлик ишлерине көпрәжик гатнашжак бол, шонда сен шу ерден тизликде саг-аман чыкып, өз яшлыкдан йүрегиңде беслән максатмырадыңа хөкман етерсиң – дийдим.

Петя бизиң берйән маслахатымыза хошамайлык билен «Боляр!» дийип йылгырярды, өзүниң башдан гечирен хер хили кынчылыклы гүнлериниң кәсини бизе гүррүң берип, тә ятар вагты болянча, бизиң янымызда болды. Ятар вагты боланда, адатдакы яшайыш шертине гөрә, бизиң барымызам ятып дынҗымызы алдык. Эртеси ише гитдик.

Адатдакы гүн тертиби бир-бирине бир меңзеш болуп гечип дурды. Деря бригадирлик эдип йөрди. Гүнлериң бирсыдыргын гечип дурмагы бизиң бенди гөвнүмизи гелҗекки азат яшайша гүнсайын якынлашдырярды. Ине, шейле гүнлериң бири мениң ёлдашым Мереде-де гелип етди. Ол өзүниң арасса зәхмети билен, чәклендирилен гиңишлигиң ички тертип-дүзгүнине болан пәклигини бүтин көпчүлиге сәхел вагтың ичинде субут эдип берди. Бүтин отрядың арасында-да ол хер хили иш билен багланышыклы меселелере гатнашып, еке бир ез отрядымызың арасында дәл, эйсем башга отрядларыңам арасында өзүниң зәхметсеерлигини гөркезди. Шоң учинем бизиң хәзирки болян тертип-дүзедиш эдарамыз адыл халк кануны на эсасланып, Мередиң азат яшайыш билен багланышыклы өнумчилик бригадасына агза эдилмегини бүтин тертип-дүзедиш эдарасының адындан халк судуның серетмегине хөдүрледи. Халк судуның адыл хөкүми болса Мередиң озалкы эден этмиши себәпли, үч йыл азатлыкдан махрум эдиленлигине гарамаздан, онуң соңкы дурмушында өзүни тертипли алып баранлыгына эсасланып, оңа халк хоҗалыгының өсмегине ярдам бериҗи азат яшайыш билен багланышыклы болан көпчүлигиң арасына гошулып яшамага долы хукук берди. Шейдибем Мерет бир йыл үч айың ичинде азат яшайша тәзеден гадам урды.

Мен гелҗеге болан хевесими рухубелентлик билен өзүмде саклап зәхмет чекйәрдим. Йөне мениң хут ез ыкбалымың кеч гелмеги хәли-хәзире ченли шу ерде сакланам болса, шу йылларың ичинде мениң янымда болуп, тертип-дүзгүни берҗай эдип, дашкы азат яшайша чыкып гиден яш-еleңлериң хетди-хасабы ёкды, мен өз-өзуми шу чака ченли ёла салып билмедигем болсам, өз янымда

болан яш огланларың тербиеленмегинде, оларың тиз өйлерине доланмакларында аз иш этмәндим. Оларың өз ялңышлыкларына дүшүнип, арасса зәхметиң тарапдары болмакларыны газаныпдым. Мени өз рухы дуйгым нәче дийсең галкындырярды. Себәби бендиликде кынчылык чекйән яшларың, гөр, нәчелерине өз хусусы тербиечилик көмегими етирипдим. Мен бу ерде өзүми евҗек боламок, ол хакда асла пикир хем эдемок. Эгер бирден шейле гөдек пикирлери мен өз гөвнүме гетирип, езуми өвмекчи болайсам, мениң хәзирки элимдәки язып отуран галамымам ез шейле дуйгыма хич хили ёл берип билҗек дәлди. Мен өз дурмушымда болуп гечен вакаларың барысыны ач-ачан айдып, өз ялңышлыкларымы боюн алып билерин. Оңат хәсиетлерими өз-өзуме дуйдурып, шоңа-да өз-өзум бегенип билерин. Соңкы дөвурлерде дерән яшайша болан ыхласым, адамкәрчиликли дуйгуларым, көпчүлиге болан адалатлы гарайшым, шол санда-да инди еди йылдан бәри өз янымда болуп гиден ёлдашларымың мең янымдан саг-аман абрай билен шу ерден чыкып гитмеги, оларың багтлы дурмуша етип, барысының хем көпчүлиге пейдалы адамлар болуп, догры ёла гадам урмаклары – ине, буларың хеммеси мени нәче дийсең галкындырярды. Мен хәзир өз ёлдашым Мерет Җумаевиң яңы-якында эркин яшайша гадам уруп, ез сөйгә болан, яшайша болан ыхласына етенине аз бегенемокдым. Эдил хәзир Мередиң хәсиетлери, онуң шу ерде езүни алып баршы, зәхмете болан эрҗеллиги мениң гөзүмиң еңунден бирсыдыргын гайталанып гечип дурды. Онуң бу эдепли хәсиетлериниң Мереди дурмуш ёлунда диңе говулыкдан башга зада гетирмеҗекдигине мен берк ынанярдым. Себәби онуң шейле гөрлүп-эшидилмедик багт пайына етмеклигине себәпкәр болуп билҗек ынсан хәсиетлериниң түкениксиз адалатлы чешмелери онуң йүрегинде гүнсайын мөвч уруп көпелйәрди. Бу затлар болса Мередиң яшлыгында эден максат-мырадына етмеклигине тәзеден кувват берсин, езүниң сейгүлиси болан Шекере йыкылмаз сейгет болсун, яшайыш басганчагында бири-бирине эгсилмез сөйги дөредибем, олары максат-мырадына етирсин.

Мередиң чәклендирилен яшайышдан азат яшайша гиденине инди бир ай төвереги болупды. Мен өз ёлдашым Деря билен ишләп йөрдүм. Мен Мерет билен бичак өвренишипдирин. Шоң үчинем хер агшам Деря билен отурамда Мерет хакдакы ятламалары гайталардым. Онуң сөйгүлисине болан ыхласына, сөйгә болан ынамына өз-

өзүм хөвес эдердим. Онуң бизе сөйги хакында галдырып гиден гошгуларыны окардым.

Бир гүн ищден соң өз еримде китап окап отырдым. Мениң хәзирки пикирими бөлен зат – бир гапдалымда үйшуп отуран огланларың гүррүңи болды. Буларың шовхуны озал өз янларында болан ёлдашларының бириниң шу ерден гидип, бир йыл болманка-да эркана яшайышдан ызына өврүлип гелендиги хакындады. Эркана яшайышдан ызына гайдып гелен бу адам хәзир өзүниң ёлдашларының арасында хонданбәриси иш битирип гелен ялы, өз ёлдашларына шу ерден гидениндeн соңкы гөрен затларыны гүррүң берйәрди. Гүррүң берип отураны менем танаярдым. Ол даяв гөврели, сыратына гелишмейән пишге муртлы, яшы кырка голайлан, чакданаша сувҗуклыгы билен өңем шу ерде өзүни танадан адамды. Онуң ады Галканды. Яш-елеңлер Галкан ага дийселерем гелишмән дурҗак дәлди. Келлесиндәки сачларының агарман галаны ёкды, өзүниңем йүз кешбине серетсең, догруданам, яшулы сыпатындады. Эмма хәзирки эдип отуран гүррүңинден велин хич бир хили маны алар ялы дәлди. Онда-да ол гүррүңини довам эдйәрди:

– Хава, огланлар, мен шу ерден суддан гечип гиденимден соң, поселение дийилйән ерде ишләп уградым. Ол ерде о диен агырам дәл, аракдыр чакыры хем магазинден алып, төверегиңем угруны тапып ичибермели. Галкан агаңызың Гарагум каналының сүйҗүҗе балыкларындан, балык йүзмедик акҗа сувундан кеми галан дәлдир, огланлар. Йөне мени иш оңарман ызына гелендир өйдәймәң. Сәхел өзүңи оңарсаң, ичгини говрак ичип, ише гиҗә галсаң, бир-бирини яманлашып йөрен ексурунлар хемме ерде бар. Менем шоң ялың бириниң пидасы болдум. Ёгса небир гүнум барды-хов! Шол гүнүмем кесәмден гөрубилмән гөрипчилик эдйәнлер «ичгини кеп ичйәң» дийип ызыма гайтардылар отурыбердилер. Мен нәче ичемде нәме, өз пулума ичйәрин ахырын – дийип, Галкан сесини батландырды. Гүррүңи диңләп отуранлар Галканың гүррүңине нәче дийсең белең бершип, алагох болшуп отырдылар. Онуң болуп отурышына, эдйән гүррүңлерине, өзуни махабатландырышына мениң кеҗебәм даралярды. Китап окап отурсамам, окаян язгыларым мениң келләме гиренокды-да, онуң терсине, Галканың веҗера гүррүңлери, варсакысы халыс йүрегиме дүшйәрди. Өз янымдан, «Вах, шу вагт шуны мең элиме бир берседилер, мәҗум эдердим. Эйсе шейле эдермен болсаң,

эркана яшайышдан ызыңа гайдып гелмездиң» дийип, ичими гепледйәрдим. Иң болманда, еримден туруп «Сен ат йитирен, арак барыны ичип, өз озалкы ялңышлыгыңдан сапланып билмән, гайтам өз эркиңе гайратың етмән, шу яшыңа эркана яшайышдан ызыңа доланып гелдиң. Бейдип отурандан ил-гүнүңден, төверегиңден утан!» дийип айдасым гелйәрди. Мен сакландым, өз-өзүме гөвүнлик берип, китаба гез гездирип, Галканың гүррүңинден үнсүми совмага дыржашярдым. Галкан хил бир иш битирен адам болан болуп, шол варрылдап отырды.

– Хава, огланлар, Галканың энтәгем хас үйтгешик гүррүңлери бар, сиз оны диңлесеңиз, маңа ёкары баха берердиңиз – дийип, еринден турды. Отуранларың бири «Галкан, сен айдыбер, сен бизиң арамызда эдил озалкы болшуң ялы тархансың» дийип яллаклады. Галкан өңкүденем бетер болмаҗысы болды. Дик дуран еринден гүрләп уграды.

– Хава, огланлар, мен ол ердекәм чагаларың эҗесинем яныма гетирмедим-де, өзүме кыбапдаш башыбош аялларыңам бир оваданы билен танышдым. Онда-да нәхили танышдым дийсене, энче йылың саллахы болуп гезен Галкан елек ёрганың ичинде гөзҗагазларыны йылпылдадыпҗык, хер хили нәзи-эшрет оюнлар гөрди.

Отуранларың бири: – Я валла, Галкан, шунуң ялы гүррүңҗиклериңи хәлиден тапмалы ахырын, арак ичдим дийдиң, балык ийдим дийдиң-де, көп задың башыны агыртдың, ханы, ызыны айтсана – дийип, оңа хас-да гоп берйәрди. Галкан болса хәзир өзүни Меҗнунының орнунда сайып, шол өвнүп отырды.

– Хава, хава, яңкы аял мени хут гундагдакы бәбеҗик ялы ювуп-ардып, ийҗек затларымы агзыма тутуп берди, аягыма геййән җорабыма ченли үтүкләп гейдирди, ханы, мунуң ялы хеззетлери нирде гөрүп боляр дийсене – дийип, лакгылдап отырды. Онуң сувҗук гүррүңлерине мениң еңкүденем бетер гахарым гелйәрди. Китапдан окап отуран затларым келләме гиренокды-да, арасында ене-де ичими гепледйәрдим. «Вах, улалып оңалмадык, ягшам бир иш битирипсиң, гөр, онуң айдяныны, чагаларың эҗелерини яныма гетирмедим-де, өзүм ялы бир аял билен танышдым диййәр. Тапан аялыңам өзүң ялы болса, онуң нәмесине гуваняң дийсене. Муңа адам дәл, азгын диерлер. Өйлеринде монҗук ялы гара гөзлүҗе чагаҗыклары «Какам басым гелер» дийип, гарашып йөрендирлер.

Ханы сениң арың, ханы сениң намысың? Харамзадаң бири харамзада дийсене...»

Галканың шол бир болшуды. Гүрләп дурды. Теверекден ики яна гечйән огланларың кәсем Галканы герүп: «Бе, Галкан, бу сенм-айт, ери-хов, саңа нәме болды, яңырак дәлмид-ай, сениң бу ерден колонны паселенийә гидениң» дийип гечйәрдилер. Галкан болса гайшарылып: «Пәхей, огланлар, сиз энтегем Галканы танаңзог-ов, бу ерем бир кесеки ер дәл ахырын, инди өвренишипдирисем, онсоңам-хов, ичгини тапсак, өзүмиз-ә ичмән дурубам билҗек дәл, сәхел бир овурт ичәйсең велин, ызыңа гайтарып дурлар. Ай-җәхеннем-лай, галан вагтымызы миннетсиз отурып берерис. Йене Галкан киши миннетини чекип, хич кимиң өңүнде мүззермез» дийип батлыбатлы сакырдап дурды.

Ахырын, Галканың варрылдысына гаршы чыкан тапылды. Огланларың бири батыргай гепледи:

– Ери-хов, Галкан, болды инди, диңлейәрлер дийилседе, арсыз бир иш битирип гелен ялы болуп дурсуң. Өзүңи хакыкатданам адам сайян болсаң, чем гелен хелей билен болмаздың-да, чагаларың арасында болардың. Арак барыны ичип, эркиңе хай дийип билмән, ене-де ызыңа доланып гелдиң, өзүни билен адам ар-намыс эдер, деӊ-душундан утанар велин, сен онуң терсине, «Бинамыса гүнде той» дийлиши ялы, шол бир эңегиңи тутуп гидип отырсың – дийди. Галкан гепләп дурана тарап серетди-де: «Җума, иним, эйсем мен өз шум тәлейиме гынанмаяндыр өйдйәрмиң?» дийип-диймәнкә, Җума сөзүни довам этди.

– Галкан, сен «шум тәлейим» дийип, бу вагт бу ерде өз тәлейиңи гүнәкәрлеҗек болма. Сең тәлейиң өзүңе баглы, шоң үчинем сен шол хатап ялы ачылып дуран агзыңа эрк эдип билмесең, бу ерде тәлей саңа бахана болуп билмез, онсоңам ики гепиң биринде ичгә халыс өвренишипдирис дийип, башга геп бардырам өйдеңок.

– Иним Җума, ичгем бир улы илиң ичйән зады-да.

– Галкан, улы ил ичйәнем болса, ичҗегини ичип, өзүниң бетбагтчылыга учраяныны ил-гүнден герйән дәлдир, өзүнден герйәндир.

– Мен нәме, шу ере долананымы ил-гүнден герйәнми?

– Галкан, эйсем нәме, арак барыны ичип, эркин яшайышда өзүңи оңарып билмән, «маңа герипчилик этдилер, ёгсам ызыма гелмелем дәлдим, сәхел ищден гиҗә галса-

ңам, яманлашып дурлар» дийип, өз ищдеш ёлдашларыңы яманлан эйсем сен дәлмидиң?

– Җума, бидерек ырсарамасана, өзүңиз-ә гүррүң бер дийййәңиз, ызынданам хайбатлы гүррүңиң нәме?

– Галкан, бу ерде хич ким саңа хайбат атанок. Сен бизиң барымызданам улы, сен бизе акыл өвретмели, тербие, гөрелде өвретмели халыңа, бу ерден гидениңе сәхелче вагт гечди велин, ичги себәпли ызыңа доландың. Айт, бизиң сенден алмалы герелдәмиз шумудыр? Үстесине-де утанман, оны этдим-муны этдим – дийип самырдап дурсуң, эйсем сенден ким тербие алар өйдйәң?..

– Ёк, Җума, сен муңа бейле дүшүнме...

– Эйсем, нәхили душунмели?

– Әхли гүррүңим диңе бир эрбетлик тарапына дәл ахырын, мен или терс гөрелдә эермәге чагырамок ахырын. Мен сизи...

– Эйсем, сен эрбет болуңам диймекчими?

– Ёк, мен эрбет болуң диемок...

– Галкан, мен сең башга задыңы-ха билемок, йөне сен инди оглан-огланҗык дәл, сачың агарыпдыр, түвелеме, бир топар чагаң атасы болуп йөрсүң, оң үчинем гепләңде арсыз бир иш битирен киши болан болуп: ай, җорабыма ченли ювуп гейдирди, бәбек саклан ялы саклады – дийип, бейле лакгылдап отурмасаң говы боларды.

– Нәме, Җума, мени танамаяң-айт? Башга-да бир гүйменҗе болмансоң, яш-елеңлериң гөвүнлерини гөтерейин дийдим-дә, нәхилем болса бир гүррүңе гүймемели ахырын – дийип, Галкан бинамыслыга салып, вахахайлап гүлди.

– Гүлен болма, Галкан. Сең бейле сувҗук болшуңа агып-дөнуп дуран гөвүн ёк, ондан гөвүн гөтермеклигем болмаз, эдерменлигем. Шу отуран огланларың хеммеси яшлыкда эден этмишлериниң ызындан өкүнип етип биленок. Буларың гиҗе-гүндизки пикирлери – саг-аман шу ерден эрканалыга чыкмак, гайдып шу ерик гелмезлик. Хер кимиңем йүрегинде беслейән арзувы шу хили оңат затлар. Арада сен шу ерден саг-аман чыкыбам гитдиң. Башга нәме герек? Чагаҗыкларыңы яныңа гетирип дәниним говҗа гезип йөрсең болмадымы? Чагаҗыкларыңа небсиң агырмадымы, энче йыллап айралык одуны гердениңде чекип, ёлуңа середип гарашып отуран бигүнә машгалаң мәхрем дуйгусыны ислемедиңми, ил-гүнүң,

дост-ярың, дең-душуң алкышына мынасып болмага чалшып билмедиңми, бал ялы сүйҗи дурмуша хөвесленмедиңми?.. Ханы, җогап бер, Галкан?..

Җумаң бу сөзлерине ерден сеза чыкды велин, хәлиден бәри эңегине җаң дакылан ялы болуп гомпарып отуран пишге муртлы гөврөден седа чыкмады. Җума сөзүни довам этди.

– Сен мени багышла, Галкан. Мен сенден кичем болсам, сени шейле оңат гөрйән. Энче йыллап бендиликде сең билен дуз-эмек болдум, биле ишледим, гынансамам, сен шу хәсиетиңи ташламасаң, элмыдама көпчүлиге, дең-душларыңа ыснат гетирерсиң. Мениң бассыр-юссурым ёк, айбыңы йүзүңе айтҗак, шепе! Бокурдагыңа буйруп билмән, гөрен ерде арак ичип йөрсең, хич ким сең аркаңы сыпаламаз, саг болсунам айтмаз, сен ким болсаң болай, гышык басып, ёлуңы үйтгетсең, сең дадыңа етишен адам тапылмаз, шоны сен берк белләп гояй. Мениң бу айдянларым нәдогрудыр өйтсеңем, өз келләңе гелениңи гайгырма, онсоңам, ене-де бир айтҗак задым бар. Мең бар еримде «Оны эйтдим, муны бейтдим» дийип паңкылдап гүрлеме. «Газана янашсаң, гарасы ёкар, ямана янашсаң – беласы» дийипдирлер. Асла-ха, мундан озал бизиң янымызда боланам болсаң, индиден бейләк бизиң янымыздан гитсең, кем болҗак дәл, өзүңи алып баршың гүррүңиң ялы болҗак болса, сенден говулыга гарашмалы дәл. Хава, шейле. Дүшнүклими?

Шол вагт Җумаң ёлдашларының бири онуң сөзуни бөлди:

– Җума, бу айдянларың догры, йөне нәхилем болса, инди...

Җума ёлдашының айтҗак болан задыны айдып гутармагына-да гарашман:

– Берди, гелиң, иң говусы гүррүңи улалтмалың, мен сениңем айтҗак болян задыңы азаҗык чак эдйән, йөне кесгитли айдалың, гой, Галкан инди башга ерде болсун! – дийди.

Җуманың айдянлары көпчүлигиң түйс гөвнүнден турян сөзлерди. Олар макуллайҗы әхеңде башларыны атярдылар. Мениңем китап окап отуран еримден Галкана: «Өл, бинамыс, өз эркиңи арагың угруна гидерип, утанман гүрләп отырсың» диесим гелйәрди. Эмма сакландым. «Хей харамзада, ахыры алмытыңы алдың герек» дийип ичими геплетмек билен чәклендим. Галкан велин бир селлем дыман ялы хем этди, аз-кем вагтдан ене-де са-

кырдап уграды. Иң соңунданам радионың: «Ятар вагты болды, ятмага тайярланың» диен хабарыны эшидип, туруп гитди.

Аз салымдан җайың ичини үмсүмлик гуршап алды.

Гүнлериң биринде мен нахар вагты Режебе габат гелдим. Ол йүз манат пул билен тутулансоң, забунлашдырылан камерада җезасыны чекип чыкыпдыр. Режеп шол мең яныма гелип гүррүң эден Эсен агаң улпетиди. Индем Эсен ага пулуның алнанына гахар эдип, Режепден арасыны дашлашдырыпдыр. Мен муны Режебе габат гелип, онуң билен гүрлешемде билип галдым. Мен Режебе йүзленип:

– Режеп, гургунмысың? Саг-аман чыкдыңмы? Мен-ә валла, болар-болмаз геп-гүррүңе ынанҗагымы-ынанмаҗагымы хем билмедим. Болан ваканы болшы ялы айтсана... – дийдим.

– Салых, мен-ә, халыпа, Эсен агаң янында пул огрусам болуп галдым. Мен билмедим, Эсен ага нә дөв чалды, оңа шол йүз манат өз пулумды дийип нәче гезек айтсам-да, ол маңа ынанмады, асыл кән бир геплешҗегем болуп дурмады-да, чурт-кесик өзүниң муңкурлигини дуйдурып, өз иши билен болуберди, индем ил ичинде мен масгара болуп галайдым – дийди. Мен буларың хайсының мамладыгыны билмесемем, башга бир зада гөзүм етип дурды. Эсен ага-да, Режебем бир яшелең, оглан-ушак дәлдилер. Буларың херси өйли-ишикли, чага-чугалы, акыл-хушы гоялышан адамларды. Шоң учинем геп-гүррүңден, гыбатдан өңүрти хер бир задың овалы герекди. Мен Эсен агаң Режепден өйкеләп, йүрегинде кине саклаяныңа канагат эдип билмән, дуран еримден Режебе йүзлендим.

– Режеп, нахарымызы ийип болан бадымыза Эсен агаң янына гидели – диенимден, Режеп бирбада икирҗиңлеҗек ялы этди, аз салым дымышыклыкдан соң: «Боляр, Салых, гидәерис» дийип җогап гайтарды. Биз гүнорта нахарымызы иемизсоң, Эсен агаң иш ерине бардык. Эсен ага нахардан гелип, иш еринде гүйменип дур экени. Мен баршыма Эсен ага билен саламлашдым. Режебем салам берди. Эсен ага:

– Алейким эссалам. Бо-хов, Салых. Гел, гел. Асыл, бу сенмидиң? Үнсүм башга бир зада гиденсоң, төверегиме үнсем бермәндирин – дийди-де, элини узадып мең билен гөрүшди, ондан соң Режебе-де «Гургунмысың» дийип

элини узатды. Биз Эсен ага билен саглык-аманлык сорашамызсоң, мен хабарымы айтдым:

– Эсен ага, биз-ә сизиң яныңыза ишлирәк болуп гелипдик.

Эсен ага җогап гайтарды:

– Гаты говы. «Гелен – дөвлет» дийипдирлер. Бизиң элимизден дүзелйән иш болса, оны гайгырмарыс.

– Эсен ага, сизден тамамыз шейледир – дийип, енеде мен гепледим:

– Ынха, яңы Реҗебе душ гелип, мен ондан хал-ягдайларыны сорашдырдым. Ол сизиң өзүнден өйкелидигиңизи маңа айтды. Эсен ага, нәме-де болса, сиз акылы гоялышан адам. Реҗебем бир яш-елең дәл. Шоң үчинем, икиңизем озалкы болшуңыз ялы, биле ишлешиберсеңиз оңат болармыка диййәрин, бири-бириңизден өйке-кине саклап, иле-гүне гүррүң болуп йөренден, ене-де биле ишлешиберсеңиз, нәхили гөрйәңиз? Реҗебем хәзир янымызда. Бир-бириңизден нәме өйке-кинәңиз болса, гечиң шу ерде, ярашың – дийип, назарымы Эсен ага дикдим.

Эсен ага маңа:

– Салых, сениң бу маслахатың болман дуранок. Өзүң билйәң, мен Реҗеби эрбет гөрүбем дурамок. Догрусы, шонда шейтаның угруна гидәйдим өйдйән. Огурланыны гөзүм билен гөрдүм дийсем-ә яланчы, йөне муңкүрлик гурсун. Бирбада гахарым гелип, ялңыш гүрлән болмагым хем мүмкин. Соң-ха өкүндимем, эмма, нәме, айтҗагыңы айдаңсоң, соң гич-дә. Нәме, ондан бу янынам өзүңиз билйәңиз. Ёгса-да Реҗебиң өзи нәме диййәр? – дийип, Эсен ага Реҗебе бакды.

Реҗеп шол бир дуран еринден:

– Эсен ага, гел, йүрегимизи чиширишип, бир-биримизден кине саклашып йөрмәлиң-де, ене озалкы биле ишлешимиз ялы, оңатлык биле ишлешели, бу ерик бизиң хичимизем бакы гелемзок. Ынха, вагт гечер. Несип болса, эркин яшайышда, тойда душушарыс. Саглык-аманлыкда гатнашарыс дурарыс – дийди. Эсен ага Реҗебиң сөзүни гөвнүне макул билди ве «Бу айданларың гаты догры» дийип, маңа йүзленди.

– Салых, сен, түвелеме, адамың говусы. Ине, Реҗебиде меӊ билен ярашдырдың. Нәме, догрусыны догры айтмалы. Мен мундан өйкеләп йөрдүм. Инди ойланып отурсаң, бу ерде бизиң хичимизем өмүрлик дурҗак дәл, әхлимизем иру-гич эркин яшайша саг-аман етмели, чагаларымыза говушмалы. Айдалы, шу ерде Реҗеп билен

ярашман, соңам бир өврүмде, эркин яшайышда, тойда-затда йүзбе-йүз габат гелишсек, ери, шонда биз нәдип бир-биримизиң йүзүмизе эседип билердик дийсене. Иним, Салых, сен бизе бичак улы ягшылык этдиң, оң үчинем саңа йүрегимден сыздырып «Саг бол» айдярын. Реҗеп, сенем өңки болшуң ялы мең янымда боларсың» дийип, Эсен ага дөвлетли маслахатдан монча болды.

Реҗеп билен Эсен аганы ярашдырып, мен өз иш ериме гитдим. Мен гелемде Деря иш еримизде бетон өнүмлериниң хилини гөзден гечирип йөрен экени. Мерет гиденсоң, мен баякы ёлдашым Черкез ага билен бир звено болуп ишләп йөрдум. Биз ики болуп ишлесегем, о диен ядаман, гүнделик табшырыгы ерине етирйәрдик. Ёкары хилли өнүмлери өндүрмекде бизиң звеномыз бригадамыздакы бейлеки звенолардан хас тапавутланып дурярды.

Бир гүн ищден гелемде, маңа Меретден хат гелипдир. Бу хата өзүмем гүнсайын гарашярдым.Биз онуң билен эдил ага-ини ялы болуп, бичак өвренишипдик. Шоң үчинем оны хер гүн өз янымдан ятлап, онуң салам хаты бу гүн гелер-эрте гелер дийип гарашып йөрдум. Чак эдишим ялам болды. Мередиң хатыны хасыр-хусур ачдым. Оны улы хөвес билен окап уградым:

«Бенди гүнүмде мөниң учин ага орнунда дуруп, маңа хемаят эден Салыха, Деря ве дуз ийшен ёлдашларыма мен тарапдан гыйматлы салам болсун...

Салых, Деря, сизиң маңа хер бир әдимде гайгырмадык рухы көмеклериңиз мениң эркин яшайша тиз доланмагыма чәксиз гошант болды. Сизиң икиңизиңем тизликде чагаларыңыза говушмагыңызы ёлдашларча арзув эдйәрин. Салых, Деря, мең җаным саг, мени сизиң яныңыздан гени Ашгабадың керпич заводына ише алып гелдилер. Мен оңат ишләп йөрүн. Сөйгилим Шөкерем мең яныма гелип гитди. Ол инди сөвда техникумының иң соңкы курсуны тамамлап баряр. Окувыны гутардыгы, дурмуш тоюмызы этмекчи. Шол тоюмызда Сизем арзылы мыхманымыз боларсыңыз. Сабырлы болуң. Багтлы дурмуша тизликде доланып гелмегиңизи арзув эдйәрин. Салых, Деря, сиз билен, сизиң барыңыз билен эркин дурмушда, тойда душушмага сабырсызлык билен гарашярын. Салам билен, өз ёлдашыңыз Мерет Җумаев. Хош!»

Мен Мередиң хатыны үчүнҗи гезек гайталап окап дуркам, Деря гелди.

– Меретден хат гелипдир! – диййип, мен хаты Деря гөркездим. Деря мениң элимден Мередиң хатыны алдыда, окап башлады. Ине-де хаты элинде саклап отурышына гүрләп уграды:

– Салых, гөрйәңми? Яшлыкда эдеп-тербие алан адамың язян хатының үйтгешик говудыгыны. Өзем бир йыл тевереги арамызда болды велин, еке гезегем өзүне «Шу эдйәниң нәдогры» дийдирмеди. Улыны улы ялы, кичини кичи ялы сылап, көпчүлиге алчаклыгы билен өзуни алдырды. Хакыкатданам, хер бир адам шейле болмалыдыр, ана, шонда хич бир ишиң кынчылыгы болмаз! – дийип, Деря Мередиң тарыпыны етирди.

Мередиң тарыпыны етирмез ялам дәлди. Бендиликде бащдан гечирилен еди йылың ичинде мениң яным дан эркин яшайша саг-аман гиден адамларың саны аз дәлди. Буларың барысыныңам ичинден Мерет өрән пайхаслы, душүнҗели, эдеп-тертипли оглан болуп чыкды. Мен муңа аз бегенемокдым. Шоң учинем хәзирки җогап хатымда өз адымдан, Деряң ве бейлеки ёлдашларымың адынданам салам ёлладым. Сөйгүлиси Шекер биленем дурмуш гуруп, багтлы яшамакларыны арзув этдим. Хатымы иберип, онуң җогабына гарашыбердим. Гүнлер болса, мисли, ымгыр чөлүң ичиндәки йүкли кервениң сыргын чәгелериң депелерине дырмашып баршы ялы, өрән хаяллык билен ызлы-ызына сеплешип гечип барярды.

Мениң өзүмем өйүмизден хат алярдым. Хаты диңе какам язярды. Эҗем дийсең гаррапдыр. Соңкы дөвүрлерде мениң аладамы эдип, эҗизлемеги мени хас-да ынҗалыксызландырярды. Мениң яныма душушыга илки-илкилер эҗем билен какамың икисем гелйәрди. Соңкы йылларда эҗемиң тапдан дүшмегине гөрә, йылда бир гезек какамың еке өзи яныма гелип гидерди. Герек болан ички эгинбашларымы вагтлы-вагтында етирип дурардылар. Менем ишләп газанан өз арасса иш хакымы өйүмизе хер айда диен ялы иберип дурардым. Энче йылың айрачылыгы инди герденимден гечип барярды. Ене-де аз вагтдан өйүмиз, обамыз, эркин яшайыш! – буларың барысына мен сабырсызлык билен гарашярдым. Өйүмизде мендененем бетер гарашярдылар. Ики саны гаррының бар гөзгуванҗы, еке перзенди диңе мендим. Мен олары ахыр яшларында, гөр, нәхили аҗы айрачылыга сезевар этдим. Яшы бирчене етен ики саны гарры еке перзентлериниң багтлы яшайшына гуванҗакдылар, ынсан яшайшының кадасына гөрә, еке перзентлерини өйли-ишикли эдип, ил

деңинде агтык-човлуклы болҗакдылар, өзлериниң өмүр-бакы эден арзувларының хасыл боландыгына буйсанҗакдылар. Арман, оларың йүреклеринде өмүр-бакы бесләнлери вагтында амала ашмады. Ёк, ёк, оларың йүреклеринде беслән арзувлары хөкман хасыл болар. Азаҗык гиҗрәк, азаҗык хаялрак болар. Мен оларың ынамыны өдәрин. Шу ерден саг-аман чыкамсоң, өз пәк зәхметим билен өдәрин. Энче йылың айрачылыгы мениң ата-энеме мәхирли дуйгымы ёкары дереҗә етирипди.

Өйлеринден иберилен хата хер ким гарашярды. Гарашянларың бирем Деряды. Ол «инди хат гелмәли бәри бир ай йигрими гүн болды» дийип гүнсайын гайгы эдйәрди. Онуң гөзи ёлдады. «Хич дүшүнип билемок» дийип зейренйәрди. Зол мениң янымда озалкы дурмушы, озалкы яшайшы, чагалары, эне-атасы барасында гүрруң гозгаярды. Какасының яравсызлыгыны эшиденсоң, хасам ынҗалыксызланярды.

– Салых, какам нәхиликән, онуң нәсагдыгыны чагаларым хат үсти билен эшитдирип дурдулар, нәме үчин инди шунча вагт бәри хат-хабар ёкка, менем-ә уч дөрт хат ибердим велин, хич бирине-де җогап гелмеди. Сона нәме болды дийсене, хей, бейле-де бир зат болармы? Нәхили чыкгынсыз ягдаям болса, оны дуйдурман, хат-хабар этмән болмаз ахбетин – дийип, йүрегиндәки ховсаланы гайталарды.

Мен оны башардыгымдан көшешдирмәге чалышярдым:

- Деря, өйлер саглыкдыр, өзүң билйәң, хер кимиң иш-аладасы етикдир, несип болса, шу гүн я-да эрте хат аларсың, гайгы-алада этме – диердим.

Хер гүн ищден гелемде яшаян җайымыза мен Дерядан өңүрти гирйәрдим. Газет-журналларымызы, өзүмизе гелен хатлары меӊ өзум алып, еримизе гетирйәрдим. Деря бригадир болансоң, галапын эгленибрәк гелерди, кәте болса ищден гелшине, отряд башлыгымызың янында эгленерди. Мен адатдакы эндигиме гөрә, газет-журналларымызы алмак үчин яшаян еримиздәки медени отага гелдим. Гөрсем, икимизиңем сабырсызлык билен гарашян хатымыз гелипдир. Бир хат Деряның өйлеринденди. Хер гезек хаты өзум аламсоң, мен букҗаның дашындакы язгыдан хатың киме гелендигини билйәрдим. Ине, бу хәзирки хатам Деряның өйлеринденди. Букҗаны элиме алып, хаял этмән ериме гелдим. Деря энтек гелмәнди. Аркайын отурмага йүрегим асла такат бермеди. Яшыл букҗаны элиме алып, Деряның өңүнден чыкмакчы бол-

дум. Иши тамамланан ишгәрлер энтегем гелип дурдулар. Элбетде, мен, озалы билен, Деряны гөзлейәрдим. Эмма ол гөзе иленокды. «Белкем, ол эййәм гечип гидендир, мен гөрен дәлдирин» дийип өз болян еримизе гайдып гелдим. Аллаҗанларым, нирә гитдикә дийип, ене-де дашарык чыкдым. Шол бармаша, илки отряд башлыгымызың җайына гелдим. Эмма кабинет япык экени. Дашарда икияна гезмеләп йөренлерден: «Деряны гөрмедиңизми?» дийип сорадым. Совалыма белли җогап алып билмәмсоң, башга адамлардан сорашдырдым. Диңе чепиксиҗе яш йигит билйән экени. Ол Деряны яп-яңы докторхананың төверегинде гөрендигини айтды. Мен шол тарап йөнелдим. Мениң хәзирки әдимим иңңән еңил гопярды. Оңа хат гелендигини бушлаҗакдым, бегендирип, сөйүнҗи алаймагым-да әхтималды. Ине-де, Деря! Докторхананың ишигинден әтләни-де шолды, мен оңа:

– Деря, саңа хат гелди, хат! – дийип гыгырдым.

Бизиң назарымыз каклышды. Хатлы букҗаны элине алмага мәхетдел: «Салых, хат өйденми?» дийип сесленди. Элимдәки хатлы букҗаны узадып дуршума мен «Хава, хава, өйңүзден» дийип евран-евран гайталадым. Деря шатлыкдан яңа соҗап дем алды, шол бармаша-да букҗаны ачып, окаҗак болды. Мен оңа:

– Деря, гыссанма, еримизе баралы, шонда ине-гана отурып окаялы – дийдим.

Биз еримизе гелдик. Деря отурып-отурман, букҗаның ичинден язгылы кагызы чыкарып, окап уграды. Менем Деряң янында отурдым. Бирденем Деряның йүзүнде ховсала дөреди, онянча-да найынҗар гөзлерден яш дамҗалары боюр-боюр дөкүлип уграды. Деря окап отуран хатыны элинден гачырды. Мен ере гачан хаты элиме алып, «Деря, нәме? Ери, айтсана, нәме?» дийип йүзлендим. Җогап дерегине, Деряның агысы гулагыма илди. Аз салымданам ол еринден аграслык билен туруп, гапа тарап йөреди. Мен энтек хич бир зада дүшүнемокдым. Мен хенизем Деря гелен хаты элимде саклап дурдум. Мен середип дуршума «Деря!» дийип, гыгырҗак болдум, бирденем ызындан етип, оны саклаҗак болдум. Элбетде, элимдәки хатда якымсыз хабарың бардыгына мениң акылым етйәрди. Мениң хәзирки болуп дуршума, Деряң болса гөзлеринден яш сырыкдырып баршына җайың ичиндәки ёлдашларымыз алланичикси болшуп дурдулар. Мен элимде тутуп дуран хатымы окамага башладым:

«Эзиз Деря!

Бизиң машгаламыздакы йүзе чыкан агыр йитгиң хеммәмизи алҗыраңңылыга саландыгыны мен саңа эшитдирмели болярын. Элбетде, гынанчлы хабар. Эмма сен шу аҗы хабары эшидениңде, гөзүңе яш айлаҗак болман, өзүңи мертлик билен элиңе алгын.

Эзизим! Гайын атамызың, хава, гайын атамызың ягты ядыгәрлиги бизиң барымызың калбымызда өмүрлик сакланяр. Ол иң соңкы деминде-де өзүниң сенден разыдыгыны гайталады. Шоны хем саңа эшитдирмеги маңа берк табшырды. Догрусы, биз гайын атамызың дердине нәхили дерман герек болса тапдык. Эмма аҗал дерманлардан гүйчли чыкды. Деря, сен өзүңи бир атаның еке оглы дийип пикир эдйәнсиң. Бу бейле дәл. Сен еке дәлсиң. Шуны билип гойгун. Мөң җаным саг болса, мен аялам болсам, саңа болан пәк сөйгим, иншалла, сениң екелигиңи билдиртмез. Әхли эдилмели затлары билими берк гушап, эдил сениң өзүң шу ерде бар ялы эдип гечирерин. Сен хич зады гайгы-алада этмегин. Гайын атамызың ёгаланына шу гүн инди он гүн болды. Бендәниң ятан ери ягты болсун. Эзизим, сен башыңы дик тутгун. Йүзе чыкан кынчылыгың өңүнде эркек адам өрән мердемси дурмалыдыр.

Хаты вагтында язып билмәндигим учин, сен мени багышла. Худай җан бизи, бизиң бүтин машгаламызы тизрәк максадымыза етирсин. Салам билен, Сона».

Мен өзуми ток уран ялы дуйдум. Дамагым долды. Аталык мәхри йүрегимиң эҗиз дамарларыны толгундырып, ган айланышыны чалтландырды, гөзлеримиң өңи гараңкырады. Гөзяш аканыны дуйман галдым. Эмма мен юкайүреклилик этмели дәлдим. Өзуми эле алмалыдым. Чунки аталык мәхринден емүрлик айрылан ёлдашыма илкинҗи нобатда мен көмек бермелидим. Онуң калбында харасат гопяндыгы бизиң хеммәмиз үчин әшгәрди. Дагы нәме? Шум тәлейиң керебине чолашып, ол какасына иң соңкы хызматы эдип билмәнди, онуң җесединиң үстүне екеҗе пил гум окламанды, какасының губурыны эли билен сыпаламанды, иң агыр дегйән ери-де, какасының алкымында отурып разылашманды. Буларың хеммеси онуң үчин бичак эҗирлиди.

Төверекде нәмәниң-нәмедигини аңшырып билмән дуранлар: «Салых, айт ахырын, өлүм-йитим хабары гелен болса, гам-гуссаны биле чекишелиң-дә» дийип, маңа йүзленйәрдилер. Мен олара «Деряның какасы арадан чыкыпдыр» дийип айтмалы болдум. Мундан артык хич зат

диймән дашары чыкдым. Пагталы гүпби гейнен Деря бетон ёдаҗыкдан икияна иргинсиз гатнаярды. Хованың йүзи чытыкды. Совуҗак шемал өвүсйәрди. Мен Деряның деңесине етип-етмән онуң адыны тутдум. Эмма Дерядан хич хили седа чыкмады. Ол һәзир йүзүни ерден галдырман, чалаҗадан хоркулдаярды. Гөзлеринден сырыгян яш дамҗалары болса дишлери билен гысып дуран додагының усти билен сырыгып гидйәрди. Мениң өзүмем һәзир ёлдашымың агыр дуйгусыны дең пайлашҗакдым. Гынансам-да, ёлдашыма гөвүнлик бермәге ягдайым ёкды. Онуң гынанҗы мениң хут өз гынанҗым ялыды. Беденим ысытма тутян ялы гагшаярдым. Шонда-да мен мүззермели дәлдим. Сәхелче вагтдан өзүми дүрседим-де:

– Дөря! – диийип, онуң чеп эгнине чалаҗадан элими етирдим. Җогап болмансоң, ене-де: – Деря! – диийип, гайталадым.

Деряның велин шол бир болшуды. Ол сессиз агламагыны довам этдирйәрди. Мен Черкез агāны чагырмалы диен нетиҗә гелдим. Себәби ол нәхилем болса кепи гөрен яшулы адамды. Гаты-гаты йөрәп Черкез агаң янына бардым. Баршыма-да «Черкез ага, йөр ханы» диийип ховлукмачлык билен онуң еринден турарына гаращдым. Яшулы бирбада алланичикси болуп, маңа йүзленди:

– Салых, нәме болды, саглык-аманлыкмыдыр?

– Черкез ага! Деряң какасы ишини битирипдир – диенимден ол:

– Вах, иним, ол-а болмандыр – диийип, чаласынлык билен еринден турды. Мен Черкез ага билен хаял этмән Деряң гезмеләп йөрен ерине гелдим. Деря болса һәзирем гезмеләп йөрди. Черкез ага усуллыҗак билен Деря йүзленди:

– Деря! Ханы, өзүңи дүрсе бакалы, сен оглан-ушак дәл я-да чага-чүга дәл. Ики саны чагаң атасы болуп йөрсүң, онсоңам бу затлар ата-баба болуп гелйән затлардыр. Ханы, йөр, ериңе гиделиң, бейдип йөрсең өзүңи совуга урдурарсың. Йөр ханы, йөр – диийип, Деряң җогабына гаращды. Эмма Дерядан хич хили җогап болмады. Черкез ага ене-де геплеп уграды:

– Деря, мерт бол, ериңе гиделиң. Өлүм-йитим хемме ерде болуп дурян затдыр. Нәме, атамыз Магтымгулының:

– Бу өлмек, айрылмак галыпдыр өңден, Педер бизе мирас гоймуш бу дерди – диийип айданыны билеңокмы?

Деря бейик акылдар Магтымгулының дана сөзлерини эшиденден йүзүни дик тутды, бирденем Черкез агаң йү-

зүне яшарып дуран гөзлери билен серетди, шол бармана-да:

– Боляр, йөрүң – дийип, Черкез ага җогап берди. Еримизе гелип отурамызда Деря Черкез ага: «Черкез ага, сиз маңа яңкы сетирлери ене-де бир гайталап бериң» – дийди. Черкез ага яңкы отурышына бейик акылдарың сөзлерини тәзеден айтды:

Бу өлмек, айрылмак галыпдыр өңден,
Педер бизе мирас гоймуш бу дерди.

Деря бу ики сетири пышырдап диен ялы гайталады.

Шум хабар дилден-диле гечип, сәхелче вагтың довамында даш-төвереге яйрады. Улы-кичи диймән, икиденүчден гелип, адамлар Деря өзлериниң гынанчларыны айдярдылар, дуйгудашлык билдирйәрдилер. Йыгнананлар хайсыдыр бир гөркезмә гарашян ялы болуп, дымшып отырдылар я-да махал-махал бир-бирлериниң йүзлерине середишйәрдилер. Отуранларың арасында хер миллетден адамлары – түркменлери, өзбеклери, тәҗиклери, азербайҗанлары гөрмек болярды. хол гыраракда львовлы Петя үч-дөрт саны орс йигиди билен, гамгын халда, ере бакып отырды.

– Гелшәйдилер өйдйән? – дийип, Черкез ага маңа серетди.

Җогаба-да сабыр этмән, сөзүниң үстүни етирди: Куръаның сүрелерини ятдан айдып уграды. Аядыны «Әлхемден» башлап, «Кулхуалла» биленем тамамлады.

Бир четде отуран гүрзелек сакгаллы өзбек яшулусы гезек сорап, тебәрек чыкды.

Гараз, шейле гынанчлы пурсата хич ким пархсыз гарамады. Бири «Ызы ярасын» дийсе, бейлекиси «Иманы хемра болсун!» дийди, ене бири бендәниң ятан ериниң ягты болмагыны дилег этди. Шейдибем, юваш-ювашдан дагамак билен болдулар. Эмма велин, биз, Деряң өз айдышы ялы, онуң «вепалы достлары» бәш-алты адам болуп, тә ятар вагта ченли, оны еке гоймадык. Арасында Черкез ага бизи гүррүңе гүймейәрди. Ине, ол ене-де сөзе башлады.

– Хава, өңем бириниң алтмыш яшында атасы ёгаланмышын. Шонда ол ата мәхрине өзүниң чәксиз дуйгусыны билдирип, «Алтмышымда атам өлди, шонда-да бир энтедим» дийип, өз гам-гуссасыны айдып гечипдир. Шейледе болса, хер бир кынчылыгы мертлик билен чекмели. Гайрат этгин, Деря! – дийип өвүт-несихат берди.

Ине-де радио ятар вагтың боландыгыны хабар берди. Черкез ага, Деря, мен ве бейлекилеримиз ерли-еримизе униградык. Ёгса-да, тас ядымдан чыкаран экеним: ятар вагты болуберенде, отряд башлыгымыз капитан Иван Михайлович Михайлов хем гелип, аяк үстүнден гынанч билдирип гитди. Онуң эдәхеди бизде говы тәсир галдырды.

Аз салымдан чыра сөндүрилип, җайың ичи гараңкылыга өврүлди. Деряң гезүне укы гелмейәндиги месе-мәлимди. Икияна агдарылярды, вагтал-вагтал соҗап дем алярды. Бирденем, ынха, еринден туруп, эшиклерини гейип уграды. Менем укламандым. Май тапып:

– Деря, ери, гиҗәң ичинде нирә гитмекчи болярсың? – дийип, ювашҗадан сорадым.

Җогаба кән гарашмалы болмады:

– Салых, сен укла, мен арасса ховада азаҗык гезмеләйин – дийип, ол ишиге тарап херекет этди. Мен онуң ызындан «Деря, ят, дынҗыңы ал, гиҗәң ичинде гезип йөрсең, нобатчы гаравуллар саг болсун айтмазлар» дийҗек болдум. Эмма хәзирки пурсатда мениң оңа дузгүнтертиби ятладып дурмагым ерликли дәлди. Дүзгүн-тертиби Деряң өзи менденем оңат билйәрди.

Шол баршына ол дашары чыкып гитди. Мен болса ичими гепледип ятырдым, ёлдашымың хәзир гам-гуссаның дердини чекйәнлигини гөз өңүне гетирйәрдим. Вах, шу айрачылыгың өзи агыр йүк ахбетин, үстесине-де өлүм-йитим, өзем мәхрибан какаң өлмеги нәме дийсене. Какаң-а дәл, эйсем башга адамың, хатда нәтаныш адамың арадан чыкмагы хем иңңән агыр дегйәр. Нәтҗек-дә? Тебигатың кануны шейле. Яшайыш бар еринде, өлүмйитимем бар. Хатда той билен ясың биле гелйән вагты хем сейрек дәл. Бетеринден сакласын. Яшайышда хер бир зат өз орнунда герекдир. Эдил хәзирки бизиң бендиликде йөрен вагтымыз говы хабар эшидип дуралы. Бизиң, онсузам, гайгы-аладамыз өзүмиз үчинем, бала-чагаларымыз, эне-аталарымыз үчинем дийсең етерлик. Догры, хер бир зат ерли-еринде болса оңатдыр. Элбетде, хер бир адам өз йүрегинде беслейән сүйҗи арзувының эшретини гөрмек билен бирликде гелҗекки неслиниңем багтлы болмагыны ислейәр.

Пикир-хыял көлүнде эркана йүзүп ятышыма, мен «Шейле дәлми, Салых?» дийип, өз-өзүме совал бердим. Бирденем бири гулагыма «Эй, Салых, Салых, гелҗек неслиң багтыны исләп, сен гиң ериң пикирини эдйәң. Ханы, говусы, сен өз яшлыгыңы ятла» диен ялы болды. «Хава,

хакыкатдан-да, мен өз яшлыгымың гадырыны билмедим. Ил деңинде студент болҗакдың. Болуп билмедиң, яйнабам гезмедиң. Хич киме непиңем дегмеди. Дурмуш душуңдан кервен гурап гечип баряр. Сен шу затлар хакында ойлан, хан огул!»

Ичими хүмледип ятышыма Деряның хал-ахвалыны гөз өңүне гетирдим. «Өзүм хич-ле. Хәзир оңа көмек бермели, онуң дердини еңлетмели. Ине, геп шунда!»

Деряның гиденине ярым сагат төвереги гечипди. Мениңем еримден туруп, онуң янына бармагым герекди. Оны алып гайтмалыды, ятып укусыны алмалыдыгыны дүшүндирмелиди. Келләме гелен пикириң бады билен, дессине еримден турдум. Ички эшиклеримиң үстүнден гупбими атынып, дашары чыкдым. Совуҗак ховада чалаҗадан сепелейән акҗа гар гыш гүнлериниң дуркуна безег берйәрди, гезмеләп йөрен Деряның аягының чыбшылдысы гиҗәниң асудалыгына сәхелче-да болса тәсир эдйәрди. Мен онуң янына баранымдан:

– Деря, йөр ханы, яталы, хәзир бизи гөрселер, бизиң йүзүмизден сыпаламазлар, йөр, гидели – диййдим.

– Салых җан, мен сенем ятырмадым. Багышла, дост, нәме, мен ериме геченим билен уклаҗак гүманым бармы? Гөзүме чиш какылан ялы. Какамың кешби гөрнүп дур. Мен онуң өңүнде гүнәкәр. Мазарының үстүне екеҗе пил гум атан болсам-да, бейле арманлы болмаздым – диййип, Деря гынанҗыны беян этди.

– Алаҗың ёк. Онуң үчинем инди гайрат эт, чагаларың саглыгыны, өз саглыгыңы диле, бу айрачылыклар гечер гидер – диййип, мен Деря маслахат беренимде, биз эййәм ятян җайымызың деңесине гелипдик. Мен яшаян җайымызың ишигини усуллыҗа ачып, Деря билен ичери гирдим. Җайың ичи гараңкыды. Иллер хәзир сүйҗи укуда ятырдылар. Биз еримизе гелдик, гелшимизе-де мен дүшегиме гечдим. Деря велин ене-де отурҗак ялы этди. Эмма мен оны өз угруна гоймадым-да:

– Деря, ят. Эртирем иш гүнүдир – диййип, чалаҗадан пышырдадым.

– Боляр-да – диййип, ол дүшегине гечди. Мен бирбада уклап билмедигем болсам, ахыры гиҗәниң сүйҗи укусы үстүн чыкыпды...

Деряның сылагы дийсең артыкмач экени. Эртеси, биригүни, хатда соң-соңларам яшулы-яшкичилер бизиң янымыза гелип, оңа гөвүнлик берип гидйәрдилер. Нәхилем болса, ниреде болсаңам, ил-гүн бир говы зат. Ата-

бабаларымызың «Илим-гүнүм болмаса, Айым-Гүнүм доғмасын» диймеги йөне ерден дәл экени. Ил-гүнүң голдавы хәзир бизе хемаят берйәрди, агырылы йүреклере хакыкы мелхемди.

Вагтың гечмеги билен шум хабарың салан йити ярасы көнелишип барярды. Мунуң өзи диңе бизиң үчин шейледи. Деряның велин шол өңкүлигиди. Йүз-гөзүниң чытыклыгы айрыланокды. Гүндизлерине иш билен гүйменсе-де, галан вагты хич зада гошуланокды. Онуң пайхасы хесрет дерясында гулачлап йүзйәрди. Бир айың довамында Деря өйлеринден ики-үч саны хат алыпды, өйлерине хатам иберипди. Менем өйүмизденем, достум Меретденем хат алыпдым. Бизиң яшайыш шертимизде хат алышмагың бахасына етип болмаҗак сейгет болуп дурянлыгыны айтмакчы болярын. Гелип говушян хатларың хер бирини биз үч-дөрт гезек гайталап окаярдык. Дүрдәне сөзлер бизе теселли берйәрди, гөвүн гушумызы ганатландырярды. Биз яшлыгымызда, дурмушда, яшайышда гойберен ялңышлыгымыз үчин канун эсасында җеза чекйәндигимизе говы дүшүнйәрдик. Мунуң үчин хич кими көтекләмзокдык, этмиши үчин хер кимиң диңе өзи гүнәкәрди. Бу меселәниң биринҗи тарапы, эйсем башга тарапы-да бармы? Элбетде, бар. Диңе пушман этмек билен чәкленмели дәл. Пәлиңе бүюрмалы, чыкалга гөзлемели, тапмалы. Догры ёла дүшмели.

Биз үмыт билен яшаярдык. Яшлыкда беслән арзувларымыза етҗекдигимизе хич биримиз шүбхеленемзокдык. Бизиң эсасы максадымыз еке өзүмизиң иле саг-аман гошулмаклыгымызам дәлди, эйсем хәзирки чәклендирилен яшайшың җебрини чекйәнлериң хеммесиниң өзлериниң ялңышларына тизрәк дүшүнип ызларына доланмакларыны, ек-түк бихепбелериң ялңыш пикирлере йүз уряндыкларыны субут эдип, оларың дүзелмеклерини газанмакдан ыбаратды. Ягшы ниетлеримизи амала ашырмак үчин Көпчүлик совети бизиң үчин даянч сүтүниди. Чәклендирилен яшайыш шертидигине гарамаздан, тертип-дүзедиш эдарасының гөзегчилиги астында бу гурама бизиң хут өзүмиз ёлбашчылык эдйәрдик. Көпчүлик совети бизиң бирбиримизе чәксиз ынамымызың айнасыды, онуң үсти билен биз зәхметден гача дурҗак болянлары тертибе чагырып, догры ёла гөнүкдирйәрдик, көпчүлигиң ичинде менменлик эдип, хокга чыкарҗак болянларың тепбедини берйәрдик. Оңа өз арамыздан сайлаян башлыгымыз ёлбашчылык эдйәрди, онуң көмекчиси, бир секретары, галы-

берсе-де, он-он бәш агзасы барды. Бу гураманың җогапкәр агзаларынының херси бир өз угруна көпчүлик ишлерини алып барярды. Кимси зәхмет-дүзгүн нызамы барасында иш гечирип, бир-биримизиң арамызда зәхмет ярышыны гурнаян болса, бейлекиси тәзе гелен яшларың арасында дүшүндириш ишлерини гечирйәрди, башга бири-де спорт оюнларыны гурнамак билен мешгулланярды. Ене бирнәчелери арассачылык, иймит барасында пейдалы ишлери алып барярдылар.

Бизиң сатира ве юмор газетимиз әхлимизи гызыкландырярды. Газет Көпчүлик советиниң органыды, оны чыкармага гурамамызың агзалары ишеңңир гатнашярдылар. Ёмаклары, дегишмелери, өтгүр танкыды хабарлары окап, адамлар хезил эдинйәрдилер. Чары ялы зәхметден гача дуруп, *галп* зәхмет хакы яздыртҗак болуп, сөлп-сөлп эдип йөренлер, Реҗеп ялы элинде пул билен тутулып, чәклендирилен яшайшың дүзгүн-тертибини бозянлар, бригадир Сейит Эсенов ялы гизлинлик билен спирт ичги гетирдирип ичйәнлер дөзүмли танкыт эдилйәрди, оларың нәдогры херекетлери барасында йүз гөрмесизден айдылярды. Кәвагтлар мениң ялы гызмаларың-да сүвуна дегилйәрди. Догрусыны айтсам, мен өзүмиң танкыт эдилйәнлигими хич кимден гаты гөрмесизден мертлик билен бойнума алярдым. Айдалы, шол гиҗеки ялңыш херекетим үчин беркидилен камерада он бәш гүн җеза чекенлигимден башга-да, газетде хем көтекләпдирлер. Онда-да якын достларымың бири дийип хасаплап йөрен адамым гошгы билен көтекләйсе нәтҗек! Ине, шол гошгудан дөрт сетир:

Салых ялы чаксыз ганыгызмалаң,
Гулагыны гатырак товламак герек.
Диййәрин өзүмем, белки, ол инди,
Маңылы гүррүңден алар бир дерек.

Шу сетирлери окамда, мениң йүзүмиң нәхили гызанлыгыны, ёлдашларымың өңүнде бичак утаняндыгымы гөз өңүне гетирседилер. Бирнәче гүнләп ёлдашларымдан букулып гезмели болдум, хатда соң-соңлар хем өкүндим: «Шейле масгарачылык хич кимиң башындан инмесин. Мыдама оңатларың хатарында болмалы». Ине, мениң шол сетирлерден алан сапагым шейледи. Дагы-дувара бидүзгүнчилигиң гырасында гөрүнмедим. Гуҗур-гайратымы гайгырман ишледим. Пәк выжданым өкде чыкды. Шейдип ёлдашларымың өңүнде өз-өзүми акладым. Инди хич ким мениң үстүмден гүлмейәрди. Кепчүлик совети

маңа бахасына етип болмажак кемек этди. Өзүмиң догры ёла гадам уруп, оңатлаң хатарына гошуландыгыма аз бегенемок.

* * *

Худая шүкүр, ене бир гышы гечирдик. Ягын-ягмырлы, аңзаклы, чапгын шемаллы гүнлер ызда галды. Бахарың бушлукчысы новрузың голайлашяндыгы хемме затдан дуюлярды. Гара гаргалар, ала гаргалар гагылдашып, нирэдир сумат болярдылар. Оңа дерек майыл юртларда гышлаян гушларың топлумы гөзе илйәрди.

Төверек-дашымыза демир тикенекли сим чекилен болса болуберсин, ховлудакы дарагтларың онуң билен иши ёкды. Үч-дөрт үлҗәмизиң, хол аңырракда гүберилип отуран эрик агаҗының, бирлән-икилән гаралы, шетдалы агачларымызың бирнәче гүн озалкы япаңач шахаларында пынтыҗаклар гөзе илип башлапды. Гыртычлар яшыл өвсүп уграпдылар.

Бахарың ховасы нәхили якымлы! Доюп боланок. Шол улудан дем аласың гелип дур, гелип дур. Бу бахарың бизиң хер биримиз учин башга-да бир әхмиетли тарапы барды. Бендилигиң ене-де бир йылы арка атылыпды.

«Эйсем хут мениң дурмушымда бир йылда нәхили өзгеришлер болуп гечди?». Бу совалы хер биримиз өз-өзүмизе берйәрдик. Мениң хут өзүм хакында айдыланда болса, он йылың ене-де бир йылы кертилипди. Йыл хасабы билен айтсаң, үч дәл-де, ики йылым галыпды. Хава-хава, бары-ёгы ики йыл! «Икиҗе йыл! Гайрат эт, Салых. Үмсүм бол-да, ишле-де йөр. Адамың гөвнүне дегме, хич кими ынҗытҗак болма, ганыгызгынлык этме» дийип, мен өз-өзүме гөвүнлик берйәрдим.

Кимдир бири эҗизе ганымлык эдәйсе велин, зордан-зордан сакланярдым. Бир тапавутлы ери, гүйҗүме байрынман, зандыяман нәкесиң дегнасына дегәйҗек авулы сөзлерими пуркйәрдим. Чүнки ганыгызмалык эдип, мен өң алмытымы алыпдым.

Айдан ялы, йыл чалшыгының өңүсырасы мени отряд советимизиң агзалыгына белләпдилер. Мунуң өзи маңа билдирилен улы ынамды.

Айратын тертипли адамларың бири сайылян менем инди өз арамызда гаралмалы меселелери догры чөзмәге өз гошандымы гошярдым.

Деря бригадирлигиниң дашындан отряд советимизиң ишини ымыклы җанландырыпды.

Биз отряд советимизиң маслахатыны хепдеде бир гезек гечирйәрдик. Иш дүзгүнининң ягдайына, ярышың нетиҗелерине йыгы-йыгыдан середип дурярдык. Үстөсинеде тутуш эдарамыз боюнча дөредилен Көпчүлик советиниң маслахатларына ызыгидерли гатнашярдык. Онуң агзаларының хатарында Деря икимизем бардык. Бу гүн болса биз Советиң хепделик маслахатына йыгнанман, эйсем онуң бир йылың довамында эден ишиниң нетиҗесини ара алып маслахатлашмага йыгнанышыпдык. Йыгнагың гечирилйән ери болан медени клубумызың ичи адамдан хырын-дыкын долуды. Гатнашянларың арасында тербиелейиш эдарасының башлыгының сыясы-тербиечилик ишлери барадакы орунбасары майор Валерий Степанович Касталигин барды. Валерий Степанович хакында хеммәмиз говы пикирдедик. Канүна лайыклыкда ол ким болса болайсын, элинден гелен көмеги гайгыранокды. Бирден зала дым-дырслык аралашды. Көпчүлик советиниң башлыгы Абдул Ахмедович Аветисян йыгнагы ачмак үчин еринден турды. Онуң элли төверeги яшы барды, адалаты халаян, зәхметсөер адамды. Депесинде екеҗе түй ёкды, такыр башы чыраның ягтысына ялпылдап герүнйәрди. Бир сөзи ики гайталаман, перт-перт геплейәрди. Дилеварлыгы билен бозгаклара, зәхметден гача дурҗак болянлара сыпара ер гоянокды. Дүзелмек үчин догры ёллары маслахат берйәрди. Ол хәзир өзүниң назарыны көпчүлиге дикип, йыгнагы алып бармак үчин президиума чыкмалы адамларың атларыны окап дурды. Атлары окаланларың арасында Деряның ады хем тутулыпды. Йыгнак хер гезек диен ялы шейле башланярды. Көпчүлик советиниң бир йыллык иши хакындакы хасабатда өңде барыҗы бригадалаң, отрядлаң ишлери хакында айдылярды. Зәхмет ярышында еңе сайлананларың атлары бирин-бирин тутулярды. Бу гүнем шейле болды. Соңра зәхмет ярышында өңе сайлананларың бирнәчеси чыкып гепледи.

Гүлшүкли бир ваканы ятласым гелйәр. Йыгнак мазалы гызанда, чыкып геплейәнлериң бири өз сезләп дуран сөзүниң арасында бендилере берилйән нахарың ягдайы хакындакы меселәни гозгады. Оны бизиң хеммәмиз говы танаярдык. Ише гезек геленде ялтарак, нахара велин, илден өң ылгаян сырдам бойлы, дөши гапак ялы, җайтарып дуран муртлы бу йигидиң адына Өвелек дийййәрдилер.

Өвелек сөзүни гутарып-гутарманка, майор Касталигин еринден турды-да, зала йүзленди.

– Адамлар, берилйән нахар канагатландырярмы? – дийип, онуң орта атан совалына, залдакыларың көпүси «Хава!» дийип җогап берсе, «Ёк» диенем тапылды. Онда ол «Меселем, гүнорта нахарында нәме ийдиңиз?» дийининден:

– Көлемли чорба – диен сеслер яңланды.

– Икинҗисине нәме?

– Шүле.

– Эт бармыды?

– Бирки办 дограмча барды.

– Үчүнҗисине нәме?

– Сүйҗүли чай – дийип, хемме адам бирден диен ялы гайталады.

– Хеммәңизе етдими, дойдуңызымы?

– Элбетде, етди, элбетде, дойдук.

Гулшукли вака диййәним, ине, шу ерде болды. Ызда отуранлардан кимдир бириниң шаңңы сеси эшидилди:

– Гражданин майор, диңе бир доймак дәл, эйсем артык галян вагтлары-да боляр...

Майор өз гезегинде:

– Артык галаныны нәме эдйәңиз? – диенден, башга бири «оны-да иййәрис!» дийип гыгырды.

Адамлар онуң айданына шатлыклы гүлшүп, гызыл-гыран болдулар. Вакырдашып отуранларың бирем җайтарып дуран муртлы Өвелекди.

Адамларың говурдысы йыгнакдан соңам вагты билен көшешмеди. Хер ким залда-да, ёлда-да бирек-бирек билен пикир алышярды. Гепләнлериң ялңыш айдан ерлерини дүзедйәрдилер, «эй диймелиди – бей диймелиди» дийишйәрдилер. Ким разыды, ким нәгиледи. Хүңүрдәп барянларың бирем Өвелек болуп чыкды. Онуң сесине бат берип: «Дойярыс, артык галян вагтларам боляр» диййәңиз. Ниреден артык галяр? Ики дәл, үч адама берилйән нахары екеҗе өзүмем ийип берейин» дийип, зол-зол гайталап дурмагы хәлки шаңңы сеслиниңем йүрегине дүшди өйдйән. Ол сакланып билмеди:

– Боляр-ла хав, шепе! Бирки айдып гутармадың. Икатёк ялы шол гайталап дурсуң. Көп иесиң гелйән болса, эмгенмек герек. Дуканымызда ислән задың сатылып дураныны гөрйәң ахырын. Газанҗың уҗундан алыбер – дийип, Өвелегиң ал-петинден алды.

Йыгнак гурамачылык меселесине-де гарады. Шонда Деряны бу Советиң секретары везипесине беллемек барасында көпчүлиге теклип хөдүрленди. Шейлеликде, көп-

чүлигиң бирагыздан макулламагы билен, Көпчүлик советиниң секретарлыгына Деря белленилди. Соңра Көпчүлик советиниң тәзе йыл үчин иш планы тассыкланылды. Ахырда майор Касталигин чыкыш этди. Сөзүниң довамында ол бизиң барымызың чагаларымыза, ата-энелеримизе саг-аман говушмагымызы чын йүрекден арзув этди.

Бизиң яшайыш шертлеримизде өзүңи эдеп-тертипли, сада, пәк гөвүнли алып бармаклык эсасы меселеди, көп ерден йыгнанан адамларың арасында эдеп-экрамың билен тапавутлансаң, оңа етеси зат бармы? Деряны алып гөрелиң. Ол зәхметде-де, көпчүлик ишинде-де өзүни гөрелдели алып барып, бүтин тертип-дүзедиш эдарасының ресми ишгәрлериниң арасында-да, бизиң арамызда-да улы абрай газаныпды. Онуң тизликде эркин яшайша етҗекдигине мен шүбхесиз ынанярын. Онуң өвүт-несихатындан угур алсаң, диңе өзүмизиң бендилик шертимизиң чәгинде оңат болмалы я-да көпчүлиге гөрелде болмалы дийдигимиз дәл, эйсем хемме ерде ынсан адамкәрчилигиниң дүзгүни билен яшап, өз адамкәрчилик мертебәң сарпасыны сакламалы. Деря ялы өз пайхас байлыгыңы ербе-ер уланып, арасса зәхметиң билен шу ерден саг-аман чагаларыңа говушмага чалышмалы. Муңа мениңем инди нәче дийсең акылым етйәр. Менем шу ерик илки гелен гүнлеримден башлап, эдил Деряның өзүни алып баршы ялы өзүми оңат алып баран болсадым, онда бу вагт мен бу ерлерде болмаздым-да, эне-атамың алкымында, өйли-ишикли, чага-чугалы болардым. Вах, бу затлара вагтында акылымың етмейшини, хәзирки ичими тутуп ахмыр эдишими окыҗыларым билседилер. Догры, гечен гүнлериме ахмыр эдип отурмагың, мүмкин, ерликсиз болмагы-да. Ёк, хичден гич дийипдирлер. Зелелиң ярысындан гайтсамам пейда, гойберен ялңышлыкларымы индиден бейләк гайталамалы дәл. Мен шейле хем эдйәрин. Өзүмиң соңкы дөврлерде отряд советимизиң агзалыгына чекилмегим, Көпчүлик советиниң хасабат йыгнагындакы бир йыллык зәхмет ярышының җеминде мениң адымыңам агзалып гечилмеги депәми гөге етирди, гүйҗүме гүйч гошды. Деря ялы менем эркана дурмуша гүнсайын якынлашярдым, яшайша, гелҗеге болан хөвесим гүн-гүнден артярды.

Биз хасабат йыгнагындан соң, ерли-еримизе гелдик. Өзем бу гүн дынч гүнүмиз болансоң, хер ким вагтыны өзүче гечирйәрди. Менем йыгнакдан гелшиме Деря билен күшт ойнамага отурдым. Деря-да күшт ойнүны говы

гөренсоң, биз галапын вагтымызы күшт ойнуна гүймен-мек билен гечирйәрдик. Биз хәзир пикиримизи күшт таг-тасының чәгинден дашлащдырамзокдык. Икимизем өзү-мизиң хер бир гөчүмимизе өзүмизче бегенип, херимиз өз ичимизден еңше гарашярдык. Менем өзүмиң хер бир гөчүмимде «Ине, шу гезек ойнумы еңиш билен тамамла-рын» дийип ичими гепледйәрдим. Элбетде, бейле пикири хәзирки гаршыдашым Деря-да өз ичинден гайталаяндыр. Күштде хер бир оюнчы, белки, утарын диен үмыт билен ойна башлаяр ахырын. Мен хәзир езүмиң хәлиден бәри шуны гөчәйсем дийип пикир эдип отуран гөчүмими этмек үчин, күшт тагтасында дузүлги дуран малларымың бири-не элими узатдым. Узадышыма-да:

– Деря, күшт саңа! Мегерем, инди чыкалгаң болмаса герек – дийип, ак персини гара шаның маңлайына дик-дим. Гөвнүме болмаса, еңиш мең пейдама гутарайжак ялыды. Эмма Деря эсли пикирленип отурды-да, мениң хәзирки «Ша» дийип эден хүжүмимиң гаршысына бир оюн тапды отурыберди. Илки ол өзүниң шасыны ат би-лен, онсоң пил билен горады. Сәхелче вагтдан ол хүжү-ме гечди. Мен горанып билмән, утуланымы боюн алмалы болдум. Мен өзүмиң хүжүмли ойнумда утуланымы ичимде саклап билмән:

– Пәхей, болмад-ов, гөрсене, еке гөчүми ялңыщдым отурыбердим, башга малы гөчәймелидим ахбетин, боляр-да илкинжи дөвде ялңышып утулдым, бәхбит болсун – дийип, ойнуң икинжи дөвүне башладым. Икинжи дөвүң башлангыжы мениң келләмде дийсең айгытлы пикирлер билен жемленип, күшт тагтасының гиңишлигинде дарга-ярды. Хер бир малың гөчүмини ербе-ер елчәп, ховлукман эдйәрдим. Бу гезекки оюнда утмагы берк йүрегиме дү-вүп, айгытлы хүжүме гечдим.

– Деря, саңа, ынха, ене-де «Ша» – дийип, гара атымы даш төвереги горалгы дуран ак шаның гаршысына окла-дым. Бу гезекки оюн күшт тагтажыгының үстүнде дийсең гызгалаңлы гидйәрди. Деря горанярды, мен хүжүм эд-йәрдим. Мениң хәзирки хүжүмим, мисли, бир үлы жүлгә-ниң ичиндәки гутарныксыз сөвешлере меңзейәрди. Гар-шыдашым горанмак биленди. Маңа ойны хич болманда бир-бир этмек үчин диңе еңиш герекди. Эмма диен бо-лайярмы? Узага чекен бу дев ене-де Деряң пейдасына гутарды. Инди «ялңышайдым» диймәге асла дилим бар-мады. Гаршыдашым күшт ойнамага өкдедигини долы су-бут этди. Ондан өвренмели зат – хер гезек малыны

ховлукман гөчмек билен, сесини чыкарман, индики гөчүмлери хакда ойланып ураярды. Онуң терсине, мен хер бир гөчүмимде өз пикирими төверегими ала-гох эдип отуранларың үнслери билен бирлешдирйәрдим. Олар билен дегишйәрдим, гүлүшйәрдим. Утулан оюндан доймаз диенлери. Ак маллары тагтаң үстүнде дүзүп, үчүнҗи дөвүң ойнуна башладым. Төверегимдәкилер бизиң ойнумыза хөвес билен томаша эдйәрдилер. Буларың арасында Мерген палчы билен Еди готурам барды. Үчүнҗи дөвүң икинҗи гөчүмине гечениммден Мерген палчы өз дегишмесине башлады. Ол ардынҗырады-да:

– Салых, сен инди ики гезек утулдың велин, шу үчүнҗи ойнуңы утҗагың я-да утулҗагыңы өңүнден билмек үчин, мен саңа хәзир пал атып берейин – дийди. Шол бармана-да Еди готур: – Мерген малчы саңа пал атып берсин, белки, буҗагаз ойнаянҗа ойнуңда саңа медет болар – дийип, гүррүңиниң соңуны дегишмә өврди.

Мен:

– Еди ага, Мерген палчы пал атса атыберсин, йөне атан палы үчин менден аклык алар өйтмесин – дийдим. Мерген палчы болса:

– Салых, ёгса-да бу утулып отурышыңа сенден аклык алып болмаз. Аклыгы хәлиден бәри утуп отуран Деря берер ахырын. Өзүм-ә оюнда утсам, пал атдырмасызданам, төверегимдәки отуранлара аклык пайлаҗак – дийди.

Отуранлар Мерген палчы билен Еди готурың бу дегишмелерине ха-ха-хайлап гүлүшйәрди. Оюн болса гызгалаңлы довам эдйәрди. Мен гөчйәрдим. Деря-да өз гөчүми билен, кә хүҗүм эдйәрди я-да өзүни хүҗүмден гораярды. Үчүнҗи дөв ене-де Деряң пейдасына гутарды. Мен үчүнҗи гезегем утулдым. Хер ойнан ойнумда-да, утҗак болуп бар гүйҗүм билен чалышярдым. Эмма утуша гөзүм дүшмеди.

Үч гезек утдураным үчин гахарым гелҗек болярды. Эмма мунуң үчин кими гүнәкәрлеҗек? Диңе өзүмден гөрмели. Херки задың ез тилсими бар. Тургенлешмели. Күшдүңем тилсимини эле алмалы. Ак перзини элимде ойнакладып, ойланып отыркам үнсүми Еди агаң дегишмеси бөлди:

– Салых, бирден дымдың отурыбердиң-ле? Я-да утуланыңа гынанярмың? – дийип, ол дегишме әхеңинде маңа гыҗалат берип уграды.

– Ай, Еди ага, нәме дийип-нәме айдайын, гахарым гелмәнем дуранок. Бир Деря дәл, башгалар билен ойна-

сам-да, утулян гезегим көп болайяр. Элбетде, утан гезегимизем болар-да – дийип, мен гиңлиге салан болуп айтдым. Менден соң Дөря өзүне гөвни етип, гүплəп йөрен Пащыны, башга-да бир өвүнҗең барды, оңа Хоммат дийййəрдилер, шоны, гараз, икисинем, сыпара ер гойман утды. Шөйдип, күщде гызыгып, ятар вагта ченли гүймендик. Дынч алыш гүнүмиз, хас такыгы, ене-де бир гүнүмиз гечди.

Мен өзүмиң онунҗы класы тамамланымдан соң шу гүне дүшүп, шу чака ченлем шу дүзедиш эдарасында өзүми дуймагым билен, илкибатлара тертипсиз гезенем болсам, инди өзүми тертип-дүзгүнли, зəхметсөер адамларың хатарында хасаплаярын. Мен мундан башга-да тертип-дүзедиш эдарасындакы профессионал-техники училищесиниң курсларыны гутарып, дүрли хүнəрлериң гутарыш аттестатларыны алдым. Саг-аман эркин яшайша етенимден соң хайсы кəри өвренеркəм? Нəме ишлəркəм? – дийип, вагт йитирип йөрмели дəлдигине өз-өзүм дийсең бегенйəрин. Арматурачының, автослесарың, автокранчының, нечҗарың, бетон гарыҗының, тракторчының, электромонтёрың, җай салыҗы уссаның, суватчының, башга-да дурмушда зерур болан хүнəрлериң хеммесине белет болупдым. Агзалан хүнəрлер боюнча хайсы иш буйрулса, голумы чермəп ише гиришибермелидим. Дилимиң гысга болҗак ери ёкды. Хич кимден кем ишлемеҗегиме гөзүм етип дурды.

Үстесине-де, шу ерден чыкайсам, окувымы довам этдирмеги йүрегиме берк дүвүпдим. Класда отурып окамаҗагым белли зат. Диңе гайыбана окамагы гез еңүнде тутярдым. Илки вагтлар суссум песди, окувдан ве дурмушың бейлеки сүйҗүликлеринден бүс-бүтин кесилдиммикəм диердим. Инди середип отурсам, мениң бу пикирим дүйбүнден ялңыш экени. Себəби бүтин бизиң халкымызың адалатлы кануны мениң яшлыкдан эден гүнəмиң агырлыгына гарамаздан, мени, гөр, нəхили тертип-дүзгүн, дүзедиш гурамаларың көмеги билен, ене-де яшлыкдан йүрегимде беслəн хыҗувлы хөвеслериме етмеклиге угрукдырды. Догрусы, багтлы яшайша рухы көмеклери хер әдимде дуйярдым. Онсоңам Дөря билен ёлдаш болмагым мениң дурмуша, адамкəрчилиге болан дүшүнҗəми иңңəн байлащдырды. Ол менден кичем болса, ёкары билимли, көпчулик билен иш салшып, ягшыны-яманы оңат селҗерйəн, өзем өрəн пайхаслы адам боланлыгы себəпли, мениң хут өзуме, гөр, нəче оңат маслахатлар берди, гөр,

нәче адамкәрчилик гатнашыкларының сада ёлларыны өвретди, гөр, нәче ерлерде мениң гызмалыгымың гайталанмазлыгы үчин ёлдашлык көмеклерини гайгырмады. Өзүниң көпчүлик ишлерине гошулмагы билен чәкленмән, мени хем көпчулик ишлерине гатнащдырып, деӊ-душларымың янында, ресми ишгәрлериң янында догры ёла салаӊдыгы менде айратын улы тәсир галдырыпды. Хәзирем, онуӊ көмеги билен, мен отряд советимизиӊ агзасы болуп, көпчүлик ишлерине гатнашып йөрүн. Белленилен дүзгүн-тертибиӊ гаршысына хич хили болгусызлык эдемок. Оӊатларыӊ хатарында адымыӊ тутулмагы, соӊкы дөвүрлерде дүзедиш эдарасыныӊ ёлбашчыларындан ызыгидерли саг болсунлара мынасып болмагым мениӊ рухы белентлигими галкындырярды.

Мен бирнәче гүн бәри өйүмиз билен душушыга гарашярдым. Үч гүнләп душушмага хакым барды. Бу хакда мен эййәм хат усти билен өйүмизе хабар иберипдим. Ызымдан кимиӊ гелҗеги нәмәлимди. Мүмкин, какам гелер. Эҗемиӊ соӊкы дөвүрлерде кәнбир яравлыгыныӊ ёкдугындан хабарлыдым. Онда-да мениӊ эҗеми чаксыз гересим гелйәрди. Мен эҗеме: «Аӊруҗы ягдайыӊ болса, өзүӊ гелҗек бол» дийип языпдым. Вагт болса шол бир айланып гечип дурды. Бизиӊ үйтгешик бир мәтәч задымыз ёкды. Җанымыз сагды. Таныш-билишлеримиз билен ызыгидерли хат алышярдык.

Ине, сабырсызлык билен гарашып йөрен душушык гүнүмем етип гелди. Мен ищден гелшиме душушыга чагырыларыма гарашып отырдым. Бирденем гапы ачылды, нобатчы мениӊ адымы тутуп, душушыга чагырылянлыгымы айтды. Мен бөкүп еримден турдум, душушык гечирилйән җая тарап ылгап диен ялы гитдим. Шол баршыма-да душушык гечирйән аялыӊ отуран жайыныӊ кабул эдиш пенҗиресиниӊ агзында аяк чекдим. Душушык гечирйән аял өзүни мениӊ гыссанянлыгымдан бихабар ялы алып барярды. Ол хатда ериндeнем турман, әвмезлик билен гүрледи-де:

– Фамилияӊызы айдыӊ – дийди.

– Салых Велиев – диенимден, ол «Голуӊы чек!» дийип, йүзи суратлы карточканы маӊа узатды. Голумы чекенимден соӊ, ол мени душушык мыхманханасыныӊ ичине гойберди. Душушык мыхманханасыныӊ ичинден йөрәп баршыма өз бармалы үчунҗи номерли җайыма етмәнкәм, ишикде маӊа гарашып дураныӊ эҗемдигини танадым. Мен көп вагт бәри эҗеми гөрмәндим. Шоӊа гөрә-де хә-

зир мениң калбымда дөрән шатлыгы язып беян эдер ялы дәлди. Мен бармалы җайыма якынлашярдым. Ине, бирденем эҗемиң: – Җан оглум! – дийип, маңа тарап окдурылмагы эййәм бизиң мәхримизи бирлешдирипди.

Мен:

– Эҗе! Эҗе җан! – диеними билйән.

– Оглум, Салых җан! Эзиз балам! Җан оглум! – дийип, эҗем җаның айданлары хенизлерем гулагымдан гиденок.

Кәбәм эҗем җан маңлайымдан огшады, йүзүми, эллерими, көйнегими сыпалашдырды. «Ынха, бужагаз илиҗегиң гачҗак боляр» дийип бир ерден иңңедир сапак чыкарды. Дерревем беркледи.

Бу затларың хеммеси мениң үчин дуйш ялыды.

Узалып гидйән инчемик коридор хәзир диңе гезяшлар билен, дирилик айрачылыгының шатлыгы билен өртүлипди. Эҗем мени өзүниң биыгтыяр сырыгян гөзяшлары билен өз багрына басярды. Куввады гачан биллерини маңа сөйгет эдип, ол зордан өз гөвресини аяк устүнде сакларды. Мен хәзир хич бир зат геплəп билемокдым. Бокурдагымда долуп дуран айралык бөведи диңе гөзлеримден яш дамҗаларыны сырыкдырярды. Теверегимизде гарашып дуранлар хәзир эне-огул мәхрине дөз гелип билмән, гөзлериниң яшларыны эллери билен сүпүрищдирип, өзлериниң айрачылык дертлерини гөз өңлерине гетирйәрдилер. Мен өзүмиң долуп дуран бокурдагымың ургусы билен энтегем әм-сәмдим. Мениң үчин, мисли, хич бир кынчылык, хич бир айрачылык болуп гечмедик ялыды. Бендилик себәпли энче йыллап довам эдип гелйән залым айрачылыгың аҗы дуйгусыны эне мәхри бүс-бүтин ядымдан чыкардыпды. Эҗем менден гөзүни айырман:

– Салых җан, оглум, җая гирели – дийип, япышып дуран эллерини усуллыҗак билен эгнимден айрып, яглык билен гушалгы билине етирди. Ики элиниң кувваты гарташан биле азаҗык медет берен ялы болды. Онуң ягдайына мен бипарх эседип дурмадым-да, мәхрем дуйгым билен сөйгет болуп, эҗем билен ичери гирдим.

Җайың ичи о диен гиң дәлди. Екеҗе пенҗиреден гүнуң шөхлеси душйәрди. Янашык гойлан ики саны демир кровать билен ики саны отургычдан башга-да екеҗе тумбочка барды. Бир тарапкы диварда эшик асар ялы ер, бейлеки тарапда йүз гөрүлйән киченрәк айна асылгы дурды. Ере дүшелен көне дорожка ишикден тә төре ченли узалып гидйәрди.

Эдил ишигиң агзында эҗемиң алып гелен ичи гош-голамлы акҗа халтасы дивара сөелги дурды. Биз шу отагда эҗем билен үч гүнләп биле болмалыдык. Мен дивара сөелги акҗа халта середип дуршума:

– Эҗе! Бу затлары нәдип гөтерип гелдиң, бейдип агыр йүк билен өзуни хорлап йөрмесең болмаярмы? – дийип, эҗемиң узак ёлда өз йүки билен хорланып гелендигине небсагырыҗылык билен дуйгудашлык билдирдим.

– Вах, җан оглум, өйде бар затларың херсинден дадымлык алып гайтдым. Хей-де, бу затларың аграмы болармы? Онсоңам ил-гүн бир говы зат, асыл өйден тә шу ере гелйәнчәм шу халтаның агзынданам тутмадым, илкихә какаң отла мүндүрип гойберди, отлудан дүшемде-де, ёлагчы яш-елеңлер халтамы гөтеришип, мени таксә мүндүрдилер. Машын мени шу ере деррев алып гелди, бу ерде-де говы адамлар көмеклешдилер. Ёл говы болды. Хорланманҗык сениң яныңа гелдим, җан балам! Азаҗык саглыгымың угры ёк, ёгса бу затларың кәнбир аграмы хем ёк-ла – дийип, эҗем гапдалындакы отургыҗа гечип отурды. Менем бейлеки отургычда отурышыма өй-ичерилериң ягдайлары барада сорашып уградым.

– Эҗе, какамың саглыгы оңатмы?

– Салых җан, гөзи ёлдадыр, сениң гелериңе гарашып отурандыр, өзем оглумың саг-аман иле гошулып, өйлиишикли боланыны гөрсем, онсоң арманым ёк – дийип, гиҗе-гүндиз сени ятлап отыр – дийди-де, мениңем саглык ягдайымы сорады.

– Салых җан, җаның сагмы, агырян ериң ёкмы?

– Эҗе, оңушмазча дәл. Говы дийсеңем болҗак.

– Худай җан, шейле болаверсин. Хачан бошадярлар, җан балам?

– Эҗе, ишалла, басым барарын, эркинлиге чыкҗак гүнүм гүн-гүнден якынлашяр.

– Вах, адыңа дөнейин. Тизрәк барҗак болавери...

– Эҗе, артыкмач гайгы-алада галып, өзүңизи хорламаң, аңры гитсе бир йыл я-да йыл ярымың ичинде барарын. Гарашыбериң. Онсоң мен хич ере гитмән, яныңыздаҗык боларын, сизиң диениңизден асла чыкмарын.

– Худай дий, балам! Шунча гараштдык. Ене-де гарашарыс. Ахырсоңы максат-мырадымыза етсек боляр.

– Бизиң әхлимизем максат-мырадымыза етерис, мен доланып барамсоң, окува-да гирмекчи. Өзем сизиң яныңыздан хич ере гитмән, гайыбана окамакчы. Бесдир, сизи индиден бейләк ынҗытмаҗагыма сөз берйән, эҗе!

– Боляр, оглум, белки, ол гүнлере-де етәедик-дә.

– Несип болса хемме арзувларымыза етерис, эҗе җан!

Эҗем еринден туруп, дивара сөелги акҗа халтасына элини етирди. Онуң ичиндәки затлары чыкарышдырып уграды. Менем столуң үстүндәки демир чәйнеги элиме алып, чай отуртмак үчин даш чыкдым. Чай отурдып, ене-де эҗемиң гапдалына гечип отурдым. Шу вагт эҗем:

– Салых җан, сенем өз деӊ-душларыӊ ялы өйдеҗик болан болсаң, гөр, нәхили оңат боларды. Бизем бу хорлуклары, бу айрачылыклары гөрмездик, өз өйүмиздеҗик ил-гүн ялы агтыкларымыза гуванардык. Сеӊ деӊ-душларыӊ бирвагтдан бәри өйли-ишикли, чага-чугалы. Аркайын ишлешип йөрлер. Эне-аталары олара, гөр, нәхили гуванярлар! Вах, өзүмем, чагаҗыккаӊ чалтрак улаларыӊа, етишип адам боларыӊа ховлугардым. Бәбеккәӊ, чагакаӊ, йигит чыкаӊда шатлыкдан яӊа ики болуп билемзокдык. Бизиң бар гуванҗымыз бир сен ахырын. Башга-да чагамыз болупды, эмма олар яшлыкдан дурмадылар. Өмүрлери келте экени. Сениң екелигиңе биз хич вагт нәгиле дәлдик, җан саглыгыңы диләп, сениң етишип, адам болмагыӊ арзувындадык. Сени хер бир әдимде ыссыдан, совукдан аядык. Билмедик, гөз дегдими, гелип-гелип дүшүп йөрен ерлериңи дийсене. Җан балам, биз сени вагтында горап билмедик – дийип, зарын-зарын гепледи. Соңкы дийҗек сөзлерини айдыӊ дийип билмән, эҗем көнелишен гөзлерине яш айлады, улудан демини алыбам, гайта-гайта үсгүрди. Эҗемиң шу вагткы болуп отурышына мениӊ небсим агырды.

– Эҗе җан, бу хорлуклара, бу затларыӊ барысына мен гүнәкәр, мениӊ гүнәми өтүӊ, яшыӊызыӊ соңунда илиӊ өңүнде дилиңизиң гысгадыгыны, кемсинйәндигиӊизи, екеҗе оглуӊызыӊ дирилик айрачылыгыныӊ керебине чолашандыгыны мен билйәрин. Мениӊ шу ягдая дүшмегиме сизиӊ тербийәӊизем, маӊа берен гөрелдәӊизем гүнәкәр дәл-де, эйсем яшлык хыҗувыныӊ башлангыҗында хич зада акыл етирмән, хер бир эден ишими сизе дуйдурман эденлигим себәп болды. Мен сизи гарашылмадык хорлуклара, эгсилмез гөзяшлара гетирдим.

Галыберсе-де, өзүм ялы бир бендәниң өмүр танапына өмүрлик өчмеҗек шикест етирдим. Бу затларыӊ барысына мениӊ өзүм гүнәкәр. Мен, эҗе җан, мен гүнәкәр... Сиз мени багышлаӊ!

– Салых җан, оглум, элбетде, бу затлар озалдан маӊлайыӊда бардыр-да, балам!

– Ёк, эже җан, диңе өзүм гүнәкәр. Хич ким маңа эрбет бол, арак ичип, дең-душларың билен якалашып йөргүниң,сөниң эдениң гечер дийип айтманды. Ярамазлыга баш гошгун диймәнди. Хеммө зат пула дүзелйәндир хасап этдим, дост билен душманың арасында парх гоймадым. Бир гүнүм-хош гүнүм, сүрмели вагты сүргүн диен чүйрүк пикирден угур алдым. Соң муңа гөзүм етди-ле. Йөне гич етди-дә. Аслыетинде, бу затлар мениң маңлайыма язылан затлар дәл. Маңлайда геп ёк, эже җан. Гунә мениң өзүмде.

– Вах, балам, Салых җан, дилиңе дөнейин. Гелширипгелширип айдяң. Мен нәбилейин хайсысының догрудыгыны. Худай җан бетеринден саклаверсин.

– Сен догры айдяң, эже җан. Бетеринден сакласын. Догрусы, ынха, бир гезег-ә саклады. Ёгсам-да болса мен бир бигүнәниң, яшлыгымдан билеҗе өнүп-өсен ёлдашымың ганына галдым ахырын. Хакына серетсең, мен бу вагт яшап йөрмели дәл. Мениң херекетимиң шейле вагшылыгына гарамаздан, маңа эглишик этдилер, иң ёкары җезаны бермедилер. Өмүрбойы сүйҗи-сүйҗи арзувлар билен өсдүрип етишдирен екеҗе перзендиңизиң дурмуш ёлуна тәзеден дүшмегине, сизиң энелик-аталык мәхриңизе гуванмага май бердилер.

– Вах, балам, бу айдянларың мамладыгына мен сенденем говы душүнйән. Эне йүреги нәзик боляр, балам, саг-аман өе доланып баравергин.

– Несип болса, барарын, эҗе җан. Азаҗык гайрат эдиң. Чаркандаклы ёлуң көпуси ызда галды.

– Боляр, оглум. Саг-аман барсаң боляр...

Мен эҗемиң дири айрачылыгың энче йыллап бирсыдыргын сепленип гечип баряндыгына хем бегенйәндигини, хем-де айрачылыгың хер гүнүни кынлык билен гечирйәндигини ачык билйәрдим. Йыгырт атан маңлайы, өчүгси гөзлери онуң энче йыллап дири айрачылыгың хасратыны чекендигине шүбхе дөреденокды. Еке перзенди үчин өмүрбойы эден әхли гайгы-аладасы ап-ак сачларындан месаңа-мәлим гөрнүп дурды. Энтек башыма иш душмәнкә эҗемиң нәхили даяв боландыгыны, җанының сагдыгыны, шәхдиниң ачыклыгыны гөз өңүне гетирдим. Ол ылайта-да соңкы бирки йылың ичинде гөр нәхили эҗизләпдир. Ханы, инди онуң шол вагткы даявлыгы, ханы, онуң шәхдиниң ачыклыгы? Ханы, ниреде олар? Вах, мен гурайын, бу затларың хеммесине мениң өзүм гүнәкәр, мениң өзүм, өзүм, өзүм гүнәкәр...

Инди эҗем җаның шол вагтки даяв сүңңүни гаррылык дерди гуршап алыпдыр. Онуң хәзирки болуп отурышыны диер-айдар ялы дәлди. Тутуш обада оваданлыгы билен тапавутланян эҗемиң нурана дуркуны рухупеслик пердеси бүс-бүтин гуршап алыпдыр. Даяв гөвресине эрк эдиҗи били болса ахыр яшындакы гам-гуссалара дөз гелип билмән, тутуш гөврәни бүкүп ташлапдыр, хәзирки болуп отурышы озалкы гөвресиниң үчден бириниң судурыны хем гөз өңуне гетиртмейәрди. Догры, тебигатың гөзеллиги яшлыгында-да, гаррылыгында-да герек болан суйҗулиги җаныңа ербе-ер сиңдирйәндир. Эмма ынсан яшайшының дүзгүн-тертиби билен яшлык дөврүңден гаррылык дөвруңе етмеклик хер бир адама миессер болса, гөр, нәхили оңат боларды. Яшайшың түкениксиз сүйҗүлиги, илки билен, яшлык дөврүниң, соңра хем гаррылык дөврүниң дуйгуларыдыр. Буларың херсиниң өз угруна чәксиз сүйҗүдигине, ынсан яшайшының дуйгусына етип болмаҗак тагам гошяндыгына бизиң хеммәмиз акыл етирйәндирис. Яшлык дөври ялы, гаррылык дөврем оңат дөвүр. Адамың әхли зада акыл етирип, әхли зада пайхаслы баха берйән махалы, өз етищдирен чагаларыны өйли-ишикли эдип, олара гуванян махалы, агтыкларына, човлук-ювлукларына гуванян махалы. Бу затларың хеммеси биригип, гаррылык дөвруниң түкениксиз байлыгыдыр. Бу затлара бизиң барымыз говы душунйәрис. Арман, бу байлыкдан мениң эҗемем, какамам ил деңинде ине-гана аркайынлык билен ганып билмедилер. Мен хәзир пикир эдип отурышыма, бирден газ плитасында отурдып гайдан чәйнегим ядыма дүщди.

– Вий, эҗе, чәйнегимиз ятдан чыкыпдыр, чайымыз хәли гайнандыр – дийип, мен еримден турдум, туршума-да эгленмән, кухня бардым. Чәйнегимизи гетирип, чай демледим, демлән чайымы столуң үстүне гечирип, өзүмем столуң башында отурдым.

Эҗемем гетирен затларыны столуң үстүне чыкарыщдырыпдыр. Ол маңа серетди-де:

– Ий, балам, ий! – дийип хөдүр этди.

Сачагың үсти дүрли-дүменден долуды. *Мениң учин иң* гымматлысы – бу назы-ныгматларың хеммеси эҗем җаның эли билен тайярланылан тагамларды. Пишме, чапады, сүйҗүли көке, азербайҗан гоңшымыз Патма дайзаның йөрите биширип иберен бир петде лавашы... Ынхада, дүйн-өңңин тамдырдан чыкан меле мыссык чөрек.

Бада-бат онуң хошбой ысы бурнума урды. Бир вагтки бейнимде өмүрлик орун тутан якымлы ыс...

Эҗемиң узадарына мәхетдел, дөвүп алдым. Месге чалынмага-да ховлугып, ийип башладым. Ене бир дөвүм алдым, ене-де, ене-де... Мен өтишибилдигимден тә дойянчам ийдим. Эҗемиң «Нәме, бейле ачмыдың?» дийип соранымы билйән. Мен оңа «Доюп билемок, эҗе җан» дийип җогап бердим.

– Балам, яглы чөрекден ийсене, сениң халаян чөрегиңдир дийип биширдим. Яглы чөрекден...

Мен онуң сөзүни бөлдүм.

– Яглы чөрекденем, ягсыз чөрекденем – икисинденем иерин. Сениң биширйән чөреклериң хеммесини халаян ахырын, эҗе җан!

Ищдәмиң бары билен эҗемиң гетирен бейлеки затларындан хем дадыщдырдым. Чүйше гапдакы говурма билен месгәни, ики токга пейнири нобатчы аялың отагындакы холодильниге салып гелдим. Соңра чай башында эҗем билен ене-де гүррүңе гызыщдым. Бизиң гүррүңимиз гиҗәң бир вагтына ченли довам этди. Мениңем, эҗемиңем гөзүне укы геленокды. Бары-ёгы үч гүнлүк душушыгың хич зат дәлдигине икимизиңем акылымыз етип дурды. Ине-де эҗем гүррүңи өз йүрегинде беслән арзувының хасыл болмагына тарап өврүп уграды.

– Салых җан, чыкаңсоң, несип болса той хем эдерис, чыкарыңа гарашып отурандырын, оглум. Өермек, той гечирмек бу заманда аңсадам дәл. Инди халат-серпайсыз ислән ериңе гудачылыга барар ялы дәл. Биз-ә еке перзендимиз дийип гарындашларымыза зол хабар гатып отурандырыс. Гөвнүме болмаса, дайзаңың гызы Сурайдан аматлысы ёк ялы. Маңлайың ачык болсун-да, оглум – дийип, эҗем йүреҗигиндәкини айдып гойберди. Озалкы гелен гезеклеринде ол той барасында, онда-да мени өйлендирмек барасында хич гезегем гүррүң гозгаманды. Догры, «Өйли-ишикли болмаңсоң, ил деңинде агтыкларымыза-да гуванып билмедик» дийип йүрегиниң дыкын алып дуран гайгы-гамыны мең билен пайлашарды. Эмма онуң эдил хәзирки «гудачылык ачмак үчин гарындашларымыза сөз айдып уградым» диен сөзи велин,мениң бирхили сүңңүми говшадып гойберди. Мен отуран еримден:

– Эҗе, гарындашларымыза сөз айдярын диймәң нәме?

Эҗем җогаба гаращдырмады:

– Оглум, сен инди отуз ики яшыңы соңлап гелйәң. Бу ерден чыкдыгың, екеҗе гүнем сәгинмән, өйли-ишикли этмели. Хер бир задың чакы-чени бардыр. Бу вагта ченли эгленмелем дәлди, эмма гөрйәң-ә, оглум, сең шум тәлейиң бүс-бүтин башгача болды дуруберди. Айбы ёк, шиндем бир пилле, җан балам! – дийип, ол ене-де бир затлары айтҗак болды.

Онянча мен:

– Эҗе, сениң бу айдянларың догры, эмма мен «Гудачылык», «Гарындашлык» диенлериңе ончаклы дүшүнмедим-ле – дийип, эҗемиң йүзүне серетдим.

– Вах, Салых җан, мен дүшүнмез ялы чылшырымлы зат айдамок. Бизиң әхли аладамыз сениң шу довзахдан чыкарың. Өйли-башлы этмек үчинем индиден соң халан ериңе гудачылыга барайып боланок, бирнеме чекинилйәр. Нәме, бу заманың гызларына нәбелетмидиң? «Өз халан йигидиме барҗак» дийййәр-де, меселәни чөп дөвлен ялы чөзәййәр. Онсоң, нәме, гарындашларыңа барайманы боляр-да.

Мен хәзир эҗемиң йүреги билен айдян затларына өрән оңат дүшүнйәрдим. Элбетде, онуң өмүрбойы йүрегинде беслән гелен арзувларының терсине геп гозгамага, онуң айдянына «Муның дәл, эҗе» диймәге мениң эрким чатанокды. Оны өз угры билен гүрледип, мен ез гезегимде йүрегимдәки гелҗеге болан хөвеслеримиң гизлин ятан сырларыны аян этмелидим. Шоң үчинем:

– Эҗе җан! Сизиң гөвнүңизе дегип болмаз. Йөне велин, халашып дурмуш гурсаң-да, кем болмаҗак ялы – дийип, мен бир еврумҗик этдим.

– Гаршылыгым ёк, оглум. Хакыкы сөйшүлип дурмуш гурулса, оңа етеси нәме бар? Сең ягдайың велин бирнеме башгачарак. Яшың нәчә етенини билйәңми? Индиден соң сен хачан сөйшүп, хачан өйленҗек? Ана, биз шоны унутмалы дәл – дийип, эҗем улудан демини алды-да, ене-де сөзүни довам этди:

– Салых җан, какаң икиңиз эдил диллешен ялы. Хер гезек сени өйлендирмек хакда какаң янында-да геп гозгаланда «Салыхы өйлендирмек үчин хич ерик гудачылыга бармарыс, онуң өзи саг-аман чыкып геленсоң, өзүне гелинлик сайлап тапыберсин, инди гуда болнуп гелин эдинилйән заманадан оба гөчди» дийййә-де, дикдүшдүлигини эдәййәр.

Өзүмиң пикиримиң какамың пикири билен кыбапдашдыгыны аңып, йүрежигимдәкини дашына чыкармага пурсат дөреди хасап этдим.

– Эҗе, какам өрән догры айдыпдыр, сенем какамың пикири билен ылалашай. Ине, несип болса барамсоң, мен гөвнүме яран машгала билен таншарын. Мениң халап сөен машгалам сизе-де хөкман ярар. Ол сизиң гөвнүңизден турар, онсоң гудачылыга барыбер, эҗе җан! – дийдим.

Мениң айдянларым эҗемиң гөвнүнден туран болара чемели. Ол гобсунды-да:

– Агзыңдан худай эшитсин, оглум. Максат-мырадыңа ет, ыхласың мырат болсун! – дийип, мениң өз йүрек арзувларымың гизлин дуйгуларына хич хили гаршылыксыз разычылык билдирди. Мен шатлыкдан яңа учайҗак болярдым. Гыгырып айдым айдыбересим гелйәрди. Эмма эркизлигиң чөкгүн дуйгусы энтегем мениң эгнимден өз лабырыны долы айранокды.

Хеммәмиз, шол санда менем хер гүнүмизи хасаплаярдык. Эрканалыга тарап әдим этмегиме энтеҗик вагт барды. Галан мөхлети мен диңе өз пәк зәхметим билен гечирмелидим.

Мениң хәзирки дымып, ичими гепледип отурышымы эҗем халамадык болара чемели.

– Оглум, нәме бирден дымайдың? Айдыбер – дийдиде, ене өзи гепледи. – Белки, хат алышяның бардыр. Чекинме-де, айдай. Өз ахыр яшымда екеҗе перзендимиң ислег-арзувына хич бир гаршылык гөркезип билмен. Инди яш-елеңлериң заманасы. Мен муңа говы дүшүнйәрин. Хер гүн агшамына гоңшуларымыз өз чагаҗыклары билен тиркешипҗик кино гидйәрлер, оларың дашларындан сын эдип чаксыз бегенйәрин. Түвелеме, өзлерем херси бир ерде ишләп, агзыбирлик билен яшашып йөр. Мен олары хер гөремде «Салых җанам шулара меңзеш өйли-ишикли болайсады» дийип арзув эдйәрин. Хернә, өлмәнкәк, шол арзувыма-да етәедик-дә... – дийип, эҗем мениң йүрегимден гопды. Мөн эҗемиң сезүни алып гөтердим:

– Эҗе, эҗе җан, мен шу ерден саг-аман бир чыкайын. Саглык болса, мен өзүме гелинлик тапарын. Өзем сиз билен маслахатсыз бир әдимем этмерин. Сечип-сайлан гелинлигими сиз макуллаңызсоң, диңе шондан соң той тутарыс. Разы герек, эҗе җан?

– Белки, оглум, ахыр яшымызда ыхласымыза етели. Саг-аман чыкып бараңсоң, өйдеҗик болуп ишлесең, ха-

лат-серпай дийип бидерек хорланып йөрмез ялы, өзүң өз халанҗа машгалаң билен дурмуш гуруп билсең, бизиң башга нәме арманымыз болар өйдйәң?..

– Эҗе, несип болса, мен сизи асла ынҗытмарын.

– Боляр, Салых җан, шу дири айрачылыкларың суйҗи хөзирини гөрмеги худай етирсин. Ак гелин ярың болсун, гузым!

Гиҗәниң бир вагты болупды. Хер хили сүйҗи арзувлар мениңем, эҗемиңем калбында барха гүйҗейәрди. Мен өз ятан еримде гөзүме укы гелмән, өз гелҗекки ыкбалым хакда пикир эдйәрдим. Эҗем: – Инди уклалы, оглум! – дийип, ерине гечип ятыпды. Мен болса гараңкы отагдакы демир гөзенек кровадың үстүнде эйләк-бейләк агдарылярдым. Дурмушың дүрли тараплары хакында ойлаярдым. «Адам башы дашдан гаты» дийлени-дә. Башыңа дүшсе, хемме зада дөз гелип боляр экени. Ине-де, мен өзуми, мисли, эркана дурмушда сайярын. Ынха, өйүмиз, эҗем, какам. Өзүмем хем ишлейәрин, хем институтда гайыбана окаярын. Хич кимден асгын дәл. Ишләп йөрен еримде болса ёкары билимли бир гыз билен танышлык ачярын. Гөвнүме болмаса, бу гыз мениң үчин иң мәхрибан адама өврүлип баряр. Ине-де мен онуң машгала дурмушы барасында сөз ачярын. Ол чекинмән гүрлешйәр. Мен онуң өз дурмушындан нәгилерәкдигини аңярын. Нәмүчиндир бу гыз мениң гөзүме гүн-гүнден мәхирли гөрүнйәр. Нәмүчинкә? Я-да ышкың оды туташып уградымыкан? Мүмкин шейледир. Эйсем онуң маңа гарайшы нәхиликә? Мен бир бендиликде болуп гелен адам. Үстесинеде, йөнекей бир ишгәр. Энтек ёкары билимимем ёк. Галыберсе-де, ол менден яш гөрүнйәр ахырын. Асла онуң мен ядына-да дүшйән дәлдирин. Айбы ёк. Оңа дерек мен пикирленйән ахырын. Догрусыны айтсам, мен оны сөййәрин. Ол мениң калбымда гиҗе-гүндиз ганат баглап, мени яшайша, пәклиге, хакыкы адамкәрчилиге тарап гүнсайын өңе әкидип баряр.

Белки-де, бу гыз эҗем җаның адыны тутан гызыдыр – Сурайдыр. Сурай, Сурай җан, сен маңа душун... Мен сени сөййәрин. Йүрежигимден сыздырып айдян: сөййәрин. Мен өзумиң пәк выжданым билен өз гутарныксыз сөйгимиң бардыгыны оңа субут эдип бермелидирин. Онсоңам мен бир май тапып, оңа йүрегимиң гизлин сырларыны айтмалыдырын.

Мениң бейнимде харасат гопярды. Шол харасады көшешдирип билҗек гүйч дүнйәде ёкды.

Мен ене-де арзув көлүнде йүзмегими довам этдирдим. Ынха-да, Сурай никалашмага разычылык берди. Шенбе гүни агшам алтыда тоюмыза чагыран адамларымызың хеммеси гелди. Хеммелериң, хатда голай гапдалымызда отуран какам билен эҗемиңем гөзлери Сурай икимизде. Какамы дийсене... Ол гарма донуны ясгынҗак атынып-дыр. Башында силкме ак телпеги бар. Сачында, сакгалында екеҗе гара түем ёк, чув-ак болупдыр. Эй-хо! Оны мен гаррадандырын.

Столуң үстүне дурли тагамлар гойлупдыр. Айдым-саз мөвч уряр. Яшлар танс эдйәрлер. Мен чаласын танс эдйәнлериң арасында гарташанлыгына гарамаздан, ядаманы-ялтанманы билмән пырланып йөрен азербайҗан гоңшымыз Патма дайзаны гөрйәрин. Онуң лаваш биширмәге екдедигини дийсене...

Сурай... Сурай җан – дийип, бирденем тисгинип гитдим.

Гөзүми ачсам, Сурай-да ёк, той-да. Хемме зат гөзден гайып болупды. Ылла дуйшүмми, хушум? Маны алып билмән, сәхелче вагтлап агынадым, төверегиме сер салдым. Янымдакы кроватда чугдамланып ятанҗа эҗем билен суйҗи арзув-хыялдан башга хич зат ёкды. «Гайгы этме, Салых, хемме зат болар, рухдан дүшме, башыңы дик тут. Хемме зат болар. Ниетиңи говулыга дик. Дузелер гидер. Сурай я-да Гуләлек, ёгса-да, Набат, Марал – тапавуды нәме? Геп атда дәл ахырын. Вах, Сурай дийсене... Гызларың говусы Сурай... Сурай җан!.. Йүрегим саңа, диңе саңа майыл, Сурай җан!»

Даңа якын укы басмарлады, сәхелче иркилип-иркилмәнкәм, енө-де тисгинип ояндым. Эҗем эййәм аяк үстүндеди. Ол чай демләп, столуң үстүне эртирлик нахар гоюпдыр. Хаял этмән ювундым. Энели-огул болуп билеҗе отурып эртирлик нахарымызы эдиндик. Гөр, нәхили хезиллик! Сүйҗи-сүйҗи тагамлар, уч-дөрт бөлеҗик гант, шонча-да көке. Ортада гойлан окараҗыкда мениң халаян сары кишмишим. Мениң гөвнумиң нәме ислейәнини диңе эҗем җан билйәр.

Чай башының гүррүңи гызыклы болды. Эҗем гечени ятлап уграды.

– Салых җан, сен еди айлык гөврәмдекәң, какаң фронта гидипди. Хошлашанда ол «Бу гезек, хөкман, бизиң оглумыз боляр» дийип, өнденгөрүҗилик билен айдыпды. Шейле-де болды. Сен дүнйә индиң. Ол вагтлар биз обада яшаярдык. Шонда төверегимиздәки чагалар «Вели

агаң оглы болды, бушлук-да-бушлук» болшуп чар тарапа айланып чыкыпдылар. Ганым уршуңам түйс өркүч болуп дуран вагтыды...

Мен эҗемиң сөзүни белдүм:

– Эйсем, мениң адымы ким дакыпды, эҗе?

– Адыңа дөнейин, оглум. Сениң адың дакылмасы бейлеки чагаларымызыңкыдан үйтгешик болды. Сен боланда, бизиң екеҗе гызымыз барды, ол яңы гулпаҗыгыны тасадыпҗык йеренҗе чагады. Ондан өңем ики саны гызымыз болуп, узак яшаманам дүнйәден өтүпди. Саңа ат дакҗак боланымызда, мен: – «Мәхри җан, хәзир какаң җең ичинде. Шонуң үчинем өз огул җигиҗигиңе өзүңҗик ат дакай, гызым» дийдим. Олам «Огул җигимизе элмыдама гуванар ялы, Гуванч дакаялы» дийди. Мен макул билдим. Илкибашда сениң адың Гуванч болса-да, узак сакланмады. Сизиң Нуры диен дайыңыз барды. Нуры дайың гум этегинде яшаярды. Өзем эдил уруш тураян вагтлары фронта гидип, йыл ярым төвереги гечип-гечмәнкә, бир аягыны алдырып, майып болуп гелипди. Гүнлериң биринде Нуры дайың ишигимизден әтледи. Чагалар оңа эййәм «Вели аганың оглы болды» дийип бушлап етишипдирлер. Бир гөрсем, Нуры дайың пишегине даяныП: «Ханы, мен егенҗигими герейин» дийип гайталап дур. Мениң өзүмиң кәнбир яравлыгым ёкды. Янымда гоңшы аялларымызың бири отырды. Ол сени салланчакдан алып, дайыңа узатды. Элине алып, «Түвелеме-түвелеме, яшы узын болсун» дийип башга-да ягшы дилеглери этди, онсоң маңа йүзленип:

– Биби, буҗагаз егенимиң адыны езум дакҗакдырын. Мунуң ады мени фронтда өлүмден халас эден вепалы достумың ады болсун: «Салых!» Берк беллән, «Салых!» – дийип, солдатларча перт-перт гепледи. – Догумлылыгы боюнча Салыха тай гелҗек адам ёкдур – дийип, Нуры дайың сениң ятан салланчагың янына гелип, чөке дүшди, гаршы-гаршы сениң йүзуңден сыпалабам: «Салых җан» дийип, энче гезек айтды. Шонда оңа гаршы чыкан болмады. Гайтам «Ынха, какасы саг-аман геленсоң, Салыхың адындан дийип эгниңе тәзеҗе гарма дон япаярыс» дийищдик. Нуры «Егенимиң «Салых» диен ады мениң үчин бахасына етип болмаҗак халат, бу мениң майып, ярым гөвнүм үчин бүтин дүнйәң байлыгы, улы гуванч ахырын» дийип, о гиҗе бизде ятып, эртеси өйүне гайдыпды. Сениң адың Салых болшы шейле – дийип, эҗем улудан демини алды.

Мен ондан «Салых» сөзүниң манысыны сорадым.

– Дини роваятлара гөрә, Салых – пыгамберлериң бири болмалы. Арапча «салых» сөзуниң «адыл адам, хакыкатчы, ак гөвүнли, сап йүрекли» диен манысы бар – дийип, ол сәгинмән айтды.

Мен диңләп отурышыма өзүме шейле белент мертебели адың дакыландыгына бегенип, ики болуп билемокдым. Онда-да йөне бир мертебе-де дәл, мәхрибан Ватанымызы душманлардан горамак угрундакы сөвешлерде айратын батырлык гөркезен гахрыманың ады! Мен нәхили багтлы адам. Барып-ха гүндагда ятыркамам мениң адым мертлериң мердиниң хатарында тутулыпдыр. Мен отуран еримден эҗеме:

– Эҗе, шол маңа «Салых» адыны дакан дайым хәзир нириде болмалы? – дийип сорадым. Эҗем өз гечмишиниң бирнәче агыр гүнлерини ятлап, гөзлеринден яш дамҗаларыны сырыкдырды.

– Уруш ятансоң, какаң кән эгленмән, өе доланып гелди. Сениң дайың Нурынам янына өзи чагырып гетирерди. Гынанчлы ери, дайың өмри гысга экени. Узак яшаман, тарпа-тайын арадан чыкайды. Өлмезиниң өң яны онуң сени гөреси гелипдир, бир таншымызың үсти билен какаңа хабар иберипдир. Бизем эгленмән, сени-де алып, Нурулара гитдик. Сен ол вагтлар дөрт яшың ичиндедиң.

Гүррүң шу ере етенде, эҗемиң дамагы долды.

Мен эҗемиң гүррүңини диңләп отурышыма, «Аглама ахырын, эҗе... Онсоң нәме болды?» дийдим.

– Хава, оглум, ол вагтлар улаг көп дәлди. Машын азазды. Биз эшек арабамыз билен Нуры дайыңлара сагаман бардык. Тарпа-тайын диййәним шол. Биз барып етинчәк ол эййәм ишини битирипдир.

Өзүниңем гаррыҗа эҗесинден башга дегерли хоссары ёкды. Какаң билен мен иң якыны болуп галыпдык. Мен гиҗә галып баранымыза өкүнйән ялы болуп доңуп отырдым. Нурының эҗеси сениң мамаң боляр-да, Салых җан. Хава, мамаңың болуп отурышы дили тутуланың ягдайындан энайы дәлди.

Соң эҗем дайымың белли гүнлерини гечирип гайдышларыны гүррүң берди.

– Дайың пахыр саңа ат дакыланда вада берлен сөрпайы хенизем алып билмән йөршүни какаңа гүррүң берен киши болуп, йыгы-йыгыдан маңа дегйәрдилер, мен дайыңа хер гезек «Аркайын болай. Бизде алгың болса,

көймез» дийип вәшилиге салан болардым. Бир гүнем «Саңа тикҗек донумызың өлчегини алҗак» диен болуп оңа голайлащдым. Ана, шонда дайыңың айданы ядыма дүшйәр. Шонда ол «Вах, җан доган, дон хәки бир гепбашы. Маңа дон герек дәл. Ёлдашымың адының өз җанаҗан егенҗигиме дакылмагы мениң үчин иң улы халатсерпай болуп дуряр» дийипди.

Какаң сакланып билмән: «Бизиң несилме-несил, ата-баба, илден-иле гечип гелйән сылаг-хорматымызы довам этдирмелидигимизи» ныгтапды. «Халат-серпай дийилйән зат той гүни бир-бириңе сылаг-хормат дийилдигидир. Биз, несип болса, Салыхың адындан сайлама гарма доны хөкман эгниңе япарыс» дийип дайыңа вада берипди. Ондан соңам «Ынха, аларыс, ынха, аларыс» билен узага чекдирдик. Вагты билен алаймадык-да. Арман, сениң адыңдан халат атынмак онуң несибесинде ёк экени.

Мен сакланып билмедим:

– Нәме, эҗе, шейдип дайым мениң адымдан берилҗек донуң ёлуна середип, бу дүнйәден гөзүни ачып гитмели болайдымы?

– Хава-да. Шейле болайяр-да. Элбетде, биз дайыңа хөкман серпай этмекчидик. Хер гезек геленде биз оңа сөзем берйәрдик. «Биз эййәм пыланча пул җемледик, ене-де азаҗык гараш, онсоң биз саңа Марың базарындан сайлама дон алып бермекчидирис» дийип айдярдык. Дайың велин эңек бермән «Егениме «Салых» адыны даканым боляр, маңа шондан улы сылаг-хормат болмаз» дийип, шол бир айданыны гайталар йөрерди.

Мен билесигелиҗилик билен ене совал бердим:

– Дайым сөвешдеш досты хакында башга нәме гүррүң берипди, эҗе?

– Көп зат айдыпды, балам. Көп зат. Дайың айтмагына гөрә, ол сениң атдашың Салых билен доган окашан болмалы – дийип, эҗем чай овуртлады. – Гаты ядымда дәл велин, өз-ә Сталинградың адыны көп агзаярды, ана, шол шәхериң голайында бир агыр сөвешде булар габава дүшүпдирлерми – нәмеми, шонда яңкы Салых угур тапыҗылыгы, гөзсүз батырлыгы билен тапавутланып, биртопар адамыны өлүмден халас эдипдир. Шоларың ичинде сениң Нуры дайың хем бар экени. Соң бир гезегем агыр яралыка дайыңы аркасына алып, сөвешден чыкарыпдыр. Дайың башга-да биртопар затлары гүррүң берйәрди. Мен онуң айдяның хеммесине дүшүнип дурунмы нәме...

– Эйсем Салых дийилйән адамының соңкы ыкбалы нәхили болдука?

– Дайың яраланандан көп вагт гечмәнкә, о бенде башга бир агыр сөвешде вепат болайыпдыр өйдйән...

– Вах-вах-ей! Ятан ери ягты болсун, бендәниң...

– Дайымың ызында хәзир галан адам бармы? – диен соралыма җогап берип, ол дайымың эҗесиниң хәзирем бардыгыны айтды.

– Оны өз янымыза гетирҗек болуп көп айтдык. Эмма «Обамы ташлап хич ере гитҗек дәл» дийип ол бизе гелмеди. Мен вагтал-вагтал онуң янына барып гайдян. Көмек берйәрис. Гөргүлиң инди гөзем күтелишипдир. Янында дураны хем танамаҗак боляр...

Эҗемден эшиденлерим мени гаты гынандырды. Мамамың ягдайына небсим агырды. «Гатнашыгы сейреклетмели дәл экени. Оны еке гоймалы дәл ахырын» дийип ичими геплетдим. Бирденем эҗеме йүзленип:

– Бу гүррүңлери нәмучин маңа озалдан айтмадыңыз? – дийдим.

– Вах, балам, биз башда ялңыщдык. Сени угруңа гойбердик. Эдениңе дәл диймедик. Соңам, нәме, эҗең-какаң билен гүррүңлешип, бизе «хә-хава» дийдиңми ахырын. Какаңам чагалыгыңдан «Екеҗе перзендимиз, кән кеҗине гайтмалы» дийди. Ёгсам, мен какаңа: «Вели, екеҗе перзендимиз дийип, Салых җаны чакданаша ләлик саклаярыс, бу хәзирки ләликлиги билен не окап, окув өвренип билер, не-де ил ичинде догумлы адам болуп етишер. Азаҗык беркрәк туталы» дийип нәлер айтдым. Какаңам, нәме, еке перзенди болансоң, «Еке оглум – еке дүелим» диенлерини этди-де, бүс-бүтин башыңа гойберди. Соңам ынха, шейле болды, өзүң гөрйәң – дийип, эҗем улудан демини алды, бирденем, «Боляр-да, Салых җан, болҗак затлар болуп гечди, шейле бетбагтчылык хич кимиң башына дүшмесин» дийип ене бозулҗак ялы этди.

Мен гүррүңиң манысына өрән оңат дүшүнйәрдим. Догруданам, мен яшлыгымдан ләликсиредилип, гедемлик билен, өз яшлык басганчагымың сүйҗи гүнлерини зәхере дөндерипдирин. Диңе бир өз яшлык гүнлерими хем дәл, мени өсдүрип етищдирен эне-атамың барҗа хөвеслерини пуҗа чыкарыпдырын, оларың гиҗе-гүндиз агыр гүнлери башларындан гечирип, екеҗе перзентлери үчин эден әхли аладаларыны, әхли арзувларыны, әхли умытларыны пүчеге чыкарыпдырын. Дүнйә иненимден соң, маңа «Салых» адыны дакан дайымың ынамына, гөр, нәхили шек

етирипдирин. Ери, хәзир дайым шу ерде болуп, маңа: «Сен мениң шейле сылаг-хорматыма нәмүчин бивепалык этдиң, болшуң нәхили, еген?» дийип сораса, мен оңа нәме дийип жогап берип билердим. Эй, Салых, Салых, ханы сениң адыллыгың, сап йүреклилигиң,пәкизелигиң? Сениң адың йөнекей бир сөз дәл, эйсем Пыгамбериң ады. Хава, хава, Пыгамбериң ады... Адыңа мынасып бол, Салых. Тоба эдйәрин. Гайдып бетлигиң гырасында гөрүнмерин. Ватаның ар-намысы үчин сөвеш ёлунда вепат болан атдашымың адыны шу чака ченли харланам болсам, мен оларың башкы эден арзувларына етерин. Несип болса, мен оларың ынамларыны хөкман өдәрин. Хөкман! Мен хәзир өзумиң арасса ыхласым билен пикир эдип отурышыма, хут ысытма тутян ялы сандыраярдым. Калбымдакы дуйгуларым сүңңүми эрксизлик билен эндиредйәрди. Эжемем сесини чыкарман, бир затлары пикир эдип отырды. Бизиң болуп отурышымыз икимизем бир затдан өйкелән ялы болуп дуюлярды. Шонуң билен бирликде бизиң хәзирки дымып отурышымыз бары-ёгы үч гүнлүк душушык вагтында бирхили ерликсиз ялыды. Шоң учинем мен хәзир эжеме гөвүнлик бермәге чалышдым.

– Эже жан, мен гахарыңы гетирәйдим ейдйән, какам икиңиз мени багышлаң. Сен гаты догры айдяң, мен яшлыгымдан сизе гулак асмандырын. Догрусы, азгынларың, ёлдан чыканларың торуна чолашдым. Шу ерден тизрәк чыкарымың дилегини эдиң. Саглык болса, ее бараныамдан соң, кән эгленмән, мамаларыма-да гөрме-гөрше гидерин. Дайыма эдип билмедик серпайыңызы мамама эдәерис – дийдим. Шу вагт эжем езүниң әхли гайгы-аладасыны бүс-бүтин унудан ялы болды-да: «Сенден тамамыз хем шейледир» дийди.

Мениң калбымда гелжеге болан хөвесим хәзир еңкүденем бетер ганатланды. Мундан озал өзүмде дөрейән ойпикирлер диңе сүйжи яшайыш хакда, окамак хакда болан болса, хәзирки мениң йүрегимдәки тәзе дөрән ислег-арзувларым дайымың мертебеси үчин дөрән өңки хыял-арзувларым билен гошулышып, мениң йүрегимде тәзе галкынмалара гутарныксыз дуйгы дередипди. Маңа өз сөвещдеш достуның адыны дакып бичак гуванандыгы мениң адамкәрчилиге югрулан дуйгыма иңңән улы тәсир эдипди. Ол мениң өз сөвещдеш досты ялы шейле эдермен, сада, пәхимли, догумлы, адалатлы, пайхаслы, бүтин халкың вепалы оглы болмагымы исләпдир. Мен дайымың ынамыны эдил ез көңлүнде дөреден арасса дуйгусы дек

өдемелидирин. Диңе бир дайымың маңа болан ыхласы билен чәкленмәнем, шол сөвеш мейданында бизиң Ватанымыз үчин, эне топрагымыз үчин җаныны мертлерче гурбан эден атдашым болан Салыхың дайыма гоян адамкәрчиликли сарпасыны, ил-гүне болан мәхрем дуйгуларыны өз адамкәрчиликли дуйгымда, мисли, непис кешде кимин өзүме нусга эдинмелидирин. Онуң хер бир херекетини гөз өңүме гетирип, оңа хормат гоймалыдырын. Онуң гахрыманчылыклы эдерменлигини, бүтин халк үчин җаныны гурбан эденлигини хер минутсайын ятлап, оңа хормат гоймалыдырын. Менем дурмуш ёлунда адамкәрчиликли,пайхаслы, сада, арасса зәхметим аркалы көпчүлиге пейдалы адам болуп етишмелидирин. Мениң калбымдакы гелҗеге болан ыхлас хәзирки эҗем билен отуранҗа җайымызың ичинде, гөйә, деңиз толкунларының чырпыныны ялы, икияна чырпынярды.

Хәзир эҗемем нәмедир бир затларың пикири билен гүмрады. Даражык отагың ичи дийсең асудады. Эне-огул мәхриниң толгундырыҗы пурсатлары бизиң икимизиңем эркимизи элимизден алыпды. Эртирлик нахарымызы ийип-иченимизде уланан гап-чанакларымыз столуң үстүнде уйшүп ятырды. Гечмише, шу гүне хем-де гелҗеге дегишли гүррүңлере келләмиз гызып, вагтың нәхили геченини-де дуймандырыс. Хем өкүнчли, хем пайхаслы пикирлер бизиң үчин умыт ёлуна ёлагчы болярдылар. Отуран отагымызың гапысының какылмагы бизиң үнсүмизи белди. Мен отуран еримден «хә» берип турдум. Онянча-да гапы ачылды. Шол махалың өзүнде:

– Магазине чыкҗагыңыз тайярланың! – диен гөдегсирәк сес эшидилди.

Дүзедиш эдарасының адаты дүзгүнине лайыклыкда, хер гүн гушлук вагтлары нобатчы аял гөрме-гөрүшдәкилере өңүнден шейле дуйдурыш билен йүзленйәрди. Аз-кем вагтдан хут шол нобатчы аялың өзи мыхманларың яны билен дукана гидйәрди. Хер кимиң өз ишиди. Гидйәнем барды, гитмейәнем. Дүзгүне герә, нобатчының совалы җогапсыз галдырылмалы дәлди. Шоңа гөрә-де мен нобатчы аял ишиги япып-япманка, бизден дукана хич кимиң гитмейәнини айтдым. Эҗем нәмәң-нәмедигини аңшырман, мениң йүзүме чиңерилип серетди. Мен оңа бу ериң ички тертип-дүзгүни хакында гиңишлейин гүррүң берип уградым. Шол бир вагтың өзүнде-де столуң үстүнде яйрашып ятан гап-чанагы йыгнашдырып башладым. Шу

вагт эҗем: – Сен, бар, отур, оглум, өзүм йыгнащдырарын – дийип, элимдәки окараны алмакчы болды.

Мен оңа:

– Ёк, эҗе, мен бу затлара гаты өкделедим. Ишалла, өе барамсоң сизиң чай-нахарыңыза-да өзүм эседерин – дийип, хаял этмән столуң үстүни тәмизледим-де: – Эҗе, чай ичерин дийсең-ә, чай отурдайын – дийдим.

Эҗем өзүниң энтек чай ичесиниң гелмейәнини айдандан соң, мен ене-де өңки отуран ериме гечип, өз яшайшым барасында гүррүң берип települdym.

– Эҗе, догруданам, мен башда ләлик сакланыпдырын. Мен өзүмиң шол вагткы гылык-хәсиетлеримиң ялңышдыгыны инди-инди дуйярын. Хатда башыма иш дүшүп, шу ере гетириленимде ягдая догры дүшүнип, ерликли пушман эдип билмәндирин. О гүнлер мен йигрими үч төвереклери яшымдадым. Акыл-пайхас дийлен затдан пайымы алып етишмәндим.

Үстесине-де, геләен учурларымда биртопар бозгагың арасына дүшдүм. Олар асла дүзелҗеге меңзәнокдылар. Хернә «Зелелиң ярысындан гайтмагам пейда» диен ялы, олардан вагтында араны ачайдым.

Эҗем шу вагт:

– Вах, балам, нәме болды, душнүклирәк айтсана – дийип езеленди. Ынха-да башыны дик тутуп, гөзлерини мениң гөреҗиме гөнүкдирди. Онуң хәзирки ичиңден гечип барян найынҗар гарайшы маңа «Вах, балам, бизи нәмучин бейле гүнлере салдың. Вах, җан балам...» диййән ялыды.

Мен башымдан гечиренлерими бирин-бирин гүррүң бермеги йүрегиме дүвдүм.

– Хава, эҗе җан, сиз мени ене-де бир гезек багышлаң, себәби мен шу яшайшың босагасындан илки әтләмде, биртопар бозгага саташдым. Олар гаты бет экенлер. Гүн бир болса, ики урушдылар. Өзем топар-топар болуп урушдылар, шол урушянларың ичинде, догрымы айтсам, менем бардым. Онуң үчинем бизиң әхлимизе дегерли чәрелер гөрдүлер, хава, менем бир айлап беркидилен камерада җезамы чекдим, соң башгалар билен ёлдашлык ачдым. Булар билен «достлугым» хем узага чекмеди. Гүнлериң биринде арак ичип,ене-де эле дүшдүм. Бу гезекки җеза хас агыррак болды. Үч айымы беркидилен камерада гечирмели болдум.

– Беркидилен камыр дийдиңми, башга зат дийдиңми, о нәме болдугы, Салых җан? Онсоңам, түрмәң ичинде арагы ниреден тапяңыз?

– Айт диеңсоң айдаяйын. Беркидилен камера айылганч зат. О түрмәң ичиндәки түрме. Оңа зандыяманлары дыкярлар. Башда белли бир вагтлап мен шол зандыяманларың бири болдум. Ынха, шуҗагаз отуран даражык отагымыз бар-а – дийип, мен теверегиме элими айладым. – Беркидилен камера дийилйән шу отагың үчден бири ялы. Бир адам зордан сыгяр. Дүшек ерине беде билен саман бар. Донуң хем үстүңе япынмага боляр. Забун дүзгүн хөкүм сүрйәр. Ирден, даң яңы саз беренде турмалы. Сәхелче салымлык гезеленчден соң, «ене сандык» диен ялы, ене өңки ериңе гетирилйәң. Өлмез-өди нахар берилйәр, агыз сувы хем чәкли. Дашкы дүнйәден дуйбүнден узңеликде яшаляр. Ичиңи ит йыртяр. Гөзенекден середип, узакда ишлешип йөрен адамлары гөрйәрсиң, олар велин сени гөреноклар, гыгырсаң хем сесиңи эшиденоклар. Хатда хаҗатханасы хем шоҗагаз отагың ичинде. Онсоң билибер-дә. Эйменҗиңем эйменҗи. «Дәлини таяк ёла гетир» дийипдирлер. Таяк дагы беркидилен камераң янында нәмеҗик?! Эмма сени шол ере зор билен элтеноклар. Душмеҗек болсаң, умумы дүзгүн-нызамы берҗай эдәймели. Боланы шол.

Икинҗи совалыңа җогап берейин. «Агтаран тапар» дийипдирлер. Арак диен белалык түрмә бирнәче ёл билен элтилйәр. Иң аңсат ёлы – сакчылар билен гатнашык ачаймалы. Пулы кепрәк берсең, чакыры, арагы, коньягы, шампаны ёк – хеммеси тапыляр. Хемме зат пула баглы, эҗе җан, пула-а...

– Гүмүне гитсин, ичгисем герек дәл, камырам. Аслыетинде шу арак гурсун. Шо дәми биртопар адамың башына етйән. Ханха, ады сениң ядындан чыкандыр өйдемок, Ахмет диен гоңшымыз арада бириниң тоюнда ичип, ит масгарасы болупдыр. Гайдып гелйәркә, ләбикли ябың ичине йыкылыпдыр, тәзеҗе эгин-эшиги гөрер ялы болмандыр, инди чагалара гүлки болуп йөр, олар оны гөренлеринден «хай, алкаш Ахмет гелйәр-хов» дийишип гыгырышып йөрлер. Я-да илери янымыза уч-дөрт йыллыкда орта яшан адам гөчуп гелди. Ичдиги беллидир – илки көчә чыкып, болар-болмаз айдыма гыгыряр, соңунданам дәли-порхан болуп, элине илен зады аляр-да, шол хелейини җырралдып йөрендир. Сен берин ичги дийилйән затдан дашракда дуравери, Салых җан!

– Соңкы сөзлериң билен долы ылалашян, эҗе җан! Эмма гүнә диңе аракда дәл. Ичйән адамың өзүнден герек. Мениң шу ерде җанымызы ынанышян адамым бар. Онуң адына Деря диййәрлер. Ине, шол достум Деряның айдышы ялы, биринҗиден, ким билен ичмелидигиңи билмели. Икинҗиден, чениңи билип ичмели. Соңуны сайман, йөне гулкудып отурмак болмаз ахырын. Онсоңам, аракмы, пивомы, чакырмы – тапавуды ёк, чем гелен ерде хич бир себәпсиз ичибермек боланок. Мен-ә, Деряның шу айданларыны иңңән догры хасаплаярын.

– Шу затлары айдан достуң говы адам болмалы. Ол гаты догры айдыпдыр. Йөне менем эшиденлерими гайталаҗак болян. Арада Акы көрлере пата гитдик. Онуң улуҗасы сең дең-душуң болмалы. Өзем пул тапса, арага харчлаярды. Өленден соң догторлар онуң ичини ачып гөрүпдирлер. «Нерессәң багыр-өйкени чүйрәйипдир» дийип патада гүррүң этдилер.

– Еке багыр-өйкениң дәл, ашгазаның, гарын-ичегәң – хемме ериңем чуйредйәр. Адам ызыны үзмән, үстесинеде аҗөзе ичсе, арак ганы заялаяр ахырын.

– Тоба... Тоба... Худай саклаверсин... – Хак айдяң. Сең айданың гаты догры. Йөне сересап болавери. Ичмегин шол зәхримары...

– Эҗе, маңа нәче кәесең хакың бардыр. Сизиң яныңызда мениң дилим келте. Инди велин, дүзелип йөрмүкәм диййән. Бир зады чекинмән айдып билерин. Мен хич хачан зәхметден гачан адам дәлдирин. Догры, гызмалыгым шиндем айрылаянок. Бирден бар зада гахарымың геләймеси бар. Ёк, мениң бу ганыгызмалыгым, гахарҗаңлыгым ырсарамагың аламаты дәл. Мен көпчүлигиң бәхбидине терс херекет эдйәнлери хич халамок. Шонуң ялы адамларың нәдогры херекетлерини гөрсем, атылып еримден турян. Илки дүшүндирмәге чалышярын. Тей болмаса, якалашайян махалларымам болман дуранок. Ёгсам, мен бу ерден бир вагт чыкып гитмелидим. Мениң ялыларың көпуси колония-поселениеде яшап йөр.

– Ол диййән ериң нәхили ер болмалы? – дийип, эҗем менден сорады.

– Колония-поселение бәриси ялы дәл. Эркин яшаляр, нәме алсаң, ийсең, өйүң билен яшасаң хакың бар, гараз, яшайшың әхли мүмкинчиликлеринден пейдаланып болян яшайыш. Иң эсасы зат – ынама гирен адам хасапланярсың.

– Сен нәме үчин шу ёл билен гитмедиң? – дийип, эҗем нәгилелик билдирди. – Боласы, какаң шунча гагылдады-ла. Илде-гүнде бенди боланы-да гөрйәс, ил-ә кән эгленмән чыкайяр. Эгер-де Салых шол ерде өзүни эдепли саклан болса, гөрелде гөркезсе, биреййәм чыкмалы ахбетин диенде, мен онуң ал-петинден алып, «Ёк, Вели, бу айдянларың диңе төхметдир. Салых җан бидүзгүнчилик эдип өң нәмәң үстүнден барандыгына гаты говы дүшүнйәндир» дийип мен онуң сөзүни кесйәрдим. Асыл ол мамла болайса нәтҗек! Шу чака ченли акылыңа гелмедик болсаң, биз-ә саңа нәме дийип – нәме айтҗагымызы билмедик – дийип, эҗем гөзлеринден яш дамҗаларыны сырыкдырып, келлесини яйкаярды. Эҗемиң хәзирки чөкгүн халына бичак гынандым. Элбетде, мен башдан гечиренлерими айтманам билердим. Эмма, темени халтада гизләп болмайшы ялы, хемме зат иру-гич аян болмалыды. Онуң үчинем гойберен ялңышлыкларымы эҗеме хөкман айдайын дийип мен берк йүрегиме дүвүпдим. Мундан бейләк ягшы-яман затларың хеммесини энем-атама айтмагы, хемме меселеде олар билен маслахатлашмагы макул билдим. Гой, маңа нәме дийселер дийиберсинлер. Мен ядыма дүшен вакаларың хеммесини чинтгеләп-чинтгеләп эҗеме гүрруң бердим. Ол шол бир отурышына гөзлеринден сырыгян гезяшларыны гыңаҗының уҗы билен сүпүрищдирип, энелик мәхри билен маңа кәйинйәрди, көп-көп несихатлар берйәрди, акыл өвредйәрди. Мен, догруданам, ёлумы урдуран экеним. Мениң бар гуванҗым шу ики саны гарры дәлми нәме? Буларың бири – ине, шу отуран найынҗар эҗем. Бирем хәзир өй-ичерилере, мал-гаралара гөз-гулак болуп, энче йылдан бәри дири айрачылыгың азарыны, гам-гуссасыны герденинде чекип йөрен какам. Шу икисинден башга мениң дурмушда гуванара башга нәмәм бар? Мениң бар гуванҗым шу эне-атам ахырын. Мен булары шу чака ченли диңе гайгы-хасрата учратдым. Эйсем мен ничезар буларың өңүнде мүйнли болуп,йүзуми ашак салып дурмалы боларкам? Инди мен хич зада акылым етенок диер ялы оглан-огланҗыгам-а дәл. Ёк, Салых, сениң бу херекетлериң ынсан рухуна, ынсан дуйгусына мынасып дәл. Сен севеш мейданында өз эне топрагыны душманлардан горап, мертлерче вепат болан гахрыман герчегиң адыны довам этдирйәрсиң. Дайың пахыр саңа болан арасса дуйгусы билен, сениңем Ватана вепалы огул болуп етишмегиңи арзув эдип, дүнйәден өтүп гидипдир. Сен инди бу сүйҗи

арзувларың җогабыны өз ар-намысың өңүнде, ил-гүнүң еңүнде өз выжданың пәклиги, пайхаслылыгың хем-де адамкәрчилигиң билен өдемели боларсың. Шейле дәлми, Салых? – дийип, мен өз-өзүме совал бердим.

Мениң хәлиден бәри пикир дерясына гарк болуп, бирденем:

– Эҗе! – дийип, сесленмегим төтәнден дәлди. Хәзир мени өз ички дуйгым, ынсабым, ар-намысым ода атылан говка дек якып-яндырып барярды. Эҗем болса нәмәң-нәмедигине душүнип билмән: – Ери, нәме оглум? Айдыбер. Мен диңләп отырын – дийди-де, йүзүме серетди. Мен ере середип отурышымдан үйтгемән гепләп башладым:

– Эҗе, эҗе җан, менден яңа сизиң гөзяшыңыз кепемеди, сениң даяв гөвраңе гайгы-аладаң түкениксиз тагмасыны басдым. Какамы-да гүнүне гоймадым, небир абрайлы ишләп йөрен адамы өз деңдушларының арасында масгара этдим, бүтин өмрүнде чемчеләп йыгнаныны сусаклап еке гезекде деңдүрдим. Өзүме ат дакан дайымың мениң үчин иң соңкы деминде эден ынамыны пүчеге чыкардым. Бу мушакгатларың барысына мен гүнәкәр болдум, диңе мен, эҗе җан, мен гүнәкәр болдум. Өңем айдыпдым, ене гайталаярын. Сенем, какам хем, дост-ярларым хем, гой мени багышласынлар, мундан бейләк мен хакда говулыкдан башга зат эшитмерсиңиз. Түйс йүрежигимден сыздырып айдян сөзлериме ынанай, эҗе җан!

Эҗем мениң айдянларымы үнс берип диңләп отырды. Өзүниң акыл-пайхас терезисинде мениң аграмымы нәхили өлчейәндиги, нәдережеде баха берйәндиги, өз җигербендиниң гелҗеги хакында нәме ой-пикирдедиги мениң үчин нәмәлимди.

Мен кичиҗик отагың ичинде ики яна гезмеләп ураградым. Догры, гезмелемек үчин отагың ичи о диен оңайлы дәлди. Онда-да болшуна гөрә, йөремегими довам этдирйәрдим. Келләмиң ичи хер хили пикирлерден, хыяллардан, арзувлардан долуды. Бирденем отагың ичини ягтылдып дуран пенҗирәниң янына барып сәгиндим. Дашарык серетдим. Анырда тикенек симлер гөрүнйәрди. Башга бир гапдалда болса япракларыны ыгшылдадып отуран узын-узын дарагтлара гөзүм дүшди. «Хава, хава. Муңа дурмуш диерлер. Тикенек симлер – бетбагтчылыгың аламаты. Шейле. Хава, диңе шейле!.. Эйсем-де болса яшыл япраклы узын-узын дарагтлары нәмә меңзетмели? Билдим-билдим. Дурмушың безегине. Ховаланып отуран шол дарагтлар думлы-душа гөрк берйәрлер, адамлар үчин,

улы ил учин арасса хова эчилйәрлер. Эй, Салых, дурмущда сенем тикенек симлере дәл, эйсем гөрк-гөрмекли дарагтлара, мивели бага меңзежек бол...»

Атамыз Магтымгулының дана сөзлери биыгтыяр ядыма дүшди:

– Догры йөрип, догры гезен док болар,
Бивагт гезен меламата кеп галар.
Өмруң биле йыгнаганың ёк болар,
Харам сөен йигитлере баш болма...

Хиңленйәними эшидип, эжем голайыма гелди:

– Нәме, оглум, йүрегиң гысярмы? Өйи күйсейәрмиң? Инди аз галыпдыр, чыдажак бол.

– Хава-ла, йүрегим гысманам дуранок, эже. Исле бу ерде, исле-де өйде бол – тапавуды ёк, Магтымгулы атамыз хак айдыпдыр: «Догры йерип,догры гезен док болар!» Эмма кәмахаллар догры йөрәнлериңем төхмеде-меламата учраянлары болайяр. – Мен муны делиллер аркалы тассыклап уградым. Сөзүми гүрзелек сакгаллы, бухаралы езбек яшулусы Эргеш агадан башладым. онуң какасыны «моллачылык эдйәң, батрак саклаяң» дийип, шол баса-баслык йылларында Сибирден чыкарыпдырлар. Бенде сүргүнден доланып гелмәндир. Тизара эжесем ёгалыпдыр. Шейдип Эргеш ага етимлигиң гирдабына дүшүпдир. Ай гечипдир – йыл гечипдир. Эргеш ага өсүпулалыпдыр. Колхоз ишләпдир, арабачы, сувчы, тракторчы болупдыр.

Кырк яшларында Эргеш ага арап элипбисини евренипдир, юваш-ювашдан какасындан галан китаплары, голязмалары окап уграпдыр. Дога-төвирден баш чыкарыпдыр. Чагырылан ерден галмандыр. Аят окап, жыназа чыкан вагтлары-да болупдыр. Хут шонуң учинем көйүпдир. Өзем нәхили болупдыр-а? – дийип, мен эжемиң йүзүне серетдим. Эжем «хә» берип, езуниң үнс билен диңлейәндигини тассыклады.

Гүнлериң биринде район прокурорының обада яшаян гаррыжа мамасы ёгалыпдыр. Доган-гарындашлары динидессүрлары бержай этмеги макул билипдирлер. Прокурора маслахат салныпмы-салынманмы – белли дәл, улы ил болуп онуң мамасы пахырың жыназасыны окап, депин эдипдирлер. Кимдир бири муны хаял этмән, голсуз хат язып, райкома, обкома, ене нирелередир шугуллапдыр. Прокуроры партиядан чыкарып, ишден айрыпдырлар. Шондан соң Эргеш аганы-да гүнүне гоймандырлар. «Сен

дини-дессурлары йөредйәң. Ахырын элимизе дүшерсиң» дийип янап башлапдырлар, хемле атыпдырлар.

– Онсоң нәме болупдыр?

– Бахана гытмы?..Көчеден барярка, уршуп дуран ики саны серхошы гөрүп, Эргеш ага аралаҗак болупдыр. Икисиниңем йүзи персала экени. Ган Эргеш аганың көйнегине-де ёкушыпдыр. Шол бармаша урушянларың бири хаядың янында ятан гол ялы демир арматураны гарбап алып, бейлекиниң депесинден эңтерипдир. Бир ураны билен кайыл болман, ики-уч гезек урупдыр. Шейдибем урушяның ганына галыпдыр. Өлен-ә өлүпдир, бейлеки икисинем тутупдырлар. Эргеш ага болуп гечен ваканы дүшүндирҗек болуп нәче җан этсе-де, нетиҗе бермәндир. Гайтам: «Сенми... сениң башга-да гүнәң кәндир, дини-дессурлары үндәп, илиң аңыны зәхерлэниңем бардыр» дийип чем гелен айбы йөңкәпдирлер. «Бигүнә» адамының өлумине себәп боланларың бири хөкмүнде-де оны түрмә дыкыпдырлар.

Биз еримизе гечдик. Эҗем «гызыклы гүррүңиң» довамына гарашярды. Эмма мен ховлукмадым. Өңки геплешишимизе гөрә, икинҗи гүн палав биширинмекчидик. Мунуң үчин эҗем хемме герекли зады: түвусини, җүйҗедир ягыны, кишдедир кишмишини яны билен алып гелипдир. Биз палавың хысырдысы билен гүмра болдук.

Арасында мен Өвелегиң «эле дүшүши» хакында гүррүң бердим. Онүнҗы класда окувыны ташлап, көп вагтлар ейүне-де, җемгыете-де вепа бермедик, ялтачылыкда якасыны танадан, «арак билен берекден» доя гарныны дойруп билмән йөрен, җайтарып дуран мүртлы Өвелек Теҗен базарында өзи ялы ыкманда билен таныш болупдыр. Тәзе таншының теклибини хаял этмән голдап, ол икиси гөкнар гетирмек үчин Гарагалпагыстана гидипдир. Телим гезек «пашыпдыр». Эмма соңкы гезек гайдып гелйәркәләр, Дашховзуң голайында шүбхе астына алныпдырлар. Онуң үлпети режәң гең дәлдигини аңыпдыр, Өвелеги еке гоюп, илки башга вагона гачып гидипдир, Дашховузда-да отлудан дүшүп галыпдыр. Ики торба гөкнардан дүшҗек шейтелиң хасабыны чыкарып билмән, башагай болуп отуран Өвелегем сәхелче гүнден демир гөзенекли меканына гетирилипдир.

Бирнеме гуншардыбрак берен гүррүңиме гүлүп, эҗемиң гөзи яшарып гитди.

Бирденем гүлкүсиниң арасыны кесди-де:

– Шоҗагаз этмиши үчинем адамы тутайярлармы? – дийип сорады.

– Хава-да! Эмма эле дүшен бадына Өвелегиң өйүнем дөкүпдирлер. Бир токга тиръек билен башга-башга затларам тапылайыпдыр өйдйән. Диңө тиръегиң өзи ярым килодан гечйәр дийййәрлер. Ай, хер ким бир зат дийййәр...

Вагтың гечмеги билен палавымыз тайяр болды. Шейле бир тагамлы, шейле бир сүйҗи болупдыр, хатда нобатчы аял хем хөдүр эден палавымызы дадып гөрди-де, эҗем икимизиң биширен палавымыза ёкары баха берди. Палавдан соң эҗем бираз гышарайын дийип, келлесини яссыга гойды... Менем пенҗирәниң янына бардым. Тикенек симлер гөзүме иленокды. Мен диңе узын-узын дарагтлары сайгарярдым. Гөвнүме болмаса, тутуш төверек-дашымызы гүлзарлык безейәрди. Гүн болса йити шөхлелери билен бу гүлзарлыгы мылайымлык билен чоюп дурана чалым эдйәрди. Менде шейле хыялың дөремеги мениң калбымың дурмуш ёлуна бүс-бүтин гадам урмага болан пәклигимденди. Бу пәклик мениң йүрегими гүрсүлдедйәрди, бегендирйәрди. Мен хәзир гөвнүмдәки бу дуйгың гөзеллигинден ганып билмән, аңк болуп дуршума, назарымы эҗемиң дуркуна гөнүкдирим. Бирденем оңа тарап әдим әтдим-де, эҗемиң өңүнде чөке дүшүп отурдым. Ондан соң болса пышырдап геплəп башладым.

– Эҗе, эҗе җан! Мен сениң инди гамгын көңлүңи диңе шат этмәге чалшарын, сен ынанай, эҗе, диңе шат этмәгө чалшарын...

Эҗем тисгинип турды. Нәме дийййәними сорады. Мен пышырдап айданларымы гайталадым.

– Салых, җан, боляр, оглум, мен ынанян. Йене сен бир зады билип гой, оглум. Бизиң инди яшымыз бир чене барды, какаң икимизиңем инди озалкы табымыз ёк. Бар умыдымыз диңе сен, оглум. Ынха, гаррылык дерди болса хачан бүдретсе-бүдредип, йыкса йыкаймалы. Шуңа говы дүшүнен болсаң боляр, бизе башга зат герек дәл. Онсоңам өйли-ишикли болуп, иле гошуланыңы гөрсек, башга арманымыз ёк – дийип, гыңаҗының уҗы билен гөзүни сүпүрищдирди-де, улудан демини алып, ызлы-ызына үсгүринди. Мениң болса эҗемиң сөзлерине бокурдагым долуп дурды.

Өзүмем нәмедир бир затлар диймекчи болярдым. Эмма мениң хич зат диймәге гурбум чатмады. Мен хәзир

диңе ере середип отырдым. Эҗем болса ызлы-ызына үсгүринип, ене-де гүррүңини довам этди:

– Салых җан, сениң бизе ахыр яшымызда гөркезен гөргүлериң хас-да какаңа агыр дегди. Өзүң билйән, ол урушдан соңкы йылларың барысыны ёлбашчы ишде ишләп, көпчүлигиң алкышыны алып гелди. Көп йыллап оба Советиниң башлыгы, ызынданам колхоз башлыгы болды, соң-соңлар райкома ише чекилди. Иле эдибилен ягшылыгыны этди, онуң учинем оны секретарь эдип сайладылар. Райком болубам говуҗа ишләп йөрди велин, садаган болайын, җан оглум, сен какаң әхлиҗе абрайыны галгап дуран саман кимин елиң угруна ыкдырдың отурыбердиң. Сен себәпли оны ишден бошатдылар, эмма, шонда-да, ол сен дийип өзеленип йөр. Барып бәбеҗиклигиңе ол сени элинден дүшүрмән, хиңленер-де, хүвдүләр йөрерди. Өзем айны болмаса, маңа:

– Биби, сен чагаларымыз яшлыгындан дурмады дийип бейле бир гаты гынанып йөрмегин. Бизиң шуҗагаз оглумызың җаны саг болса болар. Гой, мунуң багты болсун, гой, улалып, өз-өзүнден көпелсин, онсоңам несип болса, биз Салых җаны тә ылмың депесине чыкянча окадарыс. Гой, ылмы ишгәр болуп. Ватана, ил-халка хызмат этсин – дийип, ниче-ничелер гайталапды. Билмедик, улы пәлледикми – нәмеми, соңы йөне пыс болды дуруберди.

Эҗемиң хәзирки болуп отурышы дийсең гезгыныды. Мен онуң битакатлыгыны хич бир зат билен көшешдирип билҗек дәлдим. Мениң үчин сесими чыкарман отурандан говусы ёкды. Шейле-де этдим. Йүзүм гызарып, сүңңүмем чаксыз говшапды. Гүн яшып, иңрик гаралып гурапды. Мен столуң үстүнде дуран чәйнеги алып, чыкып гитдим. Чай отурдамсоң, ене-де өз болян отагымыза гелдим. Эҗемиң шол ичини гепледип отурышыды. Онуң гам-гуссасының барысыны өз герденимде гөтересим гелйәрди. Эҗемиң хәзирки пикир дерясының толкунларында гарк болуп барян дуйгуларыны башга бир яна совмак үчин, өз пикирими җемләп, эҗеме йүзлендим:

– Эҗе! Эҗе җан, гатырганмасана, көшешәйсене. Мен инди өңки Салых дәл ахырын. Мен яңыдан бәри дүнйә тәзеден индим, сен ынанай, эҗе, мен инди өңки Салых дәл, тәзеки Салых ахырын – дийдим. Мениң бу сөзлериме, йылы хованың гар гатлакларыны эредиши ялы, эне йүрегем пагыш-пара эрәп гитди. Ол икияна тагашыксыз гобсунды-да, бир затлар дийҗек ялы этди. Бирденем ол соҗады, аз-кем хаслады ве ызлы-ызына үсгүрип башла-

ды. Хәзирки үсгүрип отурышы онуң энче йыл бәри өйкен кеселиниң азарыны чекйәнлигинден хабар берйәрди. Мен май тапып, оңа сув хөдүрледим. Җогап дерегине ол башыны яйкап, «ёк» диен маныны аңлатды. Ол гайта-гайта үсгүрениниден соң, еринден турды-да, пенҗирәң өңүне гелди. Мен хаял этмән, пенҗирәниң бир гөзуни ачдым. Ичериң ховасы тәзеленйәрди. Эҗемиңем үсгүлевүги айрылышды. Мен чайың угруна чыкдым. Узалып гидйән инсизҗе коридорың ики тарапындакы отагларың кәбиринден эшидилйән чага сеслери гевнүңи гөтерйәрди. Мен бу сеслере гуванып, хаяллык билен әдимләп барярдым. Хер әдимимде-де өз чагалык дөврүми гөз өңүне гетирип ювдунярдым. Кухня барып, газда гайнан чәйнегими алып гелйәркәм, тә отагымызың ишигини ачып, ичери гирйәнчәм чагаҗыкларың гулага якымлы сеслеринден ганып билмедим. Чәйнегими столуң үстүне гоямда, эҗемиң болуп дуршы ене-де үнсүми өзүне чекди. Мен чәйнеге чай атдым-да:

– Эҗе, чай демледим, гел, бир кәсе чай ичели – диймдим. Эҗем гарашдырмады. Столуң башына гечип отурды. Менем пенҗирәни япышдырып, столуң үстүне чай ичер ялы затлардан чыкарышдырдым.

Чай башының гүррүңинде мен гоңшы болуп яшан адамларымыздан бирнәчесиниң адыны тутдум. Гайталап соранларым хем болды.

– Гарягды нәме ишлейәр дийдиң-ә, эҗе?

– Түвелеме, онуң говы гүни бар. Шол өңки гурлушыкчы кәрини довам эдип гидип отурандыр. Огулларыны-да өз янында ишледйәр...

Эҗем башга танышларымыз хакында-да билдигинден җогап берди. Эмма Рахмана гезек геленде, бирхили күртдүрди-де дуруберди. Чай овуртлады, ардынҗырады. Бирсалым дымандан соң, сесини песелдибрәк гепледи:

– Рахманың ез-ә бар велин...

– «Велини» нәме, эҗе?

– Илки-хә улы оглы серхош болуп мотора мүнүпдир, дүзгүн-тертиби әсгермән, гаты сүрүпдир, бир чатрыкдада барып, габат гаршысындан гелйән улы машын билен чакышыпдыр. Чеп аягыны дызының ашак янындан кесипдирлер. Омзы билен ики гапыргасы күл-оврам болупдыр. Гараз, догторлар дадына етишәйипдирлер, ёгсам өләймели-хә болан экени.

Рахман аганың башындан инен бетбагтчылык мунуң билен чәкленмәндир. Ашгазанында дөрән дөммебаш ахы-

рын алып ятыпдыр. Соң, экленч аладасы себәпли, Рахман ага огулларының икисини-де янына алып, оба гөчүп гидипдир.Барып, колхоза ише гирипдир. Майып оглуна хүнәр өвредипдирлер – аякгап бежерйәниң шәгирди, соңам уссасы болупдыр. Икинжи оглы обада-да эйгертмәндир, бибашрак өсенлере гошулыпдыр, гөкнар, мең, тапса тиръегем чекипдир. Хич затдан гайтмандыр. Огурлыга баш гошупдыр. Гиже ил ятып, ит укланда, галың бендәң ховлусына гирип, бакып отуран гойнуны огурлап башлапдырлар. Өзем мәлемесин дийип «авларының» шо ерде дамагыны чалып, халта салып алып гайдян экенлер. Адамлар сабыр кәсеси долансоң, аңтап ограпдырлар. Тутупдырлар. Суд эдилипдир, иш кесилипдир. Түрмә дыкыпдырлар.

– Чеким чен болса, диййән огланың шу ерде, бизиң арамызда. Мен оны гөзүнден танадым. Эдил Рахман агаң гөзи-дә, середенде ичинден гечип баряр – дийип, мен эжемиң йүзүне серетдим. – Узынак, ат йүзли, йигрими яшларындакы оглан дәлми? «Хава» болса, ол оглан бу ерде-де хемишеки гылыгыны йөретжек болан болара чемели. Гелен учурларында гоңшусының бир гап чилимини огурланда тутуп, оны сувасалма енжипдирлер, ене-де урҗак экенлер, хернә, Деря икимиз етишип, эллеринден алайдык. Шондан бәри бизи гөрсе, ол баш эгип салам берйәр.

– Ягшылык ерде ятмаз дийипдирлер, балам! Элиңден гелсе, ким болса пархы ёк, голдажак болавери, Салых жан – дийип, эжем гүррүңи жемләп айтды.

Рахман аганың оглы дагы нәмежик, бу ерде бетлериң бетини ёла салярлар. Жепбар жалай дийип бири бар. Геленде гөзи ер гөренокды, асыл өзүнден башга адам бардырам өйденокды. Мен онуң бу ере нәдип душендигини эжеме гүррүң бердим.

Гүнлериң биринде яңкы Жепбар жалай аракдан мазалы доюп, мес болуп көчә чыкыпдыр. Бир эдараң деңесине геленде, ёлуң гырасында дуран «Жигулә» гөзи дүшйәр. Машының эеси ачарыны айырман, галыберсе-де, гапысыны гулпламан, эдара гирен болара чемели.

«Гөкдәки дилегим ерде говушды» дийәге-де, Жепбар жалай сүрүбилмейән халына «Жигулә» атланыпдыр. Пыяда ёлагчылары гыран-жырана салыпдыр. Совлуп етишибилмедик ики саны гаррының бири хеләк боляр, бейлекиси агыр яраланяр. Гез ачып-юмасы салымың ичинде машын барып бейик жайың диварыны сүсйәр. Өзүниң

чөреги битин экени: аман-саг галыпдыр, эмма «Жигули» гаты заяланыпдыр. Ине, яңкы Җепбар җалай дийилйән бәрик, бизиң арамыза гетириленде-де, хил бир иш битирен ялы «җалай дийсең җалайдырыс» дийип хонданбәриси болуп гүпләп йөрерди. Хава, илкибашда шейледи. Бир айлап-ики айлап, или эсгермеҗек болан болды. Ишден гача дурды. Гөрсе-хә аркасыны тутан тапылмады. Ил деңинде ишлемесе, ач галып бaряр. Нәлач болуп өнумчилиге гатнашды, бетон гарды, җай салыҗы усса болуп етишди.

– Инди Җепбардан умсумимиз ёк, эҗе! – дийип, мен сөзүме дынгы бердим.

Арада Ашгабатдан үч саны йигиди гетирдилер. Икиси түркмен, бири татар. Өй ярып, иле улуҗын берипдирлер. Буларың хем бащдан гечиренлериниң кәбир парчаларыны эҗеме гүррүң бермеги макул билдим. Өзлериниң габахат матлапларыны амала ашырмак үчин дейюслар хич затдан гайтмандырлар. Адатча ирден, адамлар ише гиденлеринде, гапыны ачар билен я-да палта билен ачып талапдырлар. Көп халатларда ичерик маскалы гирипдирлер. Гарры-гуртулардыр чагалар габат геләйсе, эллерини даңып,агызларына эсги дыкыпдырлар. Гөзлери алтын шай-сеплерде, япон магнитофоны, фотоаппарат ялы гымматлы затларда болупдыр. Өйлери дөкүленде, херсинден элли муң манат чемеси пул, көп шай-сеп хем-де бейлеки затлар чыкыпдыр.

Огры-җүмрүлере, кеззаплара дегишли айданларымы диңләп, эҗем көп вагтлап рахатланып билмеди.

– Вах, шолар гурсун, балам. Харамхорлар асылам говы гөрүлйән дәлдир, хәзирем. Худайым, оларың көки гырылсын – дийип, сөзүни соңлаҗак ялы этди-де, ене маңа йүзленди:

– Сен бу гүррүңлери ниреден эшитдиң? Я-да оларың өзлери айдярлармы?

Мен өңде-соңда бу совала гарашярдым.

– Хава, эҗе! Бизде отряд совети хемем бүтин эдарамыз боюнча Көпчүлик совети диен гурамаларымыз бар. Вагтал-вагтал шол гурамаларың йыгнанышыкларыны гечирип, биз бир-биримизе ичимизи декйәрис. Хер ким бир зат айдяр: бири дурмуш ёлы, бейлекиси дүшүп йөрен гүни, үчүнҗи бири гелҗекки умыт-арзувлары барада ачачан гүррүң берйәр. Шейлелик билен, биз езара маслахатлашярыс, пикир алышярыс.

Гүррүңимиз шу ере етенде даражык душушык отагымыздакы радиомыз шыгырдап уграды. Бирденем гырылжак сес эшидилди:

– Гражданлар, ерли-ериңизе гечиң, ятмага хэзирлениң – диен сөзлер бизе-де дегишлиди.

Шейдип чәклендирилен үч гүнүң илкинжи хем икинжи гүни дийсең чалт гечди.

Душушыгың үчүнжи гүни шатлыклы хем гайгы-аладалы башланды. Мен турманкам эжем чай демләпдир, столуң үстүни супүрищдирип-арассалапдыр. Мен, гөйә диерсиң, өйүмиздәки ялы, ховлукман ювундым, сүпүриндим. Хезил эдинип эртирлик нахарыны эдиндик. Эжем ене-де мениң тиз өе доланып бармагымы диледи, эглемәнем аягымы баглажак болябдыкларыны, хатда шол той гүни өзүниң танса чыкаймагының мүмкиндигини хезил эдинип гүррүң берди. Соңундан говы-говы өвүт-несихатлары айтды. Жанымызың саг болмагыны, кичи гөвүнли болмагы, улыны-кичини сыламагы арзув этди, халал билен харамың пархыны билмеги маслахат берди.

Гич өйләнлерем затларыны йыгнащдырып, ёл шайыны тутуп уграды. Үч гүнлүк душушыгың соңкы гам-гуссалы пүрсатлары барха голайлашярды. Мен «Залым айралык-айралык» диенимни дуйман галдым.

– Эже, ине, мен шу ерден чыкамсоң, бу затлары шол душушык гечирижи аяла говшурарсың, соң өзүм аларын – дийип, дүвүлги ики саны яглыгы гапдалда гойдум. Өр туруп, отагың пенжиресини ачдым, ичерини йыгнащдырдым. Эжемем билини берк гушап, тайяр болуп отырды.

Ине, бирденем нобатчы аялың сеси эшидилди:

– Гражданлар ве мыхманлар, чыкмага тайярланың!

Бу ичякгыч сес мениң суңңуми эндиредип гитди. Себәби бу сес мениң ене-де өз мәхрибан эжемиң мәхринден дашлашмагыма чагырян сесди. Ёк, бу сесде хич хили гүнә ёкды, муңа мениң акылым етйәрди. Алажың ёкды, часлы чыкан гөркезмәниң аңырсында канун ятырды. Шонуң үчинем өзүңи йитирип, эжизлән болуп дурмагың асла хажаты ёкды.

Хәзир мен ичими гепледип, гүйменип дурман, дессине эжем билен хошлашмалыдым, онуң чөкгүн гөвнүне сөйгет болмалыдым. Мен шейле хем этдим. Дуран еримден эжемиң алкымына бардым. Хаял этмән гепләп башладым:

– Эже жан, мәхрибаным, гамланма, мениң сәхелче вагтым галды. Бу ажы айрачылыкларың соңы гөрүнйәр, несип болса, мен тиз барарын. Какама-да шейле дийип

айдай, өзүне-де мениң адымдан элинҗек салам говшур, төверeклере, таныш-билиш, соранлара-да салам айтгын.

– Боляр, оглум. Мен инди аркайын. Галан вагтыңда хер хили бела-бетерлерден алланың өзи горасын. Сениң өзүңем акыллыҗа, тертип-дүзгүнлиҗе бол. Бизиң галанҗа өмрумизиң гадырыны бил, юрт парахатчылыгының, ил абаданчылыгының дилегинде бол. Гөзумиз ёлуңдадыр, җан балам!

– Аркайын болайың, мундан бейләк сиз мениң үчин йүзүгара болмарсыңыз. Тиз барарын. Гарашыбериң.

– Гражданин Салых Велиев, чыкмага чагырылярсыңыз!

Бу сес мениң йүрегимдәки айтҗак болан сөзлерими соңлатмады. Мен хаял этмән отагың ичинден чыкып, инсизҗе коридор билен ишиге тарап йөремелидим. Йүзүмиң угруна «Эҗе, эҗе җан! Индики душушыга ченли саг болуң, өзуңем саг-аман бар!» диеними билйәрин. Эҗемем мениң билен биле барярды. Диңе биз дәл, эйсем башгалар үчинем хошлашык пурсаты гелип етипди. Кимси чагасыны гуҗаклап, огшап дуран болса, кимси эне-атасы билен хошлашып дурды. Ишиге етип гелйәркәм: «Гражданин Велиев, чалтрак йөрәң, тизрәк гечиң» диен сес ене-де гайталанды. Зол-зол бейлекилериңем атлары тутулярды. Айралыкдан аҗы зат бармыка? Хоркулдап аглаян хайсы, гыгырян хайсы – душүнер ялы болманды. Бир чагаҗыгың «Какам җан, нәме үчин бизиң билен гидеңок» диен зарын сеси гулагыма илди.

Аягымың әдилеси геленокды. Дәхедем-дессемләп, чәклендирилен гиңишлигиң демир гөзенекли гапысына етдим. Шол пурсатда хем гаңрылып ызыма, эҗеме тарап әңетдим. Эҗем геплемән, серхет гапысының демир гөзенеклеринден япышып дурды. Гевнүме болмаса, ол мениң гөзүме йөне бир салгымҗык ялы болуп гөрүнйәрди. Бирденем шол салгым гез ачып-юмасы салымда, мениң гез өңүмден йитип гитди. Чүнки мен эййәм барлаг отагының ичиндедим. Нобатчы аял, дүзгүне лайыклыкда, мени барлагдан гечирйәрди. «Хемме зат ербе-ер» диенден соң маңа «гечибер» дийип ышарат билен айтдылар. Душушык гечириҗи аял эҗемиң гоюп гиден совгадыны говшурды. Дүвүнчеклери голтугыма алып, мен ез яшаян ериме чалт-чалт йөрәп барярдым. Ине, чәклендирилен гиңишлигиң ховлусында хатара дуран җайларың душундан гечдим. Ине-де орта билим берйән мекдеп, кеселхана, клуб, китапхана, нахархана, хаммам, орта билим берйән училище, спорт мейданчасы, – буларың бары эркин яшайшы

ятладярды. Эйсем-де болса бу затлар, биз ялы, дурмуш ёлундан азашанлар учинем гымматыны гачыранокды. «Хемме зат адам үчин, хемме зат адамының эшрети үчин!» диен шыгар гүпбе ядыма дүшди. Мен бу шыгары өңрәк газетлериң биринде окапдым. Көп гайталанян бу шыгарың магадына етҗек болуп, онуң хер бир сөзүни хетҗикләп гайталадым. «Догрудан-да, шейле! Эмма, озалы билен Адам диен белент сөзе мынасып болмалы. Хава, хава Салых, бу сөзлер саңа-да дегишли!» дийип ичими гепледип гелшиме, яшаян җайыма етеними дуйман галдым.

Үйтгән зат ёкды. Хемме зат өңки-өңкүлигинеди. Энтек адамлар ишден гелмәндилер, көп адам сыгян умумы яшайыш җайы хаңлап ятырды.

Мен өзүме ынҗалык тапамокдым. Гиң җайың ичи мениң үчин дарлык эдйәрди. Хайсыдыр нәбелли гүйч мениң депәмден басян ялы, сүңңүми хопукдырярды. Эҗемиң билини гушапҗык, гөзенекли гапыдан япышып, интизар болуп ызымдан гарап дуршы мениң хәзирем гөзүмиң өңүнден гиденокды. Онуң гырылҗак сеси, өвүт-несихатлары гулагымда яңланып дурды. Эҗем мениң җанының саг болмагыны, кичи гөвүнли болмагымы арзув этди, улыны-кичини сыламагы, халал билен харамың пархыны билмеги маслахат берди. Мен кровадың үстүне гечип, бир селлем аркан дүшүп, мелул болуп ятдым. «Ёгса-да, халал билен харамың нәхили тапавуды бар-а? Гел, шуны Дерядан сорайын-ла. Белки-де, бу совалы көпчүлик йыгнанышыгымызда орта атарыс. Гой, хер ким оңа өзүниң нәхили дүшүнйәндигини айтсын...» Бирденем яп-яңы айрылышан эҗемиң айратын мәхрибан сыпатыны гөз өңүне гетирдим. Билмедим нәмүчиндир, мен хәзир өзүми галагоплы дуйярдым. Иркилҗек болдуммы, басырганҗак болдуммы, гараз, тутуш сүңңүми гарашылмадык аҗы дер басды. Полотенце билен йүз-гөзүми, келләмиң дерини сүпүришдирим. Аз салымдан еримден туруп, даш чыкдым. Бетондан эдилен ёдаҗыгың үстүнде икияна гезмеләп уградым. Эҗем хәзир ниредекә? Ёлдамыка я-да машын дуралгасына етдимикә? Белки-де, такси габат гелендир, эййәм вокзала барып етендир? Буларың хеммеси мениң чакламаларымды. Шол бир вагтың өзүнде ики-бака зыбыр-зыбыр гатнаярдым. Ынха-да, ишден топар-топар болуп гелйән ёлдашларыма гезүм дүшди, хаял этмән ериме гитдим.Када өврүлен дүзгүне лайыклыкда бизиң хеммәмизем душушыкдан чыкан гүнүмиз өз еримиз-

де отурмалыдык. Гөрен-эшиден тәзеликлеримизи хабар бермелидик, гетирилен совгатдан дадымлык пайламалыдык. Менем говы дәбе эердим.

Хемише болшы ялы, Деря бу гүнем бейлекилерден бирнеме гиҗрәк гелди. Гелибем, ерине гечмән, маңа тарап йөнелди:

– Бай-бой-ов, гелдиңми, халыпа! Салавмалейким! – дийип, ол мениң хал-ягдайымы соращдырып уграды. Мен достумың гадыр-гымматына хормат гоюп җогап бердим. Мәхирли гөршенимизден соң икимизем еримизе гечип отурдык. Деря ене сowал ягдырып уграды:

– Гур бер, өй-ичерилер гургунчылыкмы? Гаррыларың саглыклары ненең? Гун-гүзеранлары нәхили? Түвелеме, сен-ә шу довзахдан чыкаймалы экениң. Асыл йүзүң дурланайыпдыр, гөзүңем учганаклап дуран ялымы? – дийип, ол ярым чын – ярым дегишме әхеңинде айтды.

Саглык – аманлыкдан соң, Деря гөрен-эшиден тәзеликлерим билен гызыкланды.

– Тәзелик көп, дост. Илеримизде бош ятан мейдан барды. Сәхелче вагтың ичинде үч-дөрт этажлы җайлардан долдурылайыпдыр. Гөчүп барянлар той ызына той гечирйәрмишинлер. Бизе-де пейдалы болупдыр: Көчәмизи асфальтлапдырлар. Өйүмизе газ элтипдирлер. «Хөзири башга экени» дийип, эҗем шатлыгындан яңа ики болуп биленок.

Аллан ага диен гоңшымызың экиз агтыгының боландыгыны, бирине Хыдыр, бейлекисине Ыляс адының дакыландыгыны, ищден башга зады билмейән җепакеш доганогланым Байрамың якында «Москвич» машыныны сатын аландыгыны, шол бир вагтың өзүнде обаларда, ылайтада шәхерлерде бозгакларың көпелйәндигини, олара гаршы гөрешиң гүйчленйәндигини, башга-да ядыма душен затлары мен бирин-бирин айдыщдырдым.

– Башга-да бир тәзеликеги айдаясым гелип дур – дийип, мен онуң йүзүне чиңерилдим.

– Айт, Салых, айт. «Диле гелди – биле гелди» дийипдирлер.

– Айтсам, эҗем-ә «Тизрәк барайсаң боляр, оглум, аягыңы баглаҗагымыз чынымыздыр» – дийип, өвран-өвран гайталандыр.

– Бул-а иң улы тәзелик. Оглан, сен гүррүңи шундан башламалыдың ахырын. Гаты говы-да...

– Деря җан, энтек ызыны диңлесене...

– Ери бакалы, диңләли. Ене нәме?

– Айтсам дост, эҗем-э өе баран гүнүм гелналҗылап гелин гетирэйҗек ялы болуп дур. «Гарындашларымың бирине гудачылыга гелҗекдирис дийип, хабар гатып отурандырын» диййэр.

– Оңа етеси нәме бар?

– Оңа етесими? Гудачылык гүррүңи бизиң өйүмизде озалам телим гезек болупды. Хер гезегем эҗем «гарындашларымыза хабар гатян» дийип айданда, какам оңа: «Нәме, Салыхың ичинде җаны ёкмуды? Өз халаныны сайласын. Соң, бизе маслахат салса, тоюны гечирмек бизиң билен» дийип телим гезек айданы мениң ядымда. Мен-э шоны догры хасап эдйәрин.

– Хава, Салых, какаң айдяны-да бичем дәл. Йөне хемме меселәни маслахатлы чөзмек герек.

– Хава-ла. Мениңем айдяным шол-да. Инди замана башга. Гөрмән-билмән, машгала гурмак болмаз ахбетин. Догрусы, эҗем мениң пикирим биленем ылалашман дуранок. Онуңкы белли зат, онуң мени чалтрак ейли-ишикли этмек максады бар.

Илки Тойлының, ызынданам Черкез аганың гелмеги билен, гүррүңимиз хас-да гызышып уграды.

Дашындан середәениңде, бизиң отурышымыз җуда тагашыксыз гөрүнсе-де, биз өзумизи уллакан сарайың ичинде отуран ялы дуйярдык. Шунуң ялы душушык махалында бизиң агзыбирлигимиз, бирек-бирепе хорматымыз иңңән айдың йүзе чыкярды. Ине-де, Черкез ага мениң хал-ягдайларымы тәзеден сорашдырып уграды.

– Хава, Салых, какаң гургунмыдыр, оба-гараларда нәхили өзгеришлер бар? Мал-гараларың, чопан-чолукларың ягдайлары нәхиликә?

Соваллар, соваллар, соваллар. Җогап берип етишэйсең, зор болдугыңды.

Шу вагт Деря:

– Салых, мен чай демләп гелейин – дийип еринден турды-да, ишиге тарап гитди. Мен онуң ызындан: «Деря, йүзүң угруна Сердары, Еди ага билен Мерген палчынам алып гел» дийип гыгырдым.

Деря доланып гелен учурында ерли радиомыз бизиң хеммәмизи агшам нахарына чагырып башлады. Мен дүвүлги яглыга элими узаданымдан Тойлы «Радиодыр-да, айтса айдыберсин, бизиң бу агшамлыкча нахархана миннетимиз ёк» дийип бәлчиреди. Шол икарада дүвүнчеклердәки затлары столуң үстүнде ерлешдирмәге башладык. Еди ага билен Мерген палчы хем хут вагтында

гелип етишдилер. Гөрүшмекчи боляндыкларыны аңып, еримден турмакчы болдум. Эбетейини тапмадым. Дарышганлык турмага май бермеди. Бизиң хеммәмиз отуран ериизден саламлашмакчы болдук. Бирек-биреге якын отурдык-да, Тойлының айдышы ялы, «гадырлы мыхманларымыз» Сердара, Еди готур билен Мерген палча орун бердик.

Деряның чаласын херекетлерини мен хемише халаярдым. Бу гезегем шейле болды. Ол хатара гойлан кәселере чай гуюшдырып: «Ханы, Черкез ага, башлап бер. Ийип-ичип отуралың, адамлар» дийип отуранлара йүзленди. Мыхманлар мүрәхеде якындылар. Хер ким халан ныгматындан сайлап ийди. Тас ядымдан чыкаран экеним. Сердарың теклиби боюнча лаваш билен пейнири иң соңундан иймешек эдилди. «Себәбими? Пейнири лаваш билен долап иерис велин, шонда өзүңизем душүнерсиңиз» дийип, ол сырлы әхеңде гүрледи.

Сердар орта бойлы, орта яшан, өзем дийсең гевнүпес адамды, чаксыз зәхметсөер хем зехинлиди. Ол яшлыгындан рус эдебиятына, доганлык халкларың чепер эдебиятларына белетлиги билен тапавутланярды. Магтымгулының, Зелилиниң, Молланепесиң, Мәтәҗиниң гошгуларының биртопарыны ятдан билйәрди. Биз биртопар болуп, эдебият барасында гүррүң эдип, хайсыдыр бир йүзе чыкан эдеби җеделиң арасыны ачып билмесек, дессине Сердары тапып гелердик. Хемме зады чинтгәп душүндиренсоң, җеделе-җенҗеле ер галанокды. Галыберсе-де, ол өзүниң дилеварлыгы хем-де йүз гөрмезлиги билен ялталары енбеклейәрди, мекирлик эдип, ишден гача дурянлары, алдавчылары, текепбирлери чекинмән паш эдйәрди. Догрусы, кәбирлери оны кән халабам дуранокдылар, еңсесинден «эдебиятчы» диен лакамы яңсылап айдярдылар. Эмма көпимиз үчин Сердар гөнүмел ве бичак догручыл адамды. Шонуң учинем биз оны говы гөрйәрдик, сылаярдык.

Чая гезек гелиберенде Мерген палчы дилленди:

– Иним, Сердар, ийип-ичип болуп барярыс. О нәме үчин лаваш билен пейнири ийдирмедиң? Сырыны ач-хав. Эшидип отуралы.

Җогап дерегине Сердар ортада ятан пейнирден отлучөп габы ялысыны алды-да, гыйым-гыйым кесишдирдип лаваша долады. Ызынданам шапбылдадып ийип башлады.

– Хенизем душүнеңокмы, Мерген ага?

– Душүнер ялы зат айтмасаң нәме. Элбетде, душүнмедим.

– Онда диңле, Мерген ага. Гундогар юртларында, меселем, Эйранда пейнирли лаваш доламасы гарамаяклар үчин гүнде тапдырян шам дәл. Оңа гөрә, хер ким нахардан мазалы доямдан соң, шу доламадан азаҗык болса-да ийип. «Бәх, лаваш билен пейнирден ийип дойдум-ов» дийип өз гөвнүни алдаяр. Ынанмасаң, инди ий-де гөрәй, Мерген ага!

Хеммәмиз хахайлап гүлүшдик.

– Икинҗиденем, Мерген ага, нахар ийленде сус болман, шадыян болмалы. Ынха, муны мен айдярын.

Мерген ага саг элиниң суем бармагыны чоммалтды-да: «Гөрйән велин, Сердар, сенде оюн кән-ов» дийип, доламасыны чейнәп уграды.

Ийип-иченимизден соң, Черкез ага төвир галдырды хем-де биз билен хошлашып, өз болян ерине гитди. Галанларымыз Сердарың адамкәрчилик, ынсап, хайыр-сахават хакындакы, умуман, ахлак меселесине дегишли гүррүңлерини үнс берип диңледик.

– Биз, ылайта-да, яшларымызың тербиесине үнс бермегимиз герек дийййәрис. Эйсем геп диңе яшлардамыка? Улуларымызың хем ялңышян ерлери аз дәл – дийип, менден харай гөзлейән ялы болуп, Сердар йүзүме серетди.

– Меселем...

– Меселемми? Меселеми, Еди ага, ынха, эл-йүз ювян еримизи алып гөрели.

– Хава, хава...

– Хава болса, шол ердәки крандан хачан барсаң, сув дынгысыз акып дур. Мен я-да мениң ялылар болаймаса, хич кимиң пиңине-де дәл, кранды япмалыдыр өйденок. Гөрүп дурсаларам, «чалпавлык я-да кәл боланда маңа нәме» диен ялы эдйәрлер-де, гапдалындан гечип гидибердйәрлер. Иң эрбет ерем, нахардан өң элини сува дегирйәнлере кән габат гелйән дәлсиңиз. Эйсем шунуң өзи болян затмыдыр! Арассачылык саглыгың гиреви дийип йөне ерден айдыланок, шейле дәлми, Салых! Шейле болян болса, бар, яшлар-а бейледе дурсун, эйсем улы яшлылара, хатда сачы-сакгалы агаранлара нә бела урдука? Эйсем томсуна нәхили боляр? Бир я-да бирнәче адам төверекдәкилери, шол санда гечип барянлары дуйбунден әсгермән, чып-яланач болуп сува дүшүп дурандыр. Ханы, сылашык, ханы, адамкәрчилик мертебеси...

– Сен-ә яман ёкардан тутдуң-ов – диййип, Мерген палчы йүзүниң угруна айдып гойберди.

– Ёкардан тутдуң дәл, Мерген ага, ханха, серет, Өвелек хаҗатханадан чыкып гелйәр. Әлини сува сокар өйдйәрмиң?..Середәй.

Хеммәмиз пенҗирә бакдык. Сердарың айдышы ялы болды. Өвелегем, янындакы ёлдашы хем краның деңесинден сыкылык атып гечдилер-де, гидибердилер.

– Пәхей, Сердар, догрусыны айтсам, биз-ә бү затлара үнсем беремзок. Эгер валла, сен гаты догры айдяң, адамларда утанч-хая галмандыр дийәймели, өзүңи сыламасаң хем или сыламак герек, хол ики-үч йүз әдим бейлерәкде йөрите сува душулйән ер бар ахырын. Бар-да, шонда ювун-да гайдыбер дийсене.

– Мерген ага, сынчы болмак говы зат. Ягшыны гөрүп, элбетде, гуванмалы, эмма болмаян затлара-да боланок дийип гөни айдаймак герек. Мунуң өзи хеммәмизиң борҗумыз герек?

– Элбетде – диййип, бу гезек Деря җогап берди.

– Ынха, биз хер гүн ир билен ише гидйәрис герек – диййип, Сердар сөзүне дынгы берди. – Өзем бәш-бәшден хатара дуруп гидйәрис. Ишигиң агзында хеммәмизи хасаба алып, дашары чыкарярлар. Ичиңи якайын диен ялы, яңы нызама дүзүлемизде кимдир бири чилим отланяр, күкедйән чилиминиң аҗы түссеси билен асла иши ёк. Оглан, ең бар – соң бар, чыдамак герек, эдил шо вагт чекмелими? Төверегиңдәкилери сыламалы. Эйсем санаг вагты чилим чекмели дәлдигини билмән дурлармы? Билйәрлер. Диңе эрбетликлерине бәс гелип биленоклар. Арада шунуң ялы ягдайда бирине, вах, ады ядыма дүшенок, «Шепе, бу болшуң боланок» дийсем, «багышлаң» диймегиң дерегине, ол мениң ал-петимден алды. Өзем уллакан адам-лайт.

Мерген палчы отурып билмеди:

– Кимкән-айт, о дейюс? Әңини күл-оврам эдәймели экени. Дагы-дувара гөренде букулсын йерсүн-ле.

– Ёк, Мерген ага, бу айдяның болмады. Олар ялылар эрбет боляндырлар, сениң айдышың ялы, о дейюслар бир шапбадыңа юмрук билен җогап берерлер. Урмалы дәл-де, ялңышыны дүшүндирмели.

– Дүшүнмеҗек болса нәтҗек?

– Отряд йыгнанышыгында я-да дивар газетде ит масгарасы этмели.

– Дүзелер өйдйәңми?

– Гаты дүзелер...

Сердар билен Мерген палчының гүррүңи башланышы ялы хем гутарды.

Йөне велин Сердарың җаныгып айданлары хеммәмизе тәсир этди. Озалкы эден этмишлерине пушман эдип билмән, кукрәп йөренлер башга-да барды. Шол тетеллилери танамак кын дәлди. Бириси бойнуна яглык атынан болярды, бейлекиси йөрәнде аягыны гышык-чайшык басып, әдимини үйтгедйәрди, башгалары дүкана, нахархана, башга ерлере баранларында нобата дурмалыдыр өйденокдылар. Оларың бу болшуны көпчүлик халанокды, гайтам, илиң гөзүнден душүп, олар өзлерини өңкүденем бетер йигрендирйәрдилер.

«Пишигиң йындамлыгы саманхана ченли» дийипдирлер. Бозгаклык эдйәнлер ирү-гич ызларындан етдирип, дегерли теммилерини алярдылар. Чәклендирилен гиңишликде хич киме эглишик эдиленок. Озалам шейледи, гелҗекде хем шейле болҗакдыгы хеммелере мәлимди.

Чемесине геленини дуюп, мен отряд советимизиң, хас говусы, көпчүлик советимизиң нобатдакы меҗлислериниң биринде эдеп-экрам, тербиечилик меселесини орта атмагы теклип этдим. Деря, Сердар, Еди агадыр Мерген ага мениң теклибими икелләп голдадылар. Бейлерәкде отуран Тойлының сеси гулагымыза илди:

– Шоңа менем разы-хав. Җай маслахат!

Ерли радиомыз ятар вагтың боландыгыны гайталап хабар беренде, биз ерли-еримизе дагадык. Эртеси Черкез ага, бухаралы өзбек яшулусы ве эдара башлыкларымыз билен маслахатлашып, йыгнанышыгың гүнүни ве сагадыны белледик. Гөрнүкли ерде уллакан билдириш асып гойдук. Хай диймәнем чыра сөндүрилди. Җайың ичинде асудалык хөкүм сүрди. Мениң гөзүмиң өңүнде эҗемиң кешби яңадан җанланды. «Эҗе, эҗе җан!» диенеми дуйман галдым. Соңра яшайшың сүйҗи-сүйҗи хыяллары калбымда гайталанып, укы билен сеплешип гитди.

...Бу гүн мен хас ир ояныпдым. Душегимиң үстүнде гөзүми ачып, эсли ятанымдан соң, радио турмага вагтың боландыгыны гайталап уграды.

Җайың ичиндәки гоңшуларым гидип, эртирлик нахарыны ийип гелдилер. Менем хасыр-хусур ювнуп, хезил эдинип гарбандым. Хеммәмиз уградык. Барып даш овратдык, бетон гардык, галыплара гуйдук. Гурлушыкчылара зерур өнүмлери ясадык. Өвренишен ишимде чаласынлык гөркезип, табшырыгы аңры яны билен берҗай этдим. Эр-

тесем, соң-соңларам ише гезек геленде гүйҗүмизи гайгырмадык.

Агшамара дүйнки адамлар болуп мениң яныма йыгнанышмашак этдик. Черкез агадан өзгәмиз белленилен вагта җем болдук. Яшулы «Келләм агырҗак боляр, нәме гүррүң эдилсе, маңа айдарсың» дийип, Сердара саргап гойберипдир.

Мен столуң үстүне яглыгы язып, дүйнкүден галан-гачанлары гоюшдырдым. Тойлы чай демледи. Тамдыр чөрек, етдигинден говурма ийдик. Мерген палчымы – сесини чыкарман дымып отурҗак адам. Ол ягҗаран агзыны сүпүришдирди-де, «Яша, Салых җан! Бол-бол, биз бол!» дийип паңкылдады. Ногулдыр набат билен чай ичилди. Азрак болансоң, пейнирли лаваш пайланылып берилди. Ийлип-ичиленден соң Мерген палчы сакланып билмеди. «Пейнирли лавашдан дояйдыг-айт» дийди-де, лох-лох эдип гүлди.

Деряң теклиби боюнча өңүмиздәки екшенбеде Көпчүлик советиниң йыгнанышыгыны гечирмели дийлен пикире гелинди. Шоңа ченли галан ики-үч гүнүң ичинде Деря советиң членлерине маслахат салып, меселәни мазалы биширмелиди. Оваданлап билдириш язмак, дивар газетиниңем йөрите саныны чыкармак Сердара табшырылды.

Гарашылан гүн гелип етди. Топар-топар болуп клуба гелйән адамлар даш ишикдәки билдириши хөвес билен окаярдылар. «Адамлар, йыгнанышыкда. «Ягшы нәме – яман нәме?», «Халал нәме – харам нәме?» диен меселелер боюнча хер ким өз пикирини чекинмән айдып билер» диен сөзлериң хеммелере айратын тәсир эдендиги сорамасыздан аңылярды. Оны көплер гайталап-гайталап окаярдылар.

Залда йигрими адамдан отурылян күрсүлерде бош ер галмады, гиҗә галанлар дик дурмалы болдулар.

Гапдалымда отуран Деря «Гелшәйдилер өйдйән?..» дийип, еринден турды, сахна тарап йөнелди. Онуң яны билен ене ики адам ёкары гечди. Арамызда Көпчүлик советиниң башлыгы Абдул Ахмедович Аветисян билен Иван Михайлович Михайлов хем барды, Михайлов инди майорды, Өзем түркмен дилини арасса билмесе-де, дүшүнишсе болярды. Деря олара серетди-де, сахна гечмеги теклип этди. Аветисян билен Михайлов бу теклибе җогап дерегине: «довам этдириберин!» диен маныда эллерини галгатмак билен чәклендилер.

Көпи гөрен Деря хемише болшы ялы, бу гезегем ховлукман гүрләп үграды:

– Адамлар, онда, нәме, башлаберелиңми? «Хава» болса, бизиң бу гезекки йыгнанышыгымыз, гөвнүме болмаса, гаты гызыклы болмалы. Биз ахлак меселеси хакында гиңишлейин гүррүң этмеги макул билдик. Ничик гөрйәңиз?

– *О нәхили «Ахлак?» – дийип ыздан бириниң сеси* Деряның совалына жогап манысында эшидилди. – Биз бу ере билдиришде язылан[ы] диңлемәге гелдик, сен болса, Деря, башга задың гүррүңини эдйәң. Аслында ахлак нәме? Бизиң-ә эшиден сөзүмиз дәл-хов!

Арамызда Бозаган дийип биримиз барды. Булагайракды. Дава тапса, гөзи ачылярды. Йүреге душгүнч әхеңде инчемик чыкян сес шонуң сесиди.

– Бозаган догры айдяр – дийип, Өвелек зөвве еринден турды. – Ахлак-пахлагыңы билемзок. «Ягшыдан-ямандан» гүррүң этмекчи болсак, ынха, мен башлаян – дийип, ол сөзүниң үстүни етирди.

Деря дарыкмады:

– Адамлар, «Ахлак» диен сөзүң гиң манысы бар. Ахлак сөзи эдеп, выждан, халал-харам, ынсап, тертип, башгада шулара меңзеш сөзлериң хеммесиниң манысыны өз ичине аляр. Онуң үчинем мениң айданымы гең гөреси иш ёк.

Деря отурса-да, Өвелек отурмады.

– Сен, хан ага, гүррүңи башга яна совжак болма. Ахлагыңы якаңдан асай. Раст, ягшы билен яманың нәмедигини бизден эшидесиң гелйән болса, ынха, диңләбер...

Гөдек гүрлемәге, «ахлагыңы якаңдан асай» дийип Деряны әсгермезлик этмәге Өвелегиң асла хакы ёкды, онуң самахылламасы мени гыжындырып үграды. Еримден туруп, тумшугына елмәесим гелди. Эмма «Сабырлы болгун, иним, ганыгызгынлык эдәймегин» дийип, Черкез аганың бир гезекки гүррүнде айданы гүпбе ядыма дүшди. Сакландым. «Салых, чыда, гызмалык эдәйме» дийип езүме гөвүнлик бердим.

Эйсем-де болса, Деря нәме үчин гайтаргы беренокка? Гайтам, тирсеклерини столуң үстүнде гоюп отуран еринден онуң «Айдыбер» дийип гайталап отурмасы нәмекә?

– Айтсам, бөрекден мазалы гарныңы доюрсаң, ызынданам бирселлем шемалласаң, онсоңам дүнйәни билмән ятып, укыңы алсаң, шоңа ягшы диерлер.

Өвелегиң соңкы сөзлери залдакыларың шовхунына гошулып гитди.

– Хов дийдим!

– Җан саңа!

– Яша, Өвелек җан, дилиңе дөнейин.

Шовхун – гыкылык себәпли ене-де ики адамының еринден тураныны хич ким дуймады дийсеңем болҗакды. Оларың бири Бозаганды, бейлекиси отуз яшларындакы Пирлиди. Барып ятан лакгылыгы, бош хайбатлылыгы үчин оңа Пирли пекге диййәнем барды. Пекге дийселер-де, ол махал-махал генумеллиги биленем тапавутланярды.

Илки, май тапып, Бозаган сөзләп уграды.

– Өвелек бәрден гайдяр. Бөрек дагы нәмежик?! Дийҗек болсаң, чишлик дийсене, өзем яңыҗа өлдүрилен ищегиң этинден болсун. Гапдалындан хем бирки гезек йүз эллиден гойберсең, ягшы дийип, шуңа айдарлар.

Ене-де шовхун аралашды.

– Аракмы я-да коньяк?

– Белкем, башга затларам гөвнүң ислейәндир. Чекинме-де, дийибер.

– Айдым-сазы ятдан чыкараймавери...

Бозаган башбозарлыгыны довам этди:

– Аркайын болайың. Ятдан чыкармарын. Адамлар, шу ерден саг-аман чыксам боляр, шу арзувларымы дурмуша гечирҗегиме ынанайың. Гапымызда шейле шагалаңдыр шатлыгың болҗакдыгыны өңүнден айдян. Шоңа сизиң хеммәңизи чагырян. Ынха-да адресим – диен болуп, бир бөлежик кагызы чеп эли билен депесинден ёкарда булайлады.

– А-хов, Бозаган, сен башга бир зады айтсана. Ене нәче йылың галды?

Бозагана дерек үчүнҗи бири җогап берди:

– Дөрт йыл, секиз ай, алты гүн, докуз сагады...

– Онда, гарныңы сува атай дий-де гутар-да...

– Догры-да, валла...

– Бозагандыр-да, нәме, танаңзокмы?

Ине-де, Пирли пекгә гезек етди. Ол әхем-үхүм эден болуп, ясама ардынҗырады.

– Адамлар, хий шейле-де бир зат болармы? Биз нәме, шу ере Өвелек билен Бозаган ялы ики саны самсыгың варсакысыны диңлемәге үйшдукми я-да говы гүррүң эшитмәге? Мен шоңа дүшүнемок... Шулаң икисинем йыгнакдан ковуп гойбермек герек. Мен-ә шейле пикир эдйән...

Деря азажык гобсунды, еринден туржак болды. Эмма Өвелек өңүртди.

– Пирли, агзыңа эелик эт. Яңкы сөзүңи ене-де бир гезек гайталасаң, аман сыпмарсың. Эшидәй. Адыңа буйсанма. Пирли боланың билен өзүңи пирдирин өйдйән болайма. Билип гой, сен хич кимче-де ёксуң. Нәме учиндигини айдайынмы? – дийип, ол Пирлә совал берди.

– Билйәниңден галма, айдыбер.

– Өтен гыш, шол гүн гар сепеләп дурды, нахарханада бизиң яныеыза гелип, «Бизе нахары болмалысындан аз берйәрлер, өзем тагамсыз биширилйәр. Муны дүзетдирмегиң екеже ёлы бар. Эртир ише чыкмасак, көр болуп дүзедерлер» дийип, башбозарлык эден кимди? Ханы, ядыңа дүшүр? Онсоң саңа ынанып, биз ишден галдык. Йөрите комиссия гурап, барлаг гечирипдилер. Хич хили кемчилик тапылмады. Шейдип Бозаган дагымыз теммимизи алдык, сенем, Пирли хан,булажагыңы булап, өзүңем ише гидипсиң, ахырсоңунда-да ак жүйҗе болуп галдың. Шейдип биз сениң торуңа дүшдук. Эгер-де сен шоны гөз өңунде тутян болсаң, онда сениң ялы мана дүшмез келесаңың гепине гиденлигимиз үчин, догрудан-да, биз самсык.

Ене-де айдайынмы? Үч-дөрт ай озал дөрдүнҗи отряддан Назарың ызындан гелен хаты ачып окан кимди? Менми я-да сен? Сен! Хаты университетиң студенти языпдыр, арман, шу вагт о гызың ады ядыма дүшенок. «Менем оңа өз адымдан жогап яздым» дийип, самсыклач гүлүп йөрен кимди? Менми я-да сен? Сен!

Бозаган сесленди:

– О гызың ады мениң ядыма дүшйәр. Сурайды...

«Сурай» сөзүни эшиденимде мениң үстүмден гызгын сув гуйлан ялы болды. Сурай! Сурай жан! Эзизим!

Сәхелче вагтың ичинде келләмде муң дүрли пикир ат чапды. «Адыңа гурбан болайын, Сурай жан. Мүмкин, ол хат Назара дәл-де, маңа иберилендир. Аслыетинде, Назар диен адам бизиң арамызда бармы берин?»

Мен адыны билйән адамларымың хеммесини гөз өңүне гетирдим. Шу отуранларың арасында-ха Назар диен адам ёк. Бирденем бирвагт агыр бетон сүтүнини гөтеренимизде, чагырмасак-да, көмеге гелен чепиксиҗе болсада, гужурлыжа оглан ядыма дүшди. Мен шонда онуң адыны соранымда, ол «Назар» дийип жогап берипди. Мен шонда оңа «Говы адың бар экени» дийипдим. «Ол хәзир ниредекә? Билдим-билдим. Оны эркинлиге чыкар-

дылар, өнүмчилиге гитди ахырын. Диймек, хат Назар гиденсоң гелипдир» Гиденсоң геленде нәме? Кесекиниң хатыны ачып окамага, үстесине-де, белки-де, Назарың сөйгүлисидир, оңа өз адындан хат язмага Пирли пекгә ким ругсат берипдир?..»

Мен атылып еримден турдум.

– Сен, Пирли, гаты пис адам экениң. Саңа Гарачомак диерлер. Гарачомак диймек бәрден гайдяр. Сен дейюс адам Эгер-де шу ерде Назар дуруп, Сурайың өз сөйгүлисидигини айдаян болсады, онда Назар икимиз сениң дашыңа гечип, күлүңи чыкарардык. Душнүклими?

Мен ене-де нәмедир бир затлар дийҗекдим. Эмма ызымда отуран Тойлы сыйымдан чекәйди. Мен зордан сакландым. Шонда-да теклибими айдып галдым:

– Гой, Пирли пекге, шу отуранларымызың өңүнде эден этмиши учин өтүнч сорасын.

– Мениң нәме этмишим бармышын? – дийип, Пирли сесленди.

Мен хаял этмән җогап бердим.

– Биринҗиден-ә, сен бирине гелен хаты ачыпсың, икинҗиденем, Сурая (Сурай сөзуни хас батлырак айтдым) хат языпсың. Инди душундиңми?

Өвелек, Бозаган, ене-енелер, мениң сөзүми алып гөтердилер.

– Индиден бейләк шунуң ялы зат гайталанмаз – дийип, Пирли пекге бурнуна салып гүрледи.

– Яг-шы!.. – дийип, Деря өз-өзүнден дөрән җедели җемледи.

Нәбелли, догрусы, хыялы Сурай мени ене-де ынҗалыкдан гачырды. Орта бойлы, бадам габак Сурайың гүл меңзи гөзумиң өңүнде салгым атды. Эйсем, Деряның богна бөлуп, «Яг-шы!» диймеги нәмәни аңладярка? Мениң айданларымы макулладыгымыка я-да маңа дегишлиликде киная билен айтдыгымыка? Белки-де, бейтдиги онуң «ягшы» сөзуниң әхмиетини ныгтадыгыдыр.

Ашак середип, гарым-гатым пикирлере гарк болуп отурышыма, аракесме ыглан эдилйәндиги хакындакы хабары хем дуймандырын. Аяк сесиниң гүпүрдиси үнсүми бозды. Гаңрылып, Тойла бакдым, ол:

– Гидели, Салых. Бирсалым арасса ховадан дем алып гелели – дийип айтды.

Дашары чыкарымыза мәхетдел, яныма Өвелек билен Бозаган гелди.

– Чүйлედиң-ай – дийип, Өвелек сөзе башлады.

– Саг бол, шөпе – дийип, Бозаган үлпетиниң айданының довамы әхеңинде гепледи. – Шейдип кәмахал бизем голдавери, халыпа!

– Нәме дийсеңизләң, хан огуллар, барың, ишиңиз билен болуң. Мен кимдир бирини голдамак я-да башга бирини чүйлемек үчин дәл-де, эйсем адалатың хатырасына гепледим. Догрусыны айтсам, сизде-де дерек ёк.

– О нәхили дерек ёк? – дийип, Өвелек сүрнүп уграды.

Мен оңа гысгадан-гысга җогабы айтмага чемелешен пурсатымда, кимдир бири тирсегимден тутды.

Биз йылгырып йүзүме середип дуран Деря билен хаял этмән бир чете чыкдык.

– Гөвнүм болдуң, дост. Түйс мениң айтҗак сөзлерими айдайдың. Элбетде, мен сениң ялы гахарлы айтман, сыпайырак гүрләрдим. Айбы ёк. Гой, Пирли өзүнден гөрсүн...

– О төтеллини далаймалы болян вагтлары хем бардыр. Индикиле, хер әдимини ойланып әтлесин-дә, валла! – дийип, айдып-айтманкам, Деряның:

– Сен догры айдяң, Салых! – диенини эшитдим. Төверегимизе башга адамлар гелдилер. Биз гүррүңи башга яна совдук. Тизденем зала гирип, ерли-еримизде отурдык.

Йыгнанышыгың икинҗи ярымы чекелешиксиз башлады. Әлем-җаханда, Түркменистанда болян вакалардан окан-эшиден затларыны гысгаҗык гүррүң берип Сердар отуранлара йүзленди:

– Адамлар, хемме ерден дәриниң ысы гелйәр. Хемме ерде уруша тайярлык гөрүлйәр. Билип болмаз, тәзе уруш турайса, дири галҗак адам ёк – дийип, Сердар хетҗикләп айтды.

– Хов, Сердар эдебиятчы, сениң айдянларыңың бизиң йыгнанышыгымыза дахылы бармы нәме? – Җепбар җалайың ёгнас сесине хеммәмиз белетдик.

– Дахылы бар, Җепбар. Онда-да нәҗүре дахылы бар дийсене?!.

– Менем шоны сораян-да...

– Ил-гүн, юрдуң әхли халкы уруш болмалымы, я-да болмалы дәл диен совала җогабың гөзлегинде.

Мен еримден турдум. Бир Сердара, бир-де Җепбар җалая серетдим. Отуран адамлара гөз гездирдим.

– Адамлар, бу меселеде ики хили пикир болуп билмез. Бизе уруш дәл-де, парахатчылык герек. Ынха, мен бир гүррүң айдайын.

– Айдыбер бакалы, Салых хан! – дийип, Өвелек гөвнүетмезчилик билен гыгырды.

– Шу отуранларың арасында гечен уршуң шапбадыны датмадык бардыр өйдемок. Мениңем Нуры дайым урушдан аягыны алдырып гелди. Асыл маңа Салых адыны даканам шол дайым. Ол өзүниң агыр сөвещде вепат болан кыяматлык досты Салыхың адының довам этмегини исләп, маңа шонуң адыны дакыпдыр.

Ене-де Өвелегиң сеси эшидилди.

– Гысгалт, Салых эке!

– Гысгалтсам, мен шу меселә кесгитли җогап бермеги теклип эдйәрин.

Деря мениң теклибими голдап:

–Адамлар, ким урша гаршы болса, я-да башгача айтсак, ким парахатчылык беркарар болсун дийсе, элини галдырсын – дийди.

– Бирагыздан макуллаярыс.

Сердар ене-де өр турды:

– Менде икинҗи теклип бар. Хемме ерде парахатчылык вахтасы гечирилйәр. Зәхметкеш халк бир гүнлук иш хакыны парахатчылык фондуна гечирйәр. Эйсем нәме учин биз бу улы херекетден четде дурмалымышык? Хә?..

Черкез ага, демирчи уссамыз Сергей Кузьмич Чекалин, гүрзелек сакгаллы бухаралы өзбек гардашымыз Эргеш ага Сердарың айданына арка чыкдылар.

Деря бейле теклип болар өйтмәндир. Оңа магат җогап бермезден өңүрти ол отряд начальнигимиз Иван Михайлович Михайловың йүзүне серетди. Сонунданам:

– Биз парахатчылык фондуна пул гечирип билерисми? – дийип ондан сорады.

Михайлов гаращдырмады.

– Шейле теклиби диңе гутламак герек! – дийип, ол перт-перт айтды.

Теклип сесе гоюлды. Хемме киши долы разычылыгыны берди. Залда илкинҗи гезек эл чарпышылды.

– Я-гшы! – дийип, Деря бу гезек «я» харпыны айратын созуп айтды. Ол сөзуни довам этдирип:

– Адамлар, биз өзумизиң ахлак пәклигимизи тассыкладык. Ким нәме дийсе дийиберсин, эмма бизиң йүрегимизиң арассалыгына шикест етирип билҗек гүйч ёкдур – диенинден, адамлар гайтадан эл чарпышдылар.

Шовхун көшешип-көшешмәнкә, бир четде сөмелип дуран Бозагана гөзүм душди.

– Башлык, биз шу ере эл чарпышып, хешелле какмак учин үйшдүкми я-да башга зат учин? Сен бизе шоны айдып бер. Ынха, биз «Ягшының» нәмедигине дүшүндик диелиң. Эйсем... – дийип, Бозаган сөзүне дынгы берди.

– Хава, хава, шол бир айданымызы гайталап дурус. Тизрәк гутармагымыз герек. Нәме, билеңзокмы, нахар вагты якынлашып баряр – дийип, Өвелек отуран ериндер богазына бат берип гыгырды.

– Эйсем, «яман» дийип нәмә дүшүнмели?

Бозаганың совалына кимдир бири җогап берди:

– «Ягшы» сөзүне терс гелйән затларың хеммесине «яман» дийибер. Ялңышмарсың...

– Мысал герек. Мысал – дийип, Бозаган эңегине тутды.

– Өзүң айт мысалы... Өзүң...

– Өзүм айтсам, адамлар, чәклендирилен золага кейпине геленимиз бардыр өйдемок. Херимизиң азындан бир я-да бирнәче гүнәмизиң бардыгыны билйән. Эмма бетеринден бетери бар. Шоҗагаз йигиди гөрйәңизми? – дийип, Бозаган ызракда гөзүни гүлдүрип отуран йигрими төвереги яшлы бирини бармагы билен гөркезди. – Ине, шоҗагаз огланың этмишини билйәңизми? Докуз яшлыҗа чаганы зорлапдыр. Ери, муңа нәме диерсиңиз?..

Отуранларың гуввүлдиси дик депә гөтерилди. Хич ким бипарх болмады. Арасында мениңем «барып ятан махлук экени» диен сөзлерим ала-зензелә гошулып, йитип гитди.

Шу ерде ичякгыч совал беренлерем тапылды.

– Зорланан огланмы я-да гыз?

– Тапавуды нәме?..

– Оглан-ла...

– Бечебаз дий-де, гутар-да...

– Деря чыдап билмән, еринден турды. Гөзүни галдырман, аграслык билен:

– Я-ман! – дийип, екеҗе сөз айтды. Башга зада дили барман, ене-де отурмак билен болды.

Шобада Җепбар җалайың ёгнас сеси эшидилди:

– Бозаган, сениң айданларың ол азгын барада хеммәмизде йигренч дуйгусыны дөретди. Догрусы, мен о нәкеси озалам халап йеремокдым. Индиден бейләк велин, онуң йүзүне серетмәге-де выжданым чатмазмыка диййән. Ол адам дәл, барып ятан хайван... Йөне, мени багышла, Бозаган, сениң өзүңем говы эшек дәл.

– Эй, җалай, агзындан чыкян сөзүң нәмедигини билйәңми? Эшегиң гатыҗа депәймеҗигем бардыр, билип гой! – Бозаганың аркасыны тутуп Өвелегиң айданлары отуранларың гыкылыгына гарышып гитди.

Җепбар җалай сөзүни довам этди:

– Ядыңа душйәрми, Бозаган, шу ере гелен учурларым маңа айданларың. Дүшенокмы? Онда диңле. «Эркин дурмушдакам, ил мени гаты бир халап дуранокды. Белки, мениң догабитди хәсиетим шейледир: гүнүң довамында мен кимдир бириниң ичини якмасам я-да аҗымы пүркүп йүрегини буламасам, бир бендәниң үстүнден эңтерилмесем, голсуз хат язып, ёкары эдаралара ибермесем, гепиң гысгасы, кимдир бирине яманлык этмесем, шол гүнуми бидерек гечди хасабында гөрйәрдим» дийипдиң.

Шонда мен саңа нәме дийипдим. «Буҗагаз хәсиетиң сени хич хачан элпе-шелпелигиң үстүнден элтмез» дийипдим. Эмма сен эртирден бәри иле гезек бермән, шол сакырдап дурсуң. Боляр-да. Сенем бир илиң гепини диңлеҗек бол ахырын... Шиндем бир пилле. Ташла ярамаз гылык-хәсиетиңи.

Деряның өр тураныны гөрүп, Җепбар җалай сөзуни тапба кесди.

– Җепбар, сен говы меселәни гозгадың. Ярамаз гылык-хәсиет, догрудан-да, говулыга элтмез. Дурмушда говы адамлар бичак көп. Шолара меңзеҗек болмалы. Шолардан гөрелде алмалы. Эйсем-де болса, гадымкылар «Ягшы ниет – ярым дөвлет» дийип йөне ерден айтмандырлар ахырын.

Көпчүлигиң арасындан Еди готурың сеси эшидилди:

– «Ягшылыга ягшылык – хер кишиниң ишидир, яманлыга ягшылык – әр кишиниң ишидир» диен накылам бардыр-хав, Деря!

– Догры айдяң, Еди ага, ким сениң айдяныңдан угур алса, яңкы айдан ажайып несихатыңы йөрелге эдинсе, хич хачан хор болмаз. Бу бир. Икинҗиден. – Деря сөзүне дынгы берди. Залда отуранлары бирлай гөзден гечирди. – Икинҗиден, гылык-хәсиет диен зат адамда хич хачан догабитди дөрәнок. Бәбек ягты җахана ялаңачлыгына инйәр. Онуң акыл-хушы иңңән... – Деря «иңңән» сөзуни гайталап айтды. – Иңңән арасса боляр. Адам өзөзүни адам эдйәр. Өз-өзүни тербиелейәр. Айдалы, адам чагалыкда я-да улалдыгыча гышык басдыгы, онуң ёлдан чыкып уградыгыдыр. Эмма гөни ёла дүшмек онуң өзүне баглы. Өзүне эрк этмеги башармалы. Җылавы элден ги-

дермели дәл. Хемише чекип дурмалы. Гынансагам, кәбир адамлар ине, шу хакыката гич дүшүнйәрлер.

Мен Деряны өңем иң дуры акыллы, пайхаслы адамларың хатарында хасап эдйәрдим. Хәзирки гепләп дуршуна сын эдип отыркам, мениң мәхрибан достум гөзүмиң өнүнде барха бейгелип барян ялыды. Гөвнүме болмаса, онуң айдянларының ырясы ёкды. Ол элбетде, хич кимиң адыны тутмады, шейле-де болса, онуң айдянларыны хер ким өзүне чекди. Йөне мени башга бир зат иңкисе гойды. Нәмучиндир, гепләп дуран вагты ол менден гөзүни айырмады? Я-да бу онуң «Салых җан, бу айдянларым, озалы билен саңа дегишли» дийдигимикә? Мен муны йыгнанышык гутаранда, онуң өзүнден сорарын».

Деряның сөзи Сердара-да маңача тәсир эден болара чемели. Еринден туруп, ол Магтымгула салгыланды:

– Яманлык, ажы сөз хакында бейик шахырымызың гошгуларындан бириниң екеҗе бейдини окап берейин, адамлар. Ынха, диңләң – диййип, ол пессайлап окап уграды.

Магтымгулы, хергиз тапмады аман.

Яман сөзүң зәхри тыглардан яман.

Яман сөз янында зәхри көп йылан

Чакса-да бир чыбын чаканча болмаз.

– Ынха, адамлар, эшитдиңизми? – диййибем, деррев отурды.

– Эшиден болсаңыз, гаты говы. Йыгнанышыгымызың биринҗи бөлүмини шунуң билен гутарайсак нәдйәр, адамлар? Икинҗи бөлүме... – диенинден, Өвелек Деряның сөзүни бөлди:

– Нахар вагты болуп баряр. Ажыгярыс. Чалтрак гутаралың-ла, хо-ов!

Геплемез ялы епбекленилсе-де, гөрениң Пирли пекгедә, гүрлемән отурҗак гүманы бармы нәме?

– Магтымгулы атамызың гошгусыны окап, иле акыл өвретҗек болян Сердарың өзи бу ерлере нәдип дүшдүкә? Мениң ондан шуны сорасым гелйәр.

– Сорасаң айдаймалы болар-да, Пирли. Пара аланым үчин!

– Нәдип?..

Сердарың нәдип пара аланына, эле дүшүшине бир топарымыз, шол санда Пирлем белетдик. Сердарың өз дили билен айтмагына гөрә, ол бир гурлушык гурамасына дегишли медпунктда ишләпдыр. Хак-хещдегем етерлик алыпдыр. Кем зады болмандыр. Ол башына дүшен вака-

ны ятланда хер гезек: «Гара небис гурсун!» дийип башлаяр.

Гүнлериң биринде онуң янына ишякмазларың бири гелип, ищден галмак үчин үч гүнлүк хат сорапдыр. Сердар хернәче боюн гачырса-да, ол тей аягыны депип дурупдыр. Болмаҗагыны билипми-нәмеми, ахырын, җүбүсинден бичак говы гөрулйән атырлы чүйшәни хөдүрләпдир. Сәхелче вагтданам справканы җүбүсине салып, шәхере гезеленҗе гидипдир.

Бирнәче гүнден вака гайталаныпдыр. Атыр ерине элли манат пул берлипдир. Ене-де ве ене-де гайталаныпдыр. Сердарың айтмагына гөрә, соңкы геленде Сердар батыргайлык билен «дәл» дийәймегиң дерегине, гайтам пешгеши көпелт диен маныны берипдир. Соңы белли зат. Белгиленилен дөрт саны йигрими бәшлик берип, яңкы «нәхош» җүбүси ругсат хатлы чыкан бадына, гүпбасды болупдыр.

– Шейдибем, сениң билен бир ере дүшдүм – дийип, Сердар сөзүни соңлады.

– Ха-рам! – дийип, Деря кесгитли айтды. – Харам пул билен тутулыпсың, Сердар! – дийибем ол өңки айданының үстүни етирди.

– Онда, нәме үчин саңа Сердар эдебиятчы диййәрлер?

– Оны сиз диййәңиз. Мениң хакыкы адым диңе Сердар! Дүшнүклими? – дийип, Сердар Пирли пекгәниң өзүне совал берди.

– Хана, инди, хол, Черкез аганың еңсесинде отуран адамдан хем бир соралың. О нәме себәпден бу ерлере дүшүпдир? – дийип, Пирли пекге башга-да бирине тарап элини салгады.

– А-хав, агасы, сен нәме прокурормыдың? Чем гелене сораг ягдырып отурар ялы, сен ким болупсың?.. Гутаралың-ла, валла, ач өлдүк. Ичимизде ит увлаяр.

– Увласа-увлаберсин, Өвелек хан, барыбир, вагт болман, саңа-да, маңа-да, шу отуранларың хеммесине-де нахар берилҗек гүманы ёк. Шейле дәлми, шепе? – дийип, Пирли пекге янында отурана середип, сөзүни тассыклатҗак болды.

– Дий, бакалы, сениңем сөзүңи эшидели – дийип, Мерген палчы йүзүниң угруна айдып гойберди.

– Айтсам, агалар, мен оба дүканында азык бөлүминде ишлейәрдим. Сүйҗүден башлап арага ченли хемме зат мениң элимден гечйәрди. Говуҗа-да ишләп йөрдүм. Дог-

русы, аз-овлак гырп-чырп этмәнем дурамокдым. Ынха-да, инимизи өөрмели болдук. Хамала, дүкан мениң өзүмиңкидир хасап эдип, гыз салгыдыны шейле бир көпелтдилер, диер-айдар дагы эдер ялы болмады. Бар задымызы җемледик. Етмедигинем карз-ковал алдык. Догрусы, тоюмыз илиңкиден кем болмады. Хай-хайлы дийсең, бәрден гайдяр.

Ызыны диңләң. Той гечди, гутарды. *Бергә гезек гелди.* Карз беренлер гыссап уградылар. Менем, нәме, йүкүми илиң үстүне атмалы болдум-да. Шагладыбердим небсими. Асыл дурар ерде дурмалыдыр өйтмәндирин. Ана-да, саңа герек болса, барлагчы! Етмиш секиз мүң алты йүз элли дөрт манат 13 көпүги бойнума гойдулар. Зордан 25 мүң манадыны еринде гойдум. Соңунам, ынха, гөрүп дурсуңыз.

Деря эндигине гөрә еринден турды-да:

– Ха-рам! – дийип, еке агыз сөз айтды.

Харама, харамылыга дегишли башга-башга мысаллар хем гетирилди. Шейдилип, сап зәхметиң әхмиети ныгталды.

– Гепиң гысгасы, нириде болсаң-да, сап зәхметиң, дабан азабың аркалы газанан халал гирдеҗиң билен яшамагың герек – дийип, Деря гүррүңи гысгалтды.

Чекелешикли гүррүңлериң, җеделиң довамында гүнделик дурмушдакы етмезчиликлер хакында-да айдылды.

– Адамлар, айдян кемчиликлериң көпүсиниң дүзедилмеги өзүмизе баглы. Несип болса, индики екшенбеде ёвар гечирерис. Ише яраянымыз-а өнүмчилиге гидерис, галанларымыз хем ховлыны, яшайыш җайларымызы арассаларыс, тертибе саларыс. Шейле дәлми, адамлар? – дийип, Деря отуранлара йүзленди.

Деряның айданлары бирагыздан макул билинди.

Йыгнанышыгымыз шейле бир гызыклы, шейле бир пейдалы гечди, хич хачан ятдан чыкар ялы болмады.

Агшам шамындан өңем, нахар башында-да, тә ятар вагта ченли нәме гүррүң эдилсе, ахырсоңунда йыгнанышыгың гечишине сырыгярды. Адамлар ики-үчден я-да топар-топар болшуп, шол пикир алшып йөрдүлер. Ине, радиомыз шыгырдап башлады. Ине-де, гүрләп башлады.

– Гражданлар, пикир бериң! Гражданлар, пикир бериң! Хәзириң өзүнде хеммәңиз дашары чыкып, гыссаглы сұратда нызама дүзүлмели. Гыссаглы... гыссаглы... гыссаглы...

Хич киме хич зат белли дәлди. Гөркезмә гөрә, биз ылгашып, нызама дүзүлдик.

– Нәме бар? Айдылана нәхили дүшүнмели? Я-да кимдир бири гачайдымыка? Бу соваллара, элбетде, җогап берип билҗек тапыланокды.

Бирден йүзүни ак-там эдип нобатчы гелди. Ол хем: «Биз отряд начальнигимиз Иван Михайлович Михайлова гарашярыс» диймек билен чәкленди. Бирденем «Өлдир ялы урупдырлар», «сеңселедипдирлер» диен ялы хышы-вышы хабарлар яйрап башлады.

Майор Михайловың гелмеги ягдайы бирнеме айдыңлашдырды:

– Гражданлар, бирнәче минут озал хаҗатханадан йигрими алты метр аңырда сизиң бириңизиң келлесине халта гейдирип, уруп-уруп сеңселедипдирлер, онуң агзына яшыл эсги дыкыпдырлар, элинем кендир билен мәкәм даңыпдырлар. Уранлар азындан дөрт адам болмалы. Ким шоңа гатнашан болса, үч әдим өңе чыксын... – Михайлов айданларыны үч гезек гайталады. Шонда-да хич ким өңе чыкмады.

Биз ерли-ерден совал ягдырыпуградык:

– Урлан ким? Ол хәзир ниреде? Белки-де, онуң өзи билйәндир?

Отряд начальнигимиз «Совалы сиз дәл, мен берйәрин. Ким шоңа гатнашан болса, үч әдим еңе чыксын» дийип гайталады.

Бейдип дурмагың нетиҗе бермеҗегине гези етен баш начальнигимиз ахырсоңы: «Айбы ёк, биз гүнәкәрлери тапарыс, хекман тапарыс. Онсоң хас бетер чәре гөрерис. Инди ерли-ериңизе гидиң» дийип даргамага ругсат этди. Соңра баш начальнигимиз адамлары еке-екеден чагырып башлады. Дерядан, Черкез агадан, Өвелекден, Пирлиден соң менем чагырдылар. Биз эййәм урланың кимдигини билйәрдик. Ол хәлки Бозаганың гөркезени, ызракда гөзүни гүлдүрип отуран йигрими төвереги яшлы, этмишини эшиденимде мениңем «барып ятан махлук экени» диеним болуп чыкды. Биз сораг үсти билен онуң хәзир кеселхана элтилендигини, өлүм ховпундан халас эдилсе-де, халының теңдигини билдик.

Ирден башга адамлар чагырылып башланды. Чекеләп-чекеләп, әхли гүнәни дөрт адамың үстүне сырыкдырыпдырлар. Оларың икиси шол Ашгабатда өй ярып иле улукҗын беренлерден Чолук Ковусов билен татар Рашит Гайнулин, үчүнҗиси львовлы җүбүкеш Петя Соболев, ене-

де бири – өзбек йигиди Максуд Ахметжанов, Эмма хич хили делил болмансоң, уч-дөрт сагат саклап, дөрдусинем ковуп гойберипдирлер. Пирли пекгәниң Өвелекден эшидишине гөрә, буларың дердусинем Бозаган «сатыпдыр».

Йыгнанышыкдан үч гүн гечип-гечмәнкә-де Бозаганың өлуми хакындакы хабар йылдырым чалтлыгында яйрады. Илден эшидишимизе гөрә, Бозаган шол гүн даш оврадян машының янында ишләпдир. Гайдылжак болнанда, ол машыны ене-де бир гезек гөзден гечирмекчи болупдыр. Гөрсе, дегирмениң чархының арасында келле ялы уллакан даш ятанмыш. Ол «Бу даш нәм-ай?» дийип, ишләп дуран машының чархына тарап яңкы дашы депип гойберенмиш. Шейдибем ховпсузлык кадасыны бозанмыш. Кувватлы машының янында аяк дагы нәмежик?! Илки балагы илишипдир. Шол пурсатда-да аягыны, онсоң хем икинжи аягыны дөмине дартанда онуң айылганч гыкылыгына эйлерәкде-бейлерәкде гайтмага тайярлык гөрүп йөрен адамлар ылгашып гелип, моторы өчурипдирлер. Сәхелче вагтың ичинде ган бичак көп гидипдир, оны халас этмәге асла мумкинчилик болмандыр.

Азгынлык, шугулчылык хемме ерде-де халанян зат дәл велин, чәклендирилен золакда айратын йигренилйәр. Муңа гарамаздан, ил говы. Бозаганы соңкы ёлуна кемини гойман угратдылар. «Махлук» диййәнимизи хем еке гоймадык. Хатда менем Деря билен бирки гезек барып, онуң халыны сорап гайтдым.

Нобатдакы екшенбе гүнүнде, бизиң ики адамдан өзгәмиз ёвара чыкдык. Өңки халлаң-салланлык асла дуюлмады. Иш ирден гызышып уграды. Хер ким еңки ишлән еринде ишлемели дийип гүрлешишимизе гөрә, мен бетон гарян машыны ишлетдим. Көмекчилерим Еди готур билен Мерген палчы болдулар. Черкез ага билен бухаралы Эргеш ага икисине хормат билдирип, чайчылык этмеги табшырдылар.

Жепбар жалай, Петя Соболев, шол белли үчүң бири татар Рашит Гайнулин бизиң голайымыздакы бейлеки машыны ишлетдилер. Даш оврадян машының башына Деряның өзи гечди. Өвелек билен Пирли пекге өз ислеглери билен оңа көмекчи болдулар. Демирчи уссамыз Сережа дайы (Сергей Кузьмич Чекалин) машынларың бөкденчсиз ишлемегини үпжүн этди. Сердары ырмак Деря үчин иң кын иш болды өйдйән. «Ерли радио геплешигини гурамалы, дивар газетиң йөрите саныны чыкармалы» дийленде ол өр-гөкден гелди. Хатда «Ёк, Деря, мен разы

дәл. Пирли пекге ялы бикәрлере үстүмден гүлдүресим геленок. Башга хайсы иш болса болсун. Йөне өнүмчиликде ишлежек» дийип бир диенини гайталады дурды. «Деряң табшырыгы хеммәмизиң табшырыгымыз. Шол айдыланлары сенден говы оңаржак ёк» дийип зордан оны ырдык.

Өвелек билен Пирли пекге дүйн-өңңинки якымсыз вакалардан соң бирден үйтгедилер. Икисиниңем бурны дешилен ялы болды. Ёкнасызлыкларыны этмән, гайтам танаянларына-танамаянларына тагзым эдижи әхеңде салам бердилер, гүлшүп-дегишмәни чыкардылар. Буларың бүтинлей башга адам боландыкларыны тозан турзуп ишлейишлеринденем аңаймалыды. «Ажыгясдан» башга зады билмейән Өвелегиң шол гүнден башлап иймек-ичмек, аз ишләп, көп укламак хакындакы гүррүңини эшиден адам болмады. Өвелек өз-өзүнден иле гошулды гидиберди.

Гадым заманда кимдир бири «Шатлыклы гечирен хер гүнүми бир йыл хасап эдйәрин» диенмишин. Шейле болян болса, ёвар гүни мениң үчин бир йыл дәл, бәш йыла барабар болды. Озаллар кән ишлемесегем, гайдылып гелненсоң, эндам-жанымыз күл-оврам болуп барян ялыды, келләң, билиң, элиң-аягың, гараз, агырмаян ериң ёкды. Бу гүн асла бейле дәлди. Агырян еримиз бардырам өйтмедик. Тә ятар вагта ченли шады-хоррамлык хөкүм сүрди. Вий, ёгса-да тас ядымдан чыкаран экеним. Ёварың жеми боюнча гич агшам отряд начальнигимиз Иван Михайлович Михайлов радиода гепледи. Газанан пулумызың белли бир бөлегиниң парахатчылык фондуна гечирилжекдигини ыглан этди. Хеммәмизе саг болсун айтды, өңдәкилериң атларыны тутды. «Салых Велиевиң звеносы айратын тапавутланды» диймеги мени, ылла, ганатландыран ялы болды, мениң гөвнүм гетерилип, депәм гөге етди. «Салых Велиев... айратын тапавутланды...» Мениң бу сөзлери гыгырып гайталабересим гелди. Вах, эжем жан билен какам эшидәен болсадылар, олар, гөр, нәхили бегенердилер. Вах... Бирден дилиме Сурайың ады гелди. «Әьк, Сурай?! Хава, хава, Сурай эшидәен болсады. Дарыкма, Салых, бу гүн болмаса, эртир эшидерлер» дийип мен өз-өзүме гөвүнлик бердим.

Догрусы, Сурай жаның гөзел кешби соң-соңларам ятсам дүйшүме, турсам хушума гелди дурды. Ахырсоңы мен бу хакда Мерген палча сырымы ачдым. Мерген палчы өзүне махсус гүлшүни этди-де, «Иним Салых, сен ышк ёлуна дүшүпсиң. Ынха, тиз эркинлиге чыкарсың.

Шонда бир нәзенин билен гошуңы бирикдирерсиң. Онуң адының Сурай болаймагы-да әхтимал» дийди.

Гунлер бир болушлы айланып, хепдеден-хепдә, айданая улашып гечип барярдылар. Чәклендирилен вагтым хем азалярды.

Өйумизденем эййәм ики хат алыпдым. Деря-да өйлериндең бирсыхлы хат алып дурды. Мередем гатнашыгы кесенокды. Ондан зол хабар гелип дурды. Мениң калбымда эркин яшайыш барадакы унҗи-аладалар барха гуйҗейәрди. Ишде тапавутланмагым, өзүми тертипли алып бармагым ятдан чыкмаҗак тәсир галдырды. Чәклендирилен вагтым долуп-долманка, отряд начальнигимиз Иван Михайлович Михайлов мени поселенийә гечирмек хакында суд гөзегчилигиниң өңүнде меселе гоюлҗакдыгыны айдып, мени чәксиз бегендирди. Бир гүнем кабинетине чагырып: «Гражданин Велиев, сиз поселенийә гечирилмегиңизи сорап зәхмет-дузедиш эдарасының адына арзаңызы язың» дийип айтды. Менем шол пурсатда арзамы язып, Иван Михайлович Михайлова узатдым.

Мениң ыкбалымда өврүлишик пурсаты башланды. Зәхмет-дузедиш эдарасының гөзегчилик комиссиясы арзама середип, суда оңын теклип билен чыкыпдыр. Суд болса меселәни узага чекдирмәндир. Маңа эркин яшайша – өнүмчиликде ишлемәге хукук бермели эдипдирлер.

Болуп гечйән затлардан бирбада баш чыкарып билмән, аңкам ашан ялы болайсам нәтҗек! Өзүмиң азат-эркана дурмуша чыкмагыма ёл ачылды, Менем АДАМ! Менем ил хатарына гошулып, өзүмиң нәмә укыплыдыгымы гөркезмәге мүмкинчилик алярын. «Энтек дуруң бакалы. Салыхың кимдигини тиз билерсиңиз...» диен хайбатлы пикирем келләме гелип-гечди. Бирден «Дуравери, заңңар!» дийип бадымы говшаданымы дуйман галдым. Гысга вагтың ичинде төверегими дең-душларым, яшулудыр яшкичилер гуршап алдылар. Олар мениң билен хошлашярдылар, башардыкларындан өвүт-несихат берйәрдилер. Эркана дурмушда максат-мырадыма етмегими арзув эдйәрдилер. Иң оңат гөрйән ёлдашларым Дерядыр Сердар, Еди готурдыр Мерген палчы дагам хәзир төверегимдедилер. Олар сагболлашмага гелип-гидип дуран көпчүлиги хормат билен гаршылаярдылар, олара мениң адымдан өз миннетдарлыкларыны айдярдылар. Бирденем бегенчли гайда-гаймалашыгың иң соңкы минутларының етип гелендигини радио гайталап уграды. Диктор:

– Пикир бериң! Этап билен гитмели гражданлар дессине нобатчының отагына гелсинлер – дийип, бирнәче адамының, шол санда мениңем адымы гайталап уграды. Ил деңинде менем бөкүп, аяк үстүне галдым. Төверегимде дуранлар менден гөйә бир зат тамакин ялы болшуп, тутуш гөврәми сынлаярдылар. Маңа дерек Деря гүрледи.

– Салых, ханы, йөрәли, бирдән гиҗә галаймалы – дийип, ол мениң шатлыгыма шатлык гошды. Мениң дилим тутулдымы-нәмеми, геплән билемокдым. Дамагым долды. Шунча йыллап бендиликде аҗыны-сүйҗини деӊ пайлашан адамларым билен, аслыетинде, доганлашаяндыгымы инди билип галдым.

Биз дашары чыкдык. Гүн болса хәзир өз гөвресини гизлемек үчин, иң соңкы херекетини довам этдирйәрди. Дашарда, бизден башга-да, өз ёлдашларыны угратмак үчин үйшүп дуран огланларың бирнәчеси барды. Биз азкем йөрәп, өз яшаян биринҗи умумы яшайыш җайымызың гапысында аяк чекдик. Гапының агзы хүмерди. Ким элини булайлаярды, кимсәниң гөзүнден яш дөкүлйәрди. Бипарх ёкды. Көп адам мениң яныма гелип, элими гысярды, гуҗаклап, багрына басып айрылярды. Бирнәчелерем «Агырышып-ынҗан ериңиз болса, гөвне алышмалың» дийип, хошамайлык билен дуйгудашлык билдирйәрди.

Радиодан ене-де якымлы сес яңланды. Хатда даш ишикде дурян хырсыз нобатчының хем бу гүн йүзи ачылаян ялыды. Погонына буйсаныл йөрен даяв гөврели бу адам өмрүнде илкинҗи гезек йылгырана чалым этди-де: «Велиев Салыхмы? Чыкыбериң» дийип буйрук әхеңинде гепледи. Мен оңа үнс бермән, төверегимдәки дост-ярларыма: «Огланлар, сизиң хеммәңизиңем тизрәк акланып, чагаларыңыза, эне-атаңыза, ил-гүнүңизе саг-аман говушмагыңызы арзув эдйәрин» дийип, өз бегенчли дуйгуларымы гайталадым. Соңкы сөзлери айданымда, гөзлеримден бегенчли яш дамҗалары пайрап гитди. Деря, Мерген палчы, Тойлы, Еди агадыр Сердар, Черкез агадыр Эсен ага ызымдан галман гелйәрлер. Бир пурсатда Эргеш ага билен Петя Соболеве-де гөзүм дүшди. Гөвнүме болмаса, оларың арасында Пирли пекге, Җепбар җалай, хатда Өвелегем бар ялы болуп гөрүнди.

Улы дервезә етеңкирләмизде, уградянларың хеммесини галдырдылар. Ине-де, иң соңкы барлаг гечелгеси... Эркин дурмуша чыкянларың хеммесини йөрителешдирилен машына мүндүрдилер. Озал муң гезек гөрен машынымыз бизе гең-энайы болуп гөрүнди. Биз онуң отургычларыны,

айналарыны сыпалашдырдык. Узак гарашмалы болмадык. Машын еринден гозганды. Эмма, нәме үчиндир, сәхелче вагтдан бадыны говшатды. Тогтады. Ичимизден беледиң бири: «Огланлар, ченим чен болса, вокзала геләйдик өйдйән. Хәзир машындан дүшүп, отла мүнәйсек герек» дийип, бегенчли сесленди. Кимдир башга бири гүррүңе гошулды. «Энтеҗик йөремели болсак герек... Алңасама ахырын» дийип, ол өз пикирини айтды. Мен геплемән отырдым. Калбымда гележеге болан сүйҗи арзувларың түкениксиз чешмеси мөвч урярды. Өзүмиң судан гечен-лигим барадакы телеграммам өйүмизе барып говушды-мыка я-да говушмадымыка диен совал мени ынҗалыкдан дүшүрйәрди. «Говшандыр-ла. Эҗем, какам, доган-гарын-дашларымыз, гөр, нәхили бегенендирлер» диен пикир келләме гелди. Бирденем, «Сурай» диенимиди дуйман га-лыпдырын. Шол пурсатда гапдалымда отуран гараягыз адамының сеси эшидилди. «Э?.. Бир зат дийдиңми, дост?» Мен оңа башымы яйкамак билен җогап бердим. Сәхелче вагтдан машын йөрәп уграды. «Эесиз, хаял йө-рейәр-ай» дийип яңкы адам геплетҗек болдумы-нәмеми, мениң йүзүме серетди. Онянча-да отлының сеси гулагы-мыза илди. Машын ымыклы сакланды. Биз, гөркезмәни ерине етирип, машындан еке-екеден чыкдык. Хут шол тертип биленем ёлагчы отлының белленилен вагонына мүндүк. Тигирлериң илки якымлы болуп эшидилйән «час-гыдык-часгыдык» сеси дура-бара йүреге дүшүп уграды. Хернә узак ёл гечмели болмады. Хайсыдыр бир дуралга-да хеммәмизи отлудан дүшүрип, ене-де машына мүндүр-дилер. Хәзирки мүнен машынымыз өнкүлер ялы йөрите-лешдирилен автомашын дәлди-де, адаты ГАЗ-51 кысым-лы автомашынды. Машын бизи санлыҗа минудың ичинде Байрамалы шәхер милициясының гапысына гетирди. Биз бири-биримизиң йүзүмизе эседйәрдик. Нәмәниң-нәмеди-гине дүшүнмән, аңк болуп дурдук. Гөвнүмизе болмаса, сәхел әдим әдәйсек «дур» дийләйҗек ялыды, дүйн-өң-ңинки үстүмизе абанып дуран вышка сүтүнини гез еңүне гетирдик. Нәме дийселерем, энче йылларың әндиги бир-хили иниңи тикенекледйәрди. Бизиң хеммәмиз аласармак адамлара меңзейәрдик. Онянча-да, шәхер милиция бөлү-миниң нобатчы гаравулы бизе: «Сагат 10-а ченли шу тө-верeклерде боларсыңыз, онсоң сизи бармалы ериңизе иберерис, аркайын айланыбериң, йене даша гитмәң» дийип, бизе хош хабар етирди. Биз бахарың мылайым ховасындан дем алып, үйшүшип отырдык. Даң болса

атып, җахан мазалы ягтылыпды. Көчелердәки машынлар яшыл өвүсйән гырымсы агачлары сувлап икияна гатнаярдылар. Сув дамҗаларыны өз эндамларында дурлап, бахар шемалының мымык өвүсгинине ыгшылдаян япраҗыклар гүн шехлесиниң тизрәк чыкарына ховлугян ялы булдурашярдылар. Хова дийсең арассады. Дем алмак барха еңиллешип, гөвнүң галкынярды. Көчелерден арасса гейнувли адамлар гечип украдылар. Аз салымдан меқдебе барян чагалара гөзүмиз дүшди. Буларың җагылда-җугул болуп барышлары, шадыян гүлкүлери азат яшайшың гөркүне гөрк гошярды. Бейлерәкдәки узын-узын агачларың депесинде сайраян гушларың сеслери асуда дурмуша той шовхуныны берйәрди. Аз салымдан Гүн өзүниң гөвресини ерден ёкары сайлап, гүлзара өврүлип дуран шәхер көчелериниң депесинден өз нурана шөхлесини сачып уграды. Бизиң хеммәмиз өзүмизиң калбымыздакы мөвч урян дуйгуларымыз билен гөзел тебигатың ынсан яшайшына сиңдирйән гөзелликлерини сынлап отырдык.

Айдылан вагта бизи совхоз посёлогына алып гитдилер. Шол ери бизиң бармалы колония-поселение дийилйән еримизди. Гарагум каналының кенарыны гүлзарлыга өврүп отуран совхоз посёлогы бизиң гөвнүмизден турды. Оклав ялы гөни көчелериң ики тарапыны овадан яшайыш җайлары гуршап алып, асуда посёлогың гөркүне гөрк гошярды. Посёлогың меркезинде бина эдилен магазиндир китапхана, мыхманханадыр нахархана, медени дынч алыш өйудир бейлеки ынсан яшайшының мертебесине хызмат эдйән кәрханалар багы-боссана гарк болуп отырдылар.

Бизи алып гайдан машын шу гөзел посёлогың асфальт көчесинден бираз йөрәнден соң, улы бир икигат яшайыш җайының гапдалында сакланды. Машындан душенимизден, бизи көпчүлик яшайыш җайында ерлешдирдилер. Хаял этмәнем бизе ерли яшайыш дүзгүни барасында душүндириш бердилер. Хеммәмизиң шу гүн дынч алып, эртир ирденем ише чыкмалыдыгымызы дуйдурдылар. Мен аз салым дынч аланымдан соң, дашары чыкдым. Гүнорта нахарымы посёлогың нахарханасындан иейин дийибем, гелшиклиҗе гурлан ак җая тарап усулҗакдан әдим этдим. Эмма өзүмиң хәзирки эркана йөрәп баршыма бирхили ынанмаян ялыдым. Укуда болаймайын дийип мен өзүмиң тенимин чүммуклэп гөрдум. «Ёк, укы хем дәл, дуйшем дәл. Сен эркин дурмуша чыкдың, Салых, эркин дурмуша...» Догры, өңлер, чәклендирилен золакда-да өзүми

хәзирки ялы дуйян вагтларым болупды. Гизлемек нәме герек. Шонда эркин яшайшың сүйҗи-суйҗи толгунмаларындан ганып билмән, бирден хопугып, еримден зөвве галярдым. Гөзүми ачамда велин, ене шол эрксизликди. Ёк, инди о затлар гечмише өврүлди. Мен хәзир хакыкатдан-да совхоз посёлогының гүлзара өврүлен көчесиниң угры билен йөрәп барярдым.

Өзүмем дийсең аркайындым, асуда дем алярдым. Ичими гепледип баршыма нахархананың ишигине етеними хем билмәндирин. Төверегимден икияна гечишип йөренлере сыр билдирмән, нахархананың босагасындан әтледим. Мазалы ийип-иченимден соң, гелен ёлум билен өз яшаян җайыма тарап университетиң... угрыдым. Эмма мен яшаян җайымызың деңине етенем болсам, җая совулмадым-да, кечәниң угры билен Гарагум каналының кенарына тарап йөредим. Ынха-да, товланып акян сувлы каналың җадылы кенарында аяк чекдим. Гөрсене, нәхили гудрат! Онда-да ынсан элиниң пәк зәхмети билен бина эдилен гудрат.Гарагум челүниң гөвсүни дарка ярып, узаклардан-узаклара акып ятан Гарагум каналы менде ятдан чыкмаҗак тәсир галдырды. Асырларың, мүңлерче йылларың довамында тешнелигиң эҗирини чекен Гарагум чөлүниң агзыбир зәхметиң өңунде дыза чөкүп, боюн боланына мен хәзир дийсең гуванярдым. Бус-бүтин төверек-дашымыз мисли җеннетиң ичи ялы гүлзарлыкды.

Ыхласлы зәхмет, гөр, нәхили гөзелликлери дөредйәр. Җейхуның шыпа бериҗи меле сувы... Гөр, бу сув нирелерден толкун атып гелйәр? Мен долуп акян канал сувуның якынына бардым, ашак отурыбам, эглибрәгеден элими сува етирдим. Гошавуҗым билен алан сувумы овурдыма алыбам, ищдәмен ювутдым. Ондан соң тә сүңңүм ганынча, гайта-гайта гошавучлап сув ичдим. Сувуң акышына хайран галып еримден турдум, яшыл өвсүп отуран кенарың угры билен икияна гезмеледим. Кенар якасының гөм-гөк отлара буренип отурышы гөзъетмез гиңишлигиң дуркы билен биригишип, әлем-җахана гөзеллик берйәрди. Дүрли өвушгиндәки гүлҗагазлар гиң мейданы безәп, бахар паслының мымыкдан якымлы шемалҗыгының угруна чалаҗадан ыргылдаярдылар. Асманың нурана дуркы Гүн шөхлесиниң чәксиз дурулыгы билен бәсдешлик эдйән ялыды. Пәкизе ховадан дем алдыгыңча аласың гелйәрди. Мен әлем гиңишлигиниң гөзеллигини, меле сувлы Гарагум каналыны сынлап, гезмеләп йөршүме ымгыр чөллериң ичиндәки эгни эгри таяклы, аягы чокайлы чопан

огланлары, чопан яшулулары, чопан машгалаларыны гөз өңүме гетирдим. Оларың шу акып ятан сувуң гелмезинден озалкы дурмушлары билен хәзирки дурмушларыны деңэп, хәзирки яшайышларына, чәксиз багтлы дурмушда яшаяндыкларына гуваныпп, бүтин халкыма, шу акып ятан ымгыр каналы бина эден әхли адамлара алкышлар айтдым, багтлы дурмушың басганчагындан батлы гадамлар билен гөзъетмез белентликлере, максат-мыратларына етмеклерини арзув этдим. Өзүмем өз яшлыгымда максат эдинен арзувларыма – халкың оглы болмагыма, көпчүлиге, ил-гүне пейдалы адам болуп етишмегиме яшлык хөвеслеримиң энче ятламаларыны гөз өңүме гетирип, шол арзувларыма етмеклигими, эне-атама болан сүйҗи мәхрими, көпчүлиге сылаг-хорматымы, окува, зәхмете эрҗеллигими мен эдил шу дуран еримден тәзеден башламалыдым, көпчүлиге, етишип гелйән яш өссүримлере өзүмиң иш башарҗаңлык укыбымың барлыгыны өз арасса зәхметим билен субут этмелидим. Мен хәзир гүлзара өврүлип ятан гөзъетмез мейданың гезел гөркүнден ганып билмән, өз ички дуйгуларымың гутарныксыз хөвеслери билен дурмуш ёлуның басганчакларына басып ёкары дырмашярдым. Гөм-гөм өвсүп ятан гиң мейданың якымлы ысы гевнуми гөтерйәрди.

Канал якасында гезмелэнимден соң, ене-де өз яшамалы ериме гелдим. Биле гелен ёлдашларым өз ерлеринде дынч алып ятырдылар. Мен көпчүлик җайының йигрими сөкизинҗи отагында ерлешипдим. Бу отагда мениңкиден башга-да көп кровать барды. Бизден башгалар ищдедилер. Буларың кимдиклерини, нәхили адамдыкларыны энтәк билемокдым. «Агшам ищден гелерлер, соңра таншарыс, эртирем биле ише гидип уграрыс. Хемме зат гүлала-гүллүк болар. Эҗем билен какамың хем эртир гелэймеклери мүмкин. Иберен телеграммамы эййәм аландырлар» – дийип ичими гепледип ятырдым.

Шол бармаша-да гапы ачылды.

– Ә-хә, дынч алып ятырсыңызмы? – дийип, ичери гирен адам – Байрамалы шәхер милициясының шу ере гетирен векили, оядыгымы аңып, маңа хабар гатды. Шол пурсатда-да ол начальнигиң кабинетине бармалыдыгымы айдып, чыкып гитди. Мен даш ишиге чыкамда, бизиң билен биле геленлерден эййәм гарашып дуранлары хем барды. Менем булара гошулып азаҗык дураныдан соң, огланларың әхлиси йыгнанышды. «Начальник» диен язгылы гиң җайың төрүндәки уллакан иш столуның башында

отуран адамың йүзи мылакатлы гөрүнйәрди. Ол йөрите бизе гарашып отуран болмага чемели, ишиги ачанымыздан ол аяк үстүне галды. Салам берип, җайың ичинде хатара дуранымыздан соң, ол гүлер йүз билен бизе тарап йөреди. Гелшине-де:

– Огланлар! Саг-аман көпчүлиге гошулмагыңыз билен сизиң әхлиңизи гутлаян, ишде, окувда, яшайышда улы үстүнликлер газанып, зәхметде тапавутланан гахрыманлаң хатарына гошулмагыңызы арзув эдйәрин – дийип, бизиң әхлимиз билен гөршүп чыкды.

Аграслык билен йөрәбем ерине гечди. Еринде отурышына нәмедир бир затлар гөзлейән ялы этди-де, столуң үстүндәки кагызлары усулҗак билен агдарыщдырып уграды. Гөзлейән кагызыны тапандыр-да, ынха-да, ол йылгырып, бизе назарыны айлады. Бизиң хенизем аяк үстүнде дурандыгымызы гөрүп, отурмагымызы теклип этди. Биз хошал болшуп, җайың ичинде тертипли гойлан юмшак отургычларда ерлещдик. Начальник столуң чеп гапдалында үсти-үстүне гойлан папкалары еке-екеден элине алып уграды. Хер папканы аланда-да, папканың ичиндәки әхли язгылар билен ховлукман таныщярды, дүшүнмедигрәк еринем бизиң өзүмизден соращдырярды. Гезек маңа геленде, мен эндик эден дүзгүнимизе герә, еримден турдум. Ол мениң йүзүме серетди-де: «Гаты говы, гаты говы, Салых Велиев!» дийип, папканың ичиндәки кагызлары еке-екеден агдарыщдырып уграды. Бирденем: «Ә... хә... хм... м...» дийди-де, окап отуран кагызларындан үнсүни совуп, столуң үстүндәки бир гапдалракда ятан чилим габына элини етирди. Онуң ичинден чилим алыбам, ики додагының арасында саклады. Бирки гезек ичине аҗы түссе дартандан соңам, маңа гарап, садалык билен сөзе башлады:

– Хава, Салых Велиев, мен сизден диңе оңатлыга гарашян, язгыдан гөрнүши ялы, өзүңизиң вагтлайын яшайыш дөврүңизде тертип-дүзгүни бозан гезеклериңиз болупдыр, йөне онуң инди гайталанмаҗакдыгына берк ынанярын. Шейле дәлми, Велиев? – дийип, мениң йүзүме серетди.

Мен:

– Мен сизиң ынамыңызы едәрин, өзүми көпчүликде алып бармакда-да, зәхметде-де, тертип-дүзгүнде-де геп гетирмерин – дийип, начальнигиң йүзүне чиңңерилдим. Начальник җогаба гаращдырмады: «Мен сизе ынанярын, Велиев, сизи алтынҗы бригада ише беллейәрин, ол ери

пагта арассалайжы завод. Сиз шол ерде ишләрсиңиз, сизиң этмели ишиңизи эртир бригадир я-да иши йөредйән уссалар айдарлар» дийип, маңа дегишли папканы бейлекилериң үстүне атды. Әхлимиз билен таншып, бригадалара бөлүшдиренден соң, бизиң бу гүн оңат дынч алмагымызы арзув эдип, бизе ругсат берди.

Биз яшаян жайымыза тарап йөрәп барярдык. Әхли ишгәрлер ишден гелипдирлер. Бахар паслының якымлы ховасы энче йыллары бендиликде гечирен суңңүми ерден ёкары гөтерип, өңе тарап алып барярды. Посёлогың арасса көчелеринден гечишип барян яш-елеңдир бейлекилериң шадыян гүлкүлери яшайыш суйжүликлериниң тагамына тагам гошуп, мени дийсең рухландырярды. Буларың ичинде өз чагажыкларының эллеринден тутупжык гезмелейәнлери-де, бир-бирлериниң эллеринден тутушып, гезим эдйән яш жуванлар-да барды. Илиң бу шадыянлыкларына гуванып, мен ез гечмишимиң көен гүнлерине акыл етирип билмән йерәп барярдым. Мен ез жайымыза гиремде, озалкы болянлар эййәм ишден гелипдилер. Шоңа герә-де эгленмән: – Салам, огланлар, таنышмага ругсат эдиң, Салых Велиев! – дийип, ич ишикде сәгиндим.

Онянча-да, оларың үчуси үч ерден:

– Хош гелдиң, өрән шат – дийшип, ерли-еринден турды.

Илки билен бири:

– Мениң адым Ягды – дийип өзуни танатды. Онуң ыз янындан Ашыр билен хемем Гелди билен таныщдым.

Мениң илки гершеним Ягды орта бойлы, лопбуш йүзли, яшы отуза етмедик, буйра гара сачлы адамды. Ашыр билен Гелди болса бири бейлекисинден аррык, инчеден узын, яшы йигрими бәш төверегиндәки огланларды. Мениң билен саламлашанларындан соң Ягды:

– Салых дийсеңизләң? Өрән оңат. Шу гүн гелдиңизми? – дийип менден сорады.

– Хава. Шу гүн гушлук вагтлары гелдик – дийип, жогап бердим. Ол ене-де мениң билен гүррүңини довам этди:

– Өрән оңат, өрән оңат! – дийип, ол гайталап айтды.

– Хава, Салых, гөзуң айдың. Эркинлиге чыкыпсың – дийип, Ашыр билен Гелди ерли-ерден айтдылар.

– Кеп саг болуң, огланлар, мен сизе миннетдар – дийип, шатлыгымы дашыма чыкардым.

– Ханы, онда столуң башына гечелиң! – дийип, Ягды жайың бурчундакы стола тарап элини үзадып, маңа мерхемет этди.

Мен айдылан ере гечип отурдым. Сәхел вагтың ичинде Ашыр чай гетирди. Иер ялы зат чыкарыщдырды. Кәселере чай гуюшдырыландан соң, Ягды маңа йүзленип, «Чекинмән ийип-ичибериң» дийип, столуң үстүндәки кәселериң бирине элини етирди. Менем чайлы кәсәми элиме алдым-да, гепиң гердишине гөрә, «Өмрылла эрксизликден чыкарын өйдемокдым, ынха-да, мен бу гүн сизиң яныңызда пәкизе ховадан дем алып отырын» дийдим.

– Адамың башы дашданам гаты диймәнмидирлер көнелер – дийип, Ягды улудан демини алды. Элинде тутуп отуран чайлы кәсесини столуң үстүнде гоюп, башга-да нәмедир бир зат айтҗак ялы этди. Онянча-да Гелди гүррүңе гошулды:

– Ягды, хемме зат дүзелер, хич зады гайгы этме. Гелиң, бу гүн хич задың пикирини этмән, Салыхың эркинлиге чыкан илкинҗи гүнүни белләп, агшам кино гиделиң, оңат дынч алалың, соңунданам нәхили кынчылык болсада, бири-биримизи голдап, бир-биримизе ховандар болалың – дийип Ягда середип, гөвунлик бериҗи әхеңде гепледи.

Мен Ягдының нәме-де болса бир задың аладасыны эдйәнлигине гөз етиренем болсам, онуң себәбини аныкламагың оңайлы майыны тапып билмедим. Дүшнүкли зат. Биринҗиден-ә, буларың сачакларының башында мениң илкинҗи гезек отурышымды. Онсоңам, хәзир биз бир-биримизи о диен говы танамзокдык. Шейле-де болса, мен Ягдының хал-ягдайыны билҗек болдум. Оңа элимден гелҗек көмеги бермеги йүрегиме дүвдүм. Диңе бир Ягды дәл, эйсем башгалара-да башардыгымдан көмек бермәге тайярдым.

Ягды Гелдиниң теклибини голдады. Илки гезеленҗе чыкмашак, соңунданам кино гитмешек эдилди. Шол арада бирки овурт чай ичди-де:

– Салых, сени хайсы бригада ише белледилер? – дийип, Ягды мениң йүзүме серетди.

Мөн «Алтынҗы бригада белледилер» диенимден, Гелди:

– Пәхей-де, түйс болайыпдыр. Ишалла, билеҗе ишләрис – дийип, бегенип айтды.

Соңра ене-де Ягды гепледи:

– Алтынҗы болса, гаты говы. Пагта арассалайҗы завод! Бизиң хеммәмизем шол ерде ишлейәрис. Ынха, Ашыр икимиз үчүнҗи бригадада ишлейәрис. Гелди икиңизем алтынҗы бригадада ишлемели боларсыңыз. Иш о диен агыр дәл, зәхмет хакы оңат – дийип, гүррүңи өнүмчилиге сырыкдырды. Маңа гереги-де шолды. Хемме зады билесим гелйәрди. Пагта арассалайҗы заводда нәме ишлемелидигини тизден-тиз аныкласым гелди. Эртирки гүн асмандан дүшен ялы болуп, илиң агзына аңкарылып дурандан, хәзир иш ягдайлары билен таныш сам, оңа етеси зат ёкды. Шонуң үчинем мен пурсатдан пейдаланып:

– Ягды, алтынҗы бригадада нәме иш эдилйәр? – дийип, өз билесигелиҗилигими мәлим этдим.

Мениң совалыма Гелди җогап берди:

– Салых, биз чигидинден арассаланан ак пагтаны гысачдан чыкан бадына сим билен берк сараярыс. Дүшүндиңми? – дийип, өзүме совал берди.

– Элбетде, дүшүндим. Нәме ишлемели болса ишләберерис – дийип лап этмән айтдым. Илкинҗи иш гүнүмден хич кимден гайра дурман ишлемеги, хатда тиз вагтың ичинде өңдәкилериң хатарына гошулмагы арзув этдим. Илкинҗи айлыгымдан гарма донуң бахасыны айрып коймагы, өе баранымдан соң аңрыбаш сайлама дон алып, мамама говшурмагы ниет эдиндим. Шу максадымың тизрәк хасыл болмагыны иследим. Отуран еримден дурмуш басганчакларының белентликлерине дырмашып угранлыгыма, өз сап зәхметим аркалы максат-мырадыма етмегиме ёл ачыланлыгына дөрән умыт мениң голтугымдан гөтерди.

Ийип-иченимизден соң кино гитмек үчин Ягды дагы ювнуп-ардынып, әшиклерини чалшырышдырып, үст-башларыны тимарлашдырдылар. Биз дөрт болуп, узалып гидйән текиз көчәниң угры билен йөрәп ууградык. Барып совхоз посёлогының меркезинде ерлешен ымаратың ишигинде сакландык. Билет алмак үчин бизиң арамыздан бир гапдала сайланып чыкып гиден Ашыр эгленмән, эли дөрт билетли ызына гайдып гелди. Гелшине-де:

– Огланлар, гиҗә галман экеник. Говы ерлер дүшди – дийип хошамай йылгырды. Мен өзүмиң эркинлигиме, өзүм ялы дең-душларымың арасына дүшенлигиме, мениң гевнум үчин оларың бу ере гелендиклерине бегенип, ики болуп билемокдым. Кино башланянча энтеҗик вагт барды. Биз хатара отуран яшыл япраклы агачларың арасы билен гечйән ёдаҗыклара дүшдүк, гезмеләп ууградык. Гы-

зыл-ала өвсүшип отуран гүллериң якымлы ыслары барк урярды. Хер еррәкде яш җуванларың гол тутушып, гезмеләп йөрүшлери багтлы дурмушың гөзеллигине гөзеллик гошярды. Мениң эркана сүңңүм бу гөзелликлери сынлап, көп йыллап эркссиз яшайшың чыгрында бенди болан калбымың ганып билмедик эшретлеринден ине-ганалык билен леззет алярды. Гапдалымдакы ёлдашларым мениң хәзирки бу гөзелликлере аңк болуп гезмеләп йөрүшүми гең гөренокдылар. Буларам, багт басганчагына илкинҗи әдими әден гүнлери хут мениң хәзирки болшум ялы боландырлар. Ягды икимиз өңрәкден барярдык. Гелди билен Ашыр бизден азаҗык ызракда, нәмедир, бир гүррүңе гызышыпдылар. Эсли вагтлык дымшыкдан соң, Ягды мениң үнсүми бөлди:

– Салых, нәме үчин дымяң? Бу гүн сен билбил ялы сайрамалы ахбетин. Гепләп дур.

Мен:

– Ягды, догруданам, мен гүррүң бермели, йөне велин нәмеден башлаҗагымы билйән дәлдирин. Мен-ә, догрусы, шатлыгымдан яңа мелул болуп, ал-асманда гайып йөрүн – диенимден, Ягды:

– Салых, нәче йыл отурдың? – дийип, ичякгыч совал берди.

Алаҗың нәме. Җогап бермели-дә.

– Он йылданам гечди – дийип, мен улудан демими алдым.

Ягды бирбада дымды. Билмедим, ол өзүниң маңа берен сорагыны ерликсиз хасап этдими я-да мениң җогабымы гаты эшитмедими, гараз, эсли вагт бизиң икимизденем седа чыкмады. Ине-де, кино гөркезилйән зала гирмек үчин дуйдурыҗы җаңың сеси эшидилди. Ызракдан гелйән Ашыр билен Гелдиниң бизиң деңәмизе етмеклери, оларың, «гирелиң, вагт болды» диймеклери үнсүмизи кино зала тарап гөнүкдирди. Биз белленен еримизде отурдык. Кинодан соң, эгленмән, җайымыза гелдик. Гелибем, месавы гүррүңлере гызышып, чай ичдик. Бир чен болуберенде херимиз өз ерли-еримизе гечдик. Мен чыраны сөндүрип, ериме гечипдим. Җайың ичи үмсүмликди. Пенҗирелер ачыкды. Җайың ховасы арассады, якымлыды. Мениң гөзүме чиш какылан ялыды, укы геленокды. Калбымдакы бегенчли харасатлар гиҗәниң асудалыгына гарамаздан, пенҗирәниң ичинден ёл ясап, узак алыслара гайып болупды. Ёлдашларым узын гүнүң ядавлыгы себәпли сүйҗи укының гуҗагына майыл болупды-

лар. Мениң хем сүйҗи-сүйҗи гөвүн йүвүртмелерим алыслардан-алыслара алып гидип, бүтин дуркумы укы билен җадылап ташлапды. Ахырын гиҗәниң бир махалы уклапдырын. Адатдакы оянян вагтыма гөрә-де, мен ир билен туруп, чай отуртдым, ондан соң хем ёлдашларымы ояpдым. Эртирлик нахарымызы ийип-иченимизден соң, тиркешип ише уградык. Иш еримиз ончаклы даш дәлди, биз пыядалап пагта арассалайҗы заводың гапысына якынлащдык. Ягды мени таныщдырып уграды:

– Ине, Салых, шу улы ховлы пагта арассалайҗы завод болмалы, шу ерде зәхмет чекерис – дийди.

Биз заводың ичине гиремизде, ол ене-де өз сөзүни довам этди:

– Салых, хол гөрүнйән цех мениң ишлейән ерим. Ханха, онуң чеп гапдалындакы цех болса сениң ишлемели цехиң – дийип, гидип баршына бизиң габат гаршымыздакы улы җайлары эли билен гөркезищдирди.

Сәхел вагтың ичинде биз бу җайлара барып етдик. Гиң җайларың ичи хер хили машындан долуды, улы-улы кранлар депәңде селеңлешип дурдулар. Гиң гиден ховлының бир четинде пагтадан даг дөредилип гойлан болса, ховлының бейлеки четинде дашы даңлан памык киплери аңңат-аңңат болшуп ятырды. Санлыҗа минутларың гечмеги билен, иш вагтымыз хем гелип етди. Машынлар ишлешип уградылар. Цехиң баш уссасы Мәммет Сарыев илкинҗи гүн пагта пресленйән цехде симлериң даңлыш усулларыны, техники ховпсузлыгың дүзгүнлерини, янгындан хәзир болмаклыгың ёлларыны дүшүндирип, мени тутуш цех билен таныщдырды. Ол яшы эллиден гечен, агач этли, даяв, сагдын адамды, сач-сакгалы тутуш агарып, онуң йүз кешбини гечмиш аладаларының көнелишен йыгыртлары өртүп дурды. Мени цехиң хемме ерине айлап чыкандан соң, маңа:

– Мен сени илкинҗи зерур билмели затлар билен таныщдырдым. Бу гүн бейлекилериң ишлейишлерине серет. Эртирден башлап сени пресленен памыгы даңыҗы цехде уссаның көмекчиси эдип гоярын. Иш укыбыңа середерис. Оңарайҗак ишиңе соң гечирибериерис – дийип, мениң янымдан узалып гидйән цехиң ичинде ишлешип йөрен адамларың арасына гитди. Мен узын гүн цехиң ишлери билен таныщдым. Агшам хеммәмиз җайымыза гайдып гелдик.

Мениң иберен телеграммам өйүмиздәкилери бичак бегендирипдир. Илкинҗи гүн ишден гелемде мениң өңүмде

эҗем билен какам гарашып дурдулар. Олар мениң билен, мениң ёлдашларым билен гөршенлеринден соң, мен олары өз яшаян җайыма алып бардым. Ягды болса чай демлешдирип, столуң үстүне иере зат чыкарышдырды. Мен какамың, эҗемиң хал-ягдайларыны ичгин сорашдырып, оларың саглыгы билен таныщдым. Өз саглыгымың оңатлыгыны, саг-аман эркин яшайша ымыклы чыканлыгымы айтдым. Какам өз гүррүңиниң арасында өзүниң бу ере гелип, мыхманханада ерлешендигини, эртирем өе гайтҗакдыгыны дуйдурды. Мениң хер бир әдимимиң өрән хүшгәрлик билен әдилмелидигини, өзүмиң эдеп-тертипли болмалыдыгымы, улыны улы ялы, кичини кичи ялы сылап, зәхметден четде дурман, көпчулик ишлерине ичгин гатнашып, берекелла мынасып болмалыдыгымы җаныңдан сыздырып тәзеден ятлатды. Эҗем болса:

– Вах, какасы, Салых җан инди, түвелеме, дүзелипҗик гелди, сен инди аркайын болай, ол бизи гайдып ынҗытмаз, бизиң өзумизем йыгы-йыгыдан айланып дурарыс, бары-ёгы бир йылы галыпдыр, оны хем шу ерде гечирип, саг-аман өе барар – дийип, отуран еринде бегенҗинден гуш болуп учайҗак болярды. Какамың велин отурышы дийсең аграсды. Сәхел бир сөзи ики гайталайсаң, гечен аҗы гүнлериң ятламалары билен гахар-газаба мүнмеден дашда дурҗак дәлди. Себәби, шунча йылың айрачылыгы, екеҗе перзендиниң бикемал болуп өсүп етишмеги, өзүниң яшының соңунда ыкбалының кеч гелмеги, онуң хәзирки аграс, өйкели болуп отурышыны гең гөрерликли ягдая гетиренокды. Ондан дашарам инди какамың иш укыбы өңкүси ялы дәлди. Инди эҗеме-де, какама-да гайгы-аладасыз яшайыш герекди. Мен өзүме баглы әхли затлары этмелидим. Шу ерде-де, соңам гүйҗүми гайгырман ишлемелидим, газанч этмелидим, экленч лабырыны өз гердениме атмалыдым. Шу себәпли йүрегимдәкини какама дуйдурмагы зерур хасап этдим.

– Кака, сен инди аркайын болайгын, мениң әхли максадым диңе сизиң үнҗүсиз яшамаклыгыңыз. Мен диңе сизиң диениңиз билен боларын.

– Болар, оглум, акылыңа айланып, догры ёла душен болсаң, бизе шол, диңе шол герек. Индиден бейләкки газанҗак малы-мүлкүңем, абрайыңам – хеммеси сениң өзуңки. Биз мундан бейләк сениң алкымыңы алып, хер бир этҗек ишиңе эйле бол, бейле бол дийип дуруп билмерис. Сенем инди ягша-ямана душүнерче болдуң, ог-

лум. Онсоңам өйли-ишикли боларсың, чагаларың болар, олары ил-деңинде өсдүрип етишдирмели боларсың. Шонда ата болмаклыгың нәхили җогапкәрлидигине гөз етирерсиң. Мениң шу айдянларымдан өзүңе герек болан маныны алыбер, оглум – дийип, какам улудан демини алды. Какамың маңа айдып отуран гүррүңлерини диңләп отуран ёлдашларымдан Ягды какамың сөзүни довам этди.

– Какаң өрән догры айдяр, Салых, сен дүшүн, дост. Сен, гөр, нәхили багтлы адам. Сениң какаң, эҗең бар. Хәзир булар саңа нәхили оңат маслахатлар берип отырлар. Вах, дост, бизде сениңки ялы кака-да болмады, мениң өзум шунуң ялы сүйҗи маслахатлара зар болуп йөрүн. Хава, хава, ата мәхрине мен өзүми билелим бәри зар болуп йөрүн, шу бетбагтчылыклара-да, шу ыкбал йитгилериме-де езумиң атасызлыгым зерарлы улашанлыгыма мен гөз етирйәрин. Бизиң яшлыгымызда дегерли маслахатлар бизе миессер болмады. Ёк, мен ез яшлык ялңышлыгымы какамың ёклугы билен аклаҗак боламок, мен өзүми акламак учин какамың ёклугыны себәпкәр эдип, сизиң өңүңизде өзүми языксыз хасап этҗек хем боламок. Эне-атаң бахасына етип болмаҗак гадырының чәксизлигини велин мен элмыдама гайталап йөрендирин – диенинден Ягдының сөзуни ёлдашларымың икинҗи отураны Гелди алып гетерди:

– Вели ага! Сиз инди Салыхдан хатырҗем болайың, ол инди яшайшың, эне-атаң, ил-гүнүң гадырыны өзуниң пәк зәхмети билен өдәр. Сай-себәп билен дүйнден бәри шү ерде сизиң оглуңыз Салых билен ёлдаш болуп уградык. Сиз биленем хәзир дөвлетли сачагың башында дуз ийдик. Сизиң девлетли маслахатларыңыз диңе бир өз оглуңыз үчин дәл-де, эйсем бизе-де нәче дийсең тәсир эдендигини сиз унутмаң. Сиз, Вели ага, шу гүнден бейләк ата орнунда бизе гөз-гулак болуп, пейдалы маслахатларыңызы етирип дуруң. Асыл сиз бизиң хеммәмизеде ата болуп билҗек адам экениңиз – диенинден какам отуран еринден маңа серетди-де, «Хан огул, инди биз аркайын болуп билерис. Сениң акыллы ёлдашларың бар экен» дийди. Ардынҗырады, чай овуртлады, ене-де гүррүңини довам этди:

– Хава, огланлар, мен өзүми шу гүне ченли еке огуллы хасап эдип йөрдүм. Шу гүнден шейләк сизиң хеммәңиз мениң огулларым. Сиз хич зады гайгы-алада этмәң, шу ердеҗик вагтыңыз гутарынча дөрт доган ялы болуп арас-

са зәхмет чекиң, менем айланып дурарын. Салыхың эҗеси хем айланар дурар. Өзүңиз агзыбир болсаңыз, хич хили кемчилигиңиз болмаз, огулларым – дийип, какам сөзүне дынгы берди.

Эҗемем отуран еринде өзүниң әхли гечмиш гайгы-хасратларыны бирйүзли эдип отуран ялы болуп, дийсең гөвнүхошлук билен бизиң гүррүңлеримизи диңлейәрди. Онуң гасын атан йүз кешбинде шатлыкдан башга хич бир аламат гөрненокды. Хатда көнелишен гөзлериң гөречлери-де чыраның ягтысына нурана гөрүнйәрди. Онуң хәзирки болуп отурышыны бары-ёгы ярым йыл озалкы мениң яныма үч гүнлүк душушыга барандакы болуп отурышы билен деңешдирсең, бу ики аралыкдакы тапавуды хәзир гүррүң, язгы билен дүшүндирер ялы дәлди. Шол вагт рухы өчүгсиди, онда-да мениң билен иң соңкы әдимдәки хошлашан вагтындакы, өзүниң кувватсыз эллери билен демир гөзенекден япышып дуршундакы халы дийсең гөзгыныды, онуң терсине, эдил хәзирки болуп отурышында велин шол вагткысына гаранындакысындан ер билен гөк ялы тапавут барды. Онуң алкымында екеҗе перзенди болан мен отырдым. Мениңем гөвнүм дийсең галкынярды. Себәби мениңем янымда гөз-гуванҗым, кәбәм эҗем билен какам отырды.

Гүррүңе гызышып, гиҗәниң бир махалы боланыны-да дуймандырыс. Биз эҗем билен какамы мыхманхана ченли уградтдык. Биз оларың янларындан гайдамызда какам маңа:

– Оглум, биз эртир гайтмакчыдык, йөне эртир гайтман, сизиң яныңызда ене бир гүн болмагы макул билдик – дийип, бизе эртеси ищден гайдышымыза гөни мыхманхана гелмелидигимизи дуйдурды.

Биз өз яшаян отагымыза гелип, ятмага тайярландык. Узынлы гүн ишләп ядан ёлдашларым ёргана гиренлеринден ука гитдилер. Мен уклар ерде үклап билмән, йыгы-йыгыдан агдарынярдым, эртирки иш гүнүме ховлугярдым. Мениң узак вагтлап ичими гепледим ятмагымың соңы суйҗи укы билен улашып гитди. Мен шонда-да адаты оянышыма гөрә, ёлдашларымдан ир оянып, чай демлещдирдим. Чай-нахардан соң вагты йитирмән, ише чыкып гитдик. Мениң үчин шейле багтлы гүн болан илкинҗи иш гүнүм башланды. Мени дуйнки преслейҗи цехиң баш уссасы Мәммет Сарыев бу гүнем гүлер йүз билен гаршылап, тайяр памык киплерини сим билен даңянларың янында уссаның көмекчиси эдип

белледи. Мен өзуме табшырылан ише дийсең хөвесли япышдым.

Шол гүн өзүмиң илкинҗи иш гүнүмдигине, үстесине-де уссаның көмекчисидигиме гарамаздан, бир гүнлүк табшырыгымы артыгы билен ерине етирдим. Ёлдашларымың етишип билмедик ерлерине-де көмеге ылгадым. Өзүмде асла ядавлык дуймаярдым.

Өйлән сагат бәщде иши тамамлап, яшаян җайымыза гайтдык. Иш эшиклеримизи чалшырыщдырып, ёлдашларым билен мыхманхана гитдик. Мыхманханаң даш ишигинде «Саг-аман ишлешип гелдиңизми, огулларым» – дийип, какам бизи гүлер йүз билен гаршы алды.

Мен, «Хава, кака, оңат ишләп гелдик» дийдим. Менем, ёлдашларымың үчүсем какам билен гөрүшдик. Какамың ызы биленем мыхманханаң ичине гирдик. Какам бизи өз болян отагына алып барды. Кичирәҗик отагың ичини бугланып гойлан палавың якымлы ысы гуршап алыпды. Столуң үстүне чыкарылан ныгматлар бизиң ищдәмизе ищдә гошярды. Эҗемем дашардан ичери гирди. Геле-гелмәне элиндәки чәйнеги столуң үстүнде гойды, саглык-аманлык сорашды. Ёлдашларымам ерлеринден туруп салам бердилер. Эҗем хаял этмән палав әбермек билен болды.

– Эҗе, саңа мен өзүм көмек берейин – дийип, мен еримден турдум. Ягды билен Гелди хем өр турдулар. Эҗемиң элинден кепгирини алып, нахары өзүм гуймага дурдум. Эҗем «Вах, балаларым, элиңиз-йүзүңиз дерт гөрмесин, инди бир маңлайыңыз ачык болсун-да, худайым!» – дийип, столуң башына гечип отурды.

Мен палавы газандан йөрите керсене атып дуркам, какам еринден туруп, бир чүйше коньяк чыкарды-да, столуң үстүнде гойды. Шол бармаша-да:

– Ынха, шу гүн бизиң машгаламызда унудылмаҗак гүн. Оглумызың бизе говушмагы, илине-гүнүне өврүлип гелмеги билен, бегенҗимизи пайлашасым гелйәр. Догрусы, мен йүрегимдәки шатлыгы диңе хәзирки йыгнанышанымыз билен җемлемекчи дәл. Энтек той-томашаның ызы болар. Коньягы болса безег учин гойдум дийәесим гелип дур. Сиз, нәме, хан огуллар, хеммәңиз бирмеңзеш ягдайда сынагдан гечйән адамлар. Айратында, хәзирки дөврде аракмы, чакырмы, коньякмы – тапавуды ёк, ичгиден сакланмагыңыз герек. Ичги, өзем чени билинмән ичилсе, хим кими говулыгың үстүнден элтйән зат дәлдир. Бейле дийдигим, шу чүйшедәки

коньякдан хем ичмәң дийдигим дәл. Эйсем-де болса, хер ким ягдайына гөрә ичсин дийдигим.

Ягдың сөзи какамың айданына җогап болды. Ол коньякы чүйшәни бир гапдала сүйшүрди-де:

– Вели ага, арамызда ичйәнимиз ёк. Говусы, йыгнаялың – дийди.

– Онда-да, чүйшәни бир ачалың. Мейил эдйәниңиз болса, чекинмәң-де, гуйнайың – дийип, какам гайталап айтды.

– Биз, догруданам, ичемзок, Вели ага! Ёгсам, нәме, утанып-чекинип дурамзок ахырын. Сылаг-хорматыңыз үчин көп саг болуң! – дийип, Гелди билен Ашыр хем-ә Ягдыны голдадылар, хем-де какама миннетдарлык билдирдилер. Какам гөзүни гырпылдатды-да, мениң йүзүме серетди. Мен гүррүңе гошулдым.

– Кака, үч-дөрт йыл бәри агзыма-да алян дәлдирин. Оглуң инди сопы болуп йөрендир. Хава-хава, түйс сопы болнандыр...

– Говы-да. Бизе-де гереги шол-да. Йүрегим ерине геләйди. Ёгсам, хәли шу ердәки дукандан бу чүйшәни эҗең алдырмаҗагам болды, эмма мен «Ханы, бир сынап гөрели, нәдйәкә?» дийип гепими гечирдим. Индем, ынха, бизи-хә бегендирәйдиң, хан огул – дийип, өзүниң гөвүн хошуны мәлим этди.

Палав тагамлы болупдыр, биз дийсең ищдәмен нахарландык, соң чай ичдик, гап-чанаклары йыгнащдырып, ичерини сырып-сүпүрищдирик. Вагт хем бирчене барды. Биз турҗак боланымызда, какам:

– Салых, биз эртир гайдарыс, өң айдышым ялы, биз айланар дурарыс. Саргыдымыз шейле: ишиңе, езүңе ерән хәзир бол. Говы ёлдашларың бар. Доган ялы болуң-да, агзыбирҗе яшаң – дийди.

Тә мыхманханадан чыкып, ёла душйәнчәк, какам хем, эҗемем, икиси ики ерден өвүт-несихатлар бердилер.

Биз җайымыза гелшимизе, ятмак билен болдук. Ил укласа-да, мениң гөзүме укы гелмеди. Йүрегим ховлаярды. «Ынха, даң атар, бизем ише гидерис. Ишлемели, ишлемели, ишлемели...» Мениң еке-тәк максадым шейледи. Эртесем, биригүнем, ене-енеки гүнлерем мен шол арзув билен яшадым. Ынха-да, онуң нетиҗеси. Зәхмет ендуриҗилигим боюнча мен дең-душларымың арасында тапавутланып уградым. Бары-ёгы ики айың ичинде-де мен бүтин пагта преслейҗи цехиң өңде барыҗыларының бири болдум. Инди мени бир звенонын ёлбашчысы эдип

белледилер. Заводың профсоюз гурамасының адындан «Саг болсун» айдылан гезегем болды.

Өйүмиз билен мәкәм арагатнашык ёла гоюлды. Какам йыгы-йыгыдан гелип менден хабар тутуп дурярды. Хер геленде-де, мениң өзум билен гүрлешенине канагат этмән, заводың ёлбашчыларының янына барып, мениң ягдайымы элин сорашдырярды. Соңра хем «Угруңы дүзедипсиң, оглум» дийип, менден гөвнүхош болуп өе гайдярды.

Мен өзумиң бу ере саг-аман гелип, ише башландыгымы ёлдашларым Деря, Сердара, бейлекилере хат үсти билен хабар берипдим, олардан хем хат алыпдым. Ягдайлар оңатды, хәзирки биле болян ёлдашларым биленем агзыбир яшап, оңат ишлешип йөрдүк. Гепиң гысгасы, кемим ёкды.

Гүнлериң биринде биз канал якасына гезеленҗе гитдик. Бизиң янымызда дел адам ёкды. Өзли-өзумиздик. Томсуң бу гүни нәче җөвзалы болса-да, бизиң үчин якымлыды. Аматлырак ер тапдык-да, сува дүшдүк. Кейпимиз көкди. Гык-да-бакдык. Дегишйәрдик. Гүлушйәрдик. Ил гүлсе, Ягды хем гүлен болярды. Йөне онуң сусдугы, нәмедир бир задың гайгысыны эдйәндиги месаңа-мәлим аңылярды. Мен муны өңем дуйярдым. Эмма сорамага чекинйәрдим. Ине-де, аматлы пурсат гелди. Сувдан чыкып, уйшмеленден бир четрәге гечдик-де, ил ялы, бизем ховурлы меле чәгәниң үстүнде агынап башладык. Ахырын чемини тапып, мен Ягда совал бердим:

– Дост, нәме, сен бирхили аладалы гөрүнйәң-ле, белки, бир көмек герекдир, чекинмән айдыбергин...

– Салых җан, саг бол, гардаш. Нәме, муңа дурмуш диерлер. Гайгы-аладасыз болуп болярмы нәме? Менем адам-да. Өзуме етерлик аладаҗыгым бар-да...

Ягдының җогабы мени о диен канагатландырмады. Онуң учинем мен достумың гөни гөзүне серетдим-де, догрудан хем гайгысыз-аладасыз, үнҗүсиз адамың аз-аздыгыны, эмма йүрегиндәкини мәхрибан достундан гизлемән айдыбермелидигини яңзытдым.

Ягды мениң айдянларымы макул билсе-де, мениң совалыма гөни җогапдан сова гепледи, гайтам, «Мениң дердимиң дерманыны икимиз нәче гөзлесегем, тапдырмаса герек» дийип гүмүртик гүрледи.

Мен эрҗеллик геркездим-де, онуң бу айдянлары билен ылалашмаяндыгымы, хер нәхили дерт болса-да, дерман тапыляндыгыны айтдым.

– Эйсем, сөйги аташына янан йүреге нәхили дерман болуп билер, Салых җан – дийип, Ягды гөнүсинден гелип уграды.

– Онуңам дерманы бардыр, белки. Ханы, дүшнүклирәк айтсана, эшидип бир галайын. Белкем, дәри-дерманыны маслахатлашып тапарыс – дийип, мен хонданбәрси болуп гүрледим.

– Ай, нәме, айтсам айдып отурмалы. Сениң билен таншанлыгыма көп вагт гечмедигем болса, сени сулхум алды. Онуң үчинем сенден гизлин задым ёк. Онда, ынха, диңле, дост – дийип, Ягды тирсегине сеенип еринден турды, силкинип, үст-башына елмешен чыгымтык чөгәни какышдырды, бармаклары билен сачыны тимарлады.

– Хава, диңле, дост. Бу җелегайлара дүшмезимден хас озал менем ёкары окув җайларының бириниң студентидим. Шонда бир гызы гез астына алдым. Халадым. Олам дилленди. Шейдип икимизиң арамызда сөйги дөреди. Онуң ады Гөзелди. Өзем гөзел дийсең гөзелди. Гөрмәге гөз герекди. Бизиң сылашыгымыза, бирек-биреге хормат гойшумыза көплериң гөзи гидйәрди. Догрусы, Гөзел окува гезек геленде менден хас өкдеди. Мен нәмүчиндир семинар окувларда, айратын хем экзаменлерде көпленч онуң сүйреги билен гечйәрдим. Эмма...

– Эммасы нәме? – дийип, мен онуң сөзүни бөлдүм.

– Гепем шол эммада-да. Мен бир нәкесиң торуна дүшдүм – дийип, ол гүнүң җокрама ыссысына сырыган бурчак-бурчак маңлай дерини сүпүришдирип гойбердиде, өз гүррүңини довам этди. – Бу шейле болды. Бизиң бир мугаллымымыз барды. Адына Күле диердилер. Ол тарыхдан окадярды. Студентлериң көпүси оны халамасада, ол маңа, менем оңа голай дурардым. Мен билсембилмесем, ол мени өвен боларды, менем нәме, болшума гөрә дәлдим, гылавлыҗадым, гетеримлигимем барды. Арамыздан мекиррәк студент ёлдашларым мениң говшаҗык тарапларымы аңып, Күле мугаллыма гезек геленде мениң үстүм билен херекет эдип градылар. Мен хич зат окамансоң, хич зат билмейән ики-үч студенте канагатланарлы баха гойдурдым. Муны билип, бейлеки курслардадам бирнәчелери ызыма дүшүп уградылар. Мен иш дүзедйән киши болуп, хер гезек Күле мугаллымың янына лоңкулдап бараймарынмы?! Гүн гечди, хепде гечди. Экзамен дөври етип гелди.

Күле мугаллым бир гүн мени умумы яшайыш җайымыздан гөзләп тапып, өзи билен гитмегими хайыш этди.

Барып, ресторанын бир четиндәки столуң башында ики-чәк болуп отурдык. «Ичҗек дәл!» диениме гарамаздан, зор билен диен ялы эдип маңа арак ичирди. Күле мугаллым матлабыны айтды. Мундан бейләк мен кимдир бирине баха гойдурмак учин оңа йүз тутмалы болсам, янының пешгешҗиги билен гелмелидим. Дура-бара пешгещден өзүме-де бирнемежик эмледим. Кә җанымы ынанян студент ёлдашым, кәте хем Күле мугаллым билен ресторана гатнап уградым.

Болса-да, окувымы ташламакчы дәлдим. Ил деңинде менем вагтлы-вагтында экзамен берйәрдим. Саг болсун Гөзел. Ол хакыкатдан хем маңа ховандарлык эдйәрди. Рус эдебиятындан асгынлык чекйәнимиби билип, ол маңа телим гезек көмеге гелипди. Нобатдакы экзамен рус эдебиятындан болансоң, умумы яшайыш җайының янындакы яйраң керкавың саясында мен Гөзелиң өвредйәнлерини гулак габардып диңләп отырдым. Бирденем гападалымыза гелип сәгинен яшыл «Жигулиниң» дүйдулдиси үнсүмизи бозды. Онуң сүрүҗиси Куле мугаллымың доганоглады айнадан бойнуны узатды-да, «Ягды, мени агам иберди. Мүн машына» дийди. Мен оңа «Эртир экзаменим бар» дийсемем, ол «Агам, аркайын болайсын, өзүм дузедерин, бар алып гел дийип иберди» дийди.

Гөзел нәмәң-нәмедигине душунмән, аңк-таңк болды. Мен оңа «Аз-кем дынҗыңы алай, мен эгленмежек боларын» дийип машына мүндүм. Ене-де шол ресторан, шол стол. Күле мугаллым, онуң янында башга-да бири барды. Танамадым. Куле мугаллымың доганоглады ве мен. Дөрт болуп отырдык. Илки арак ичдик, соң адам башына бир чүйше пиво ичдик.

Мен башымың айлананыны дуюп уградым-да, бахана тапып турмакчы болдум. Менден еңинчә Куләниң доганоглады «Машынымы гөрүп гелейин» дийип даш чыкыпды. Мен еримден туруп-турманкам, ол «Хай, машынымы алып гачдылар, хав!..» дийип халалайлап гелди. Бизиң икимизем бөкүп еримизден турдук-да, дашарык ылгадык. Хернә, несибеси бар экен. Огрулар алып гачып, машыны йүз әдим чемеси сүренлеринде, моторы өчүпдир. Ишлетҗек болупдырлар. Башармандырлар.Ковалап, мен оларың бириниң ызындан етдим. Сувасалма енчдим. Элим билен урдум, депдим. Аз-кем гаршылык гөркезенине гахарым гелибем, даш билен депесини дещдим. Оны кеселхана, менем милиция әкитдилер. Нерессе өлмесе-хә өлмәндир велин, гүлмәндирем. Өмүрлик майып болупдыр.

– Соңы нәме билен гутарды? – диеними дуйман галдым.

– Соңундан ачык суд болды. Өзем суды окаян еримде этдилер. Арка чыкан кән болмады. Гайтам, терсине, пара-пешгеш беренлерем йүзүме дурдулар. Алаҗың нәме, пыланча йылы бойнума доңдурдылар. Аягымы саллап, гидибермели болдум-да.

– Эйсем, Күле мугаллым диййәниңе нәме дийдилер?

– Нәме диерлер өйдйәң? «Мен хич кимден хич зат аламок. Маңа төхмет атмаң» диййип, чына беримсиз ялан сөзләп отыр-да.

– Гезел нәме?..

– Гөзели иң соңкы гезек суд гидип дүрка гердүм. Ол суд гидип дүрка, гөзүне яш айлап чыкып гитди.

– Нәме, өңде-соңда хабар тутмадыңмы?

– Тутдум. Биринҗи язан хатым гуя гачан ялы болды. Икинҗи хатыма-да җогап гелмеди. Ярым йылдан соң үчүнҗи хатыма «өзүң гүнәкәр» диййип икиҗе сез билен гайтаргы берипдир.

– «Хат язма» дийменми?

– Ёк, оны-ха диймәндир.

Ягдының гечмиш ялңышына ахмыр эдип отурышы гөзгыныды. Шол бир вагтың өзунде сөйгә вепалылыгы онуң гүррүңинден ач-ачан дуюлярды. Әмма ол нәче ахмыр эдип, сейги учин йүрек агырдянам болса, сөйги башлангыҗының перишан халда даргамагына хут Ягдының езүниң гүнәкәрлигини мен ёлдашларча йүзүне айтмалыдым. Мен ховлукман сөзе башладым:

– Ягды, мен сениң хәзирки йүрек ургыңа ёлдашларча дүйгудашлык билдирйәрин. Сениң гүррүңинден маны чыкарышыма гөрә, сен Гезели халапсың, эмма йүрекден сөйүп билмәнсиң. Эгер шейле болмаса, онда сен дүшүп йерен чолашыгың хакда нәме себәпден Гөзел билен пикир алышмансың? Әхли херекетиңи Гөзел билен маслахатлашсаң болмадымы? Айтмансың, шонуң үчинем шейле бетбагтчылыга учрапсың.

– Ол айдяның-а догры, гардаш! Гаты догры. Өзүмем билйән велин, инди гич...

– Гич дагы дәлдир. Ынха, менем башымдан гечиренимe шол аңырсына чыкыбилмән өкүнип йерүн. Әмма җенаят бир зат, сөйги башга зат. Мен саңа бир мысал айдайын. Отуз единҗи йылда болан тутха-тутлук хакында эшиденсиң-ле. Шонда бир начарың адамсыны техмет атып тутупдырлар. Әри Сибире сүргүне ибериленде, би-

чәре дайзам оңа бакып, «Мен өлинчәм, саңа гарашарын» дийипдир. Өлди хаты гелсе-де, ынанмандыр. Элли дөрдүнҗи йылда яңкы адам долы акланыпдыр. Диймек, бир ерде бар болса, чыкаймалы-да. Хенизе-бу гүне ченли хат-хабарың ёклугына гарамаздан, аялы пәк сөйгә вепалы болуп, шол гарашып отырмыш. Арада эҗем геленде «О дайзамыз нәхилидир?» дийип сорамда, «Бар өз-ә велин, гаррап, бир гысым болупдыр» дийди.

Ягды мениң хәзирки айдянларыма җогап гайтарып билмеди. Ол хенизем гызгын чәгәң үстүнде аркан дүшүп ятырды. Онуң калбында Гөзеле сөйгүден долы җадылы арзувлар ганат баглап, алыслардан-алыслара гөтерилйәрди. Ине, ол бирденем гобсунды. Агдарылды. Мен оңа совал бердим:

– Ягды, ол гызың соңкы ыкбалы барасында эшиден геп-гүррүңиң ёкмы?

Ягды җогаба гаращдырмады.

– Өзүне язмага чекинйән. Йөне говы гөрүшйән достларымың үсти билен Гөзелиң нирределигинден, нәме ишлейәндигинден хабарым бар. «Окувы гутарып, ол Ашгабадың мекдеплериниң биринде мугаллымчылык эдйәр» дийип достум соңкы хатында языпдыр. Эшидишиме гөрә, биле дурмуш гурмак учин оңа бирнәче адам теклип билен йүзленипдир. Шол бир «ёк» дийип җогап берип йөрмүшин.

– Ягды, Гөзел сениң хәзирки ягдайың дан хабарлымыка?

– Билмедим велин, хабарлы дәлмикән диййәрин. Достум хем айдаяндыр өйдемок.

– Шу чака ченли ол кимдир бири билен арагатнашык ачмадык болса, белки-де, саңа гарашяндыр?

– Билмедим, Салых...

– Ягды, билмедим дәл, сөйги дийилйән зат оюн эдер ялы гүйч дәлдир, хакыкы сөйги вагт сынагындан гечйәндир. Өзем ики тараплайын боляндыр. Еке өзүң өртенипяныл йөрендирин өйтме ахырын. Белки-де, ол сенденем бетердир. Хә?..

– Сөйгиң ики тараплайын болзндыгыны менем билйәрин. Салых!

– Ёк, Ягды, сен оны билеңок. Билйән болсаң, сен бу вагт бейдип ичиңи гепледип, чыкгынсыз хала дүшүп, өзүңи хорлап йөрмездиң-де, дегерли нетиҗе чыкарардың.

– Ери, Салых, нәдип нетиҗе чыкармалы?..

– Дост, нетиҗәни нәдип диен сораг билен чыкармарыс-да, яшайыш гөреши билен чыкарарыс.

– Вах, Салых җан, яшайыш гөреши билен нетиҗе чыкарар ялы, ол мениң хатыма асла җогап беренок ахырын. Онсоң нәхили нетиҗе чыкарайын?

– Ягды, сен Гөзелиң ынамыны харлапсың. Ол дурмуш басганчагында сени хакыкатдан-да адамкәрчиликли адам хасаплап, саңа якын дурупдыр. Эмма велин, мениң баш чыкарышыма гөрә, эгер-де ол саңа «Язма» диймедик болса, онда онуң «Языбер, хатыңа гарашярын» дийдиги боляр. Арагатнашыгы кесмеҗек болмалы. Иң соңкы минуда ченли гөрешмек герек.

– Салых, сениң айдяның мениң гевнүме җай болуп дур...

– Җай болян болса, дост, сен Гөзелиң иш адресини бил, биз оны телефон геплешигине чагыралы, белки, ол геплешиге гелер. Гелмесе-де, айбы ёк, сен өз айрачылык гүнлериңи тамамлаңсоң, Гезелиң янына хөкман барып, тәзеден өтүнч сорамалы. Эгер геплешиге гелсе, онда өзүңиң өмүрбакы сөйги дуйгусына бендилигиңи дуйдур, сен өз ялңышыңа дүшунендигиңи, инди болса дүзелип, гелҗекки өмрүңи арасса йүрегиң билен яшаҗакдыгыңы Гөзеле айт. Эгер онуң йүреги сенде болса, онда сизиң азашан сөйгиңиз яңадан бир-бирине тапышар. Гөзелиң шу вагта ченли дурмуша чыкман гезмеги нәме-де болса бир задың аламаты ахырын. Сениң, оглан, келләң ниреде? – Мен шейле диенимден, Ягды зөвве еринден галды. Онуң гамлы геречлеринде шатлык аламатлары пейда болуп башлады. Бирденем маңа серетди-де: – Дост, шу диениң өрән догры, мениң езүмем шейдәйсем нәхили боларка дийип ичими гепледип йөрдүм. Эмма келебиң уҗуны асла тапабилмедим. Мен шу гүнуң езунде достум Ысмайыла хат иберейин. Онуң аялы Гөзели танаяндыр, адресини-де билйәндир – дийип, еринден турды, хайдан-хай каналың меле сувуна өзуни оклады. Ымгыр чөллериң тебигы гөзеллигини сынлап, энче ёлдан гечип, җадылы акымы билен акып барян сув хәзир, мисли, Ягдының йүрек гуванҗына гошулян ялы, оны өз угры билен өңе тарап әкидип барярды. Ягды сувда гулачлап йүзди, хер хили машклары ерине етирди, чүмди, бирсалым сувуң ашагында ятды. Чыкды, ене-де чумди. Ынха-да, силкинип кенара чыкды. Шо бармаша менем сува чумүп чыкдым. Эгленмәнем эшигимизи геймек билен болдук.

Гелдиниң: «Энтек ир ялы-ла. Нәм бейле ховлугярсыңыз?» диен сеси гулагыма илди. Мен оңа:

– Гиделиң, зерур иш бар – дийип жогап бердим. Ашыр билен Гелдем хасыр-хусур гейинмәге башладылар.

Биз дерт болуп, Гарагум каналының кенарындан дашлашып уградык. Ынха-да, өз яшаян жайымыза гелип етдик. Ягды геле-гелмәне хат язмага отурды. Ашыр чай отурдып гелди. Мен газет-журналлара гүймендим. Гелдем «Агшам кино гидерис» дийип, өзүниң ювулгы эгин-эшигини үтүклемек билен гүмрады.

Ягды язып отуран хатыны гутарар вагты гутармады. Гой, йүрегиндәкини беян этсин дийип, бизем оны гыссамадык. Ине-де, ол кагызы маңа узатды-да:

– Салых, сенем окап гөржекми? – дийип сорады.

– Ягды, биз, говусы, сениң хатыңа гелжек жогабы окап герәерис – дийип, мен бәлчиклиге салдым. Мениң жогабым гөвнүнден туран болара чемели, Ягды хатыны букжа салды, елимледи. Голайымыздакы почта ящигине атайын дийип дашары чыкды, узак эгленмәнем, доланып гелди. Гелибем, маңа йүзленди:

– Салых жан, мен-ә хатымы достумың адына иберендирин. Янына-да бир кагыза айратын саламнама язып, Ысмайылдан Гөзеле говшурмагы хайыш эдендирин. Болупмы, дост? – дийип, ол сөзүни совал билен тамамлады.

– Болман нәме? Гаты болупдыр, дост. Инди жогабына гарашыбер – дийип, достумың гөвнүни гөтердим.

Соң үйшүп кино гитдик.

Дөрдимизем диллешен ялы, бир-биримизден говы ишләп уградык. Пагта харманларындан заводың ховлусына гелйән тележкалары, йөрите табшырылан адамлар сәхелче-де сакламан бошадып, ызына гайтарярдылар. Бизем өз гезегимизде чигидинден арассаланан ак памыгы преслəп, дашына хем сим сарап, мүндер-мүндер эдип гойярдык. Башга бирлеримиз бизиң тайяр эден пагта киплеримизи вагонлара йукләп, юрдумызың дүрли күнжеклерине ёллаярдылар. Арассаланан пагта чигиди Байрамалының яг комбинатына иберилйәрди.

Тележка тиркелги тракторлары түркмен аял-гызларының сүрйәндигини гөрүп, мен ылайта-да бегендим. Себәп дийсең, он-он бәш йыл озал обаларда-да, хатда шәхерде-де түркмен аял-гызларындан машын сүрйән зенанлара негада болаймаса, габат геләймек кынды. Инди ягдай дүйбүнден башгачады. Диңе сүрмегем дәл, эйсем

барды-гелди сай-себәп билен машының хайсыдыр бир етмезчилиги йүзе чыкайса, слесарлара гарашмаздан, гызларың өзлери машынлары сазлап билйәрдилер. Машын сүрйән гелин-гызлары говачаларың хатарара бежергисинде-де нәче дийсең гөрмек болярды. Пагта йыгян машынлары ишледйән зенанларың өзүне гевни етйән йигитлере гайра дур дийип ишлейәнлериниң, пагта йыгян машынларың бункерлеринден «ак алтыны» йигитлерден хас көп агдарянларың көпдүги менде-де, мениң кәрдешлеримде-де буйсанч дуйгусыны дөредйәрди.

Кә адам гаты ынанжаң боляр. Илчиликде дуйше я-да ырыма ынаныпп, шол бегенип, ёгса-да басга галып, гынанып йеренлерем бар. Мен велин шейле адамларың хилинден дәлдим. Болшум шейледи. Эмма бир гүн пикиримден дәнмели болдум. Оңа-да гижеки вака себәп болды.

Дәбе еврүлиши ялы, биз етен агшам кинофильме томаша эдип, ятар вагтың өң янында аз-кем гезмелемеги макул билдик. Каналың голайындакы хыша җеңңеллигине голайлашанымыз хем шолды, бирден Ашырың часлы сеси эшидилди:

– Адамлар, середиң-ле. Ханха, тилки баряр – дийип, ол чеп тарапа элини салгап гойберди. Ине, шу ваканың өзем бизиң үчин гүррүңбашы болды.

Бизиң хер биримиз билйән хайванларымызың адыны санадык. Оларың азалып барядыгыны, горамагың зерурдыгыны белледик. Бирденем, Гелди бизиң энтек эшитмедик хабарымызы ыглан этди: «Нәме дийсеңизләң, адамлар, «Ир билен гурт, агшам тилки гөрениң ёлы мүбәрек» дийипдирлер. Шол догрумыкан-айт?» Белли бир җогап берип билмәнимизсоң, онуң айдяның ёрдумыны эртирки гүне гойдук.

Эртеси гүнортанлар Ягды деми-демине етмән, богулҗырап, шатлыклы хабар гетирди. «Гардашлар, доганлар, хат гелди. Гезел җандан хат гелди. Мени гутлап билерсиңиз. Хейҗан-элек, җан-элек! Ынха, ынха, онуң өз эли билен язан хаты. Мениң багтым гелди, адамлар...»

Сәхелче вагтдан өзүниң иң гызыклы хасаплан ерини ол бизе өвран-өвран окап берди. – «Ягды, араң кесиленини менден гөрме. Эйсем мен ниредедигиңи билмән, нәдип хат ёллайын?..» дийипдир. Догры айдяр. Хакыкат, Акыллы адамың айдайҗак гүррүңи. Догрудан хем ол мениң адресими билмән, хаты нирә иберсин? Маңа хаты зор билен диен ялы яздыран Салых җан, сен мүң яша.

Мүң... Мүң яша! Эшидйәрмиң, гардаш, С
яша!

Биз достумыз Ягдының шатлыгына
эдип гүлүшдик, оңа ягшы ниетлеримизи а

Аракесме гутаран бадына иш тәзеден г
ды. Хөвесимиз артды. Гүйҗүмизи, укыбымыз
дык. Хеммәмиз ёкары өндүрижиликли ишледик
улалдып айтдыгым дәл.

Арада мени заводың ерли профсоюз гурама
башлыгының орунбасарлыгына сайлапдылар. Ине-де,
ңа герек болса! Профсоюз гурамамызың нобатдакы йы
нагы хакында билдириш асылан гүнүң эртеси башлыгы-
мыз Мейдан ага думевләйди. Мейдан ага дийсең гоШы
адамды. Эмма кесел адам селҗеренок. Сәхелче вагтың
ичинде онуң гызгыны барып отуз докуз градус болубе-
рипдир. Онуң үчинем яшулы өйүнде ятан еринден маңа
«Гелип-гитсин» дийип саргыт эдипдир. Мен иш арасында
барып, хем-ә онуң халыны сорадым, хемем «Йыгнагы ыза
чекмән гечирибериң» диен гөркезме алдым. Шондан өт-
ри, бу гүн, ищден соң, мен эдарамызда бирнеме эглен-
мели болдум. Йөне велин, столуң башына геченимде-де,
кагызлары агдарышдырып отыркам-да, хәли, Ягдыдан
якымлы хабар эшиделим бәри дийәйсем-де болҗак, ме-
нем бириңден нәхилидир бир хабар эшидәйҗек ялы, йү-
регим шол букгүлдеди дурды, мен езүми бирхили гала-
гоплы дуйярдым.

Бирнеме рахатланайын дийип дашары чыкдым, аз-кем
гезмеледим, бирки кәсе чай ичдим, гараз, зордан өзүме
эрк эдип ишледим-де, язгылары тамамлап, иңрик мазалы
гараланда, өе йөнелдим. Эдарадан улы ёла ченли эсли-
җе йөремелиди. Асфальт дүшелен ёдаҗыкдан гумак ёла
голайлашанымда, хол еңрәкде хайсыдыр бир машын гө-
зүме илди. Эдил шол пурсатда-да кимдир бири «Салых,
бар, көмеге етиш!» дийип еңсәмден судурләп итен ялы
болды. Мен әдимими йыгҗамлатдым. Ёлуң гырасында те-
лежкалы тракторың дурандыгына гөз етирдим. Йүз әдим
чемеси бир четде янып дуран электрик чырасының өчүг-
си ягтысы етер-етмез сарымтыл шөхлесини узадып,
тракторың габарасыны тигринден сәхелче тапавутландыр-
ярды. Етип барярка, аңры тарапдан демир шыкырдысы
эшидилди. Мен адам бардыгыны аңдым. Шыкырды чыкан
тарапа әңетдим-де:

– Ким бар? Сиз ким болмалы? – дийип келләме гелен
совалы бердим. Мен онуң:

– Мен бар. Мен Огул... – Ызыны аңшырыбилмедим. Онуң үчинем, яңадан сорадым:

– Огулсурай диййдиңизми?

– Ёк, Огулсурай дәл, мен Огултәч!

Гыз машгаланың овазлы сеси яңланып, аласармык гараңкылыгы бөвсүп гитди. Бу гезек берк беллән Огултәч адым, йүз керем, муң керем көпелип, әлем-җахана яйран ялы болды.

– Нәме, тракторыңыз йөремеҗек болярмы? – диййип, мен оңа голайлашдым. Огултәч ишиниң арасыны кесип, келлесини галдырды-да:

– Ай, хава-да. Кәмахал шейдәймеҗиги бар-да – дийди.

Огултәҗиң гүл меңзине гөзүм дүшенден, мениң сүңңүм говшап гитди. Мен алланичикси болдум. «Шунча вагтлап мениң «Сурай» диййип, гөрмән адына ашык болуп йөреним Сурай хем дәл, эйсем Огултәч экени» диен пикир келләме гелди.

Совала гарашман, Огултәч гүррүң берип уграды. Онуң айтмагына гөрә, дүйн, өңңин, көп гүн бәрем трактор таррылдап говы йөрәпдир. Эмма шу гүн ирден, хасам ейледен соң пыщщылдысы көпелип, силтерләп уграпдыр. Хәзирки дуран ерине етенинде велин, мотор дүйбүнден өчүпдир. Мегерем, янгыҗы гутарандыр өйдүп, Огултәч челеги барлапдыр. Челекде солярка болансоң, башга нәме себәп болуп билеркә диййип, Огултәч лапыкечлик билен моторы, бейлеки шайлары гөзден гечирип башлапдыр.

Мен 19-нҗи номерли ачары алып, ашакы хыры товладым. Сүзгүчли фильтриң ичинден стаканы чыкардым. «Ынха, тракторы нәме йөреденок» – диййип, мен яг сүзүҗи фильтриң гөзенегинде хем-де стаканың дүйбүнде палчыга өврүлен хапаны гөркездим. Айран затларымың хеммесини солярка билен оңат арассалащдырып, ене-де еринде беркидищдирип гойдум. Йөрите насос аркалы системадан хованы чыкардым. Ондан соң болса:

– Ханы, инди отлаҗак болуң – диййип, оңа йүзлендим. Огултәч тракторың үстүне догумлылык билен атланды, усуллык билен кнопканы басып, тракторың моторыны гүйҗе гиризди. Мотор двигатели гиҗәниң асудалыгыны хайбатлы сес билен тисгиндирип гиденем болса, соңабака гулага якымлы сес билен оңат ишләп уграды. Огултәч бөкүп ере дущди-де:

– Көп саг болуң, мениң өзум гиҗәң ичинде, әхтимал, беҗерибем билмездим. Оңат болайды, сиз көмеге ети-

шәйдиңиз. Мен сизе өрән миннетдар – дийип, тракторың аккумуляторындан ышык берип дуран кичиҗик чыраҗыгыны айырды, төверегиндәки ачарларыны алыщдырды.

Сәхелче вагтдан мен ёлумы довам эдибердим. Мениң ызым билен Огултәҗем тракторыны гүйҗе гиризди. Деңәме етип-етмәнем, тракторың тизлигини говшатды-да, «Мүнүң, әкидейин» дийди.

Мен барҗак еримиң шу голайдадыгыны айданымдан, Огултәч чалтлыгы уйтгедип, менден барха араны ачян ялы этди. Эмма бирденем сакланды-да:

– Багышлаң, мен сизиң адыңызы сорамандырын. Сизиң адыңыз нәме? – дийип, тракторың үстүнде отуран еринден ызына середип гыгырды.

– Маңа Салых дийййәрлер – дийип-диймәнкәм, моторың сеси ене-де гүйҗеди. Тракторың гарасы йитип гиденем болса, онуң гүввүлдиси эсли вагтлап мениң гулагымдан гитмеди.

Мен өе гелемде ёлдашларым газет-журналлара гөз айлап отырдылар. Ишикден гиренимден, Гелди:

– Ери-хов, Салых, үст-башың, элиң-йүзүң гара яг-ла, бу нәмәниң аламаты? – дийип сораглы назарыны маңа гөнүкдирди. Мен:

– Достлар, ищден гелйәркәм ёлда бир тракторы беҗерип бердим – диенимден, Гелди ене-де:

– Ол нәхили, хий-де гиҗәң ичинде трактор беҗерилерми? – дийип, сорагыны довам этди. Мен бейлеки ёлдашларым хем эшидер ялы гатырак гепләп, болан иши гүррүң бердим, ызындан хем «Ине, дост, үстүм-башымың яг боланы шонуң үчин» дийип Гелдә середип айтдым. Соң, эл-йүзүми ювуп, чай ичдим-де, ериме гечип гышардым. Гөзүме Огултәҗиң гүл меңзинден башга зат гөрненокды. Онуң якымлы овазлы сеси гулагымда шол яңланып дурды.

Онуң янымдан араны эсли ачандан соң сакланып, мениң адымы сорамагы мени иңкисе гоюпды, хас догрусы, толгундырыпды. Мен ичими гепледип ятышыма, өз ёлдашларымдан: «Сиз шол Огултәч диен тракторчы гызы танаяңызмы?» – дийип сорайсам нәхили боларка? Бирденем: «гел, ерликсиз геплемәйин-ле» дийип, өз ички дуйгымы дашыма чыкарып билмән ювдундым. Мен шол пикир эдип ятышыма-да: «Бе, Огултәч... Огултәч... өзи-хә шәхдачык, алчак гыз ялы, белки, ол бизиң ишлейән заводымыза пагта гетирйәндир. Ол заводдан чыкып гайдан болмага чемели. Өзи-хә мениң ишлейән ериме гүнде ге-

лип-гидип дуран гыз болмалы. Мен эртир завода пагта гетирйән тележкалы тракторлара усулҗак билен гөз гездирейин. Танаймагым-да мүмкин. Ёк, мен онуң йүз кешбини-хә гөз өңүме гетирип билҗек дәл. Я-да тракторларың үстүндәки гызларың херсинден «Хайсыңыз Огултәч болмалы» дийип сораберсеммикәм?.. Ёк, о-да гелшиксиз болар, себәби гүнде заводың ичине гирип-чыкян йүкли тележкалы трактор бир дәл, ики дәл, санардан-сорардан кән ахырын. Онуң сесини эшитсем-ә хөкман танарын. Онуң якымлы овазы мениң гулагымдан хич хачан гитмез. Сесини эшитсем, хөкман оны танарын. Я-да хайсы гыз хачан нәме диеркә дийип шол диң салып, айланып йөрмели болармыкам? Бейле дәл. Бейтсем гелшиксиз болар... Айдалы, эртир ол гызың сесини эшидип, онуң Огултәчдигини биләйдим-дә, онсоң нәме? Ери, онсоң нәме? Мен оңа нәдип хабар гатмалы, нәме диймели?.. Я-да мен Салых, агшамкы тракторыңызы беҗерип берен адам диейинми... Ёк, «Мен шол агшамкы адам» диймели дәл-де, «Мен шол агшамкы оглан» диймели. Мен энтек өйленмедик ахырын... Шонуң үчинем мен өзуме хөкман оглан диймели. Ёгса, Огултәҗиң мен хакда башга хили пикир этмеги мүмкин, өзүне «Мен шол адам дийди, әхтимал, ол өйли-ишикли, чагалы-чугалыдыр» диен пикири өз келлесинде айлар. Шоңа гөрә-де «оглан» диймели. Белки, мени гөрүп, Огултәҗиңем йүреги җиглэндир. Белки-де, мен онуң ядына-да дүшйән дәлдирин. Хемме зат болуп билер. Башга-да бир зат болуп билер. Мениң йүрекден ойланмагым бизиң икимизе-де, мүмкин, етерликдир, догры. Өрән догры. Диймек, Огултәч хакда хакыкатданам ойланянлыгымы онуң өзуне дуйдурмак герек. Нәдип дуйдурмалы? Болды... Болды. «Мен Салых» дийип эртир онуң янына барайын. Хава, хава, агшамкы тракторыңызы беҗерен оглан мен диейин... Мен шейле дийсем, Огултәҗем ене-де «Көп саг болуң, мен сизе өрән миннетдар» диер. Вессалам – иш тамам! Эйсем Огултәч маңа башга нәме дийсин?! Эйсем мениң өзүм оңа башга нәме диймелимишим?

Улы илиң гатнап дуран ёлдүр ёдасында ёлагчылара көмек берип йөрен адам илде-гүнде сенден башга-да бардыр ахырын. Онсоңам сәхел зады дилиңе чолап, нәмедир бир затдан хантама болян ялы болуп, гечени ятлап йүреге дүшүп йөрсеңем-ә, ил-гүнүң ичинде дессине өзүңи танадарсың. Онда-да бир нәтаныш гызың өңүнде «Мен агшамкы оглан, Салых!» дийип дурсаң, о нәхили

боларка? Салых, бу затлар таса геленок. Ене-де ойлан. Я-да, говусы, озалкы болшуң ялы бол-да, акыллыжа гезибер...

Мен, элбетде, шол өңки болшум ялы болуп гезерин йөрерин. Эмма, гөвнүме болмаса, яңкы гыз йүрежигими алып гиден ялы болайды. Иң тәсин ери-де, Огултәжиң мениң адымы сорамагы... Мениң адымы сораман гидиберсе болмаярмыды? Ай, сораяндыр-да. Ат сорашмак боланокмы нәме? Боляр. О-да сорап билер, менем сорап билерин. Огултәч хәзирки заман тербиесини алан, асыллы гыза меңзейәр. Галыберсе-де, мениң келләмде-де якымсыз ой-пикир дөрәнок. Ягшы адамлар хакда пикирленмеги мен бахасына етип болмажак багт хасап эдйәрин. Диңе пикирленмегем дәл, адамлара кемек этмек, онда-да ынсан дуйгусы билен көмек этмек мениң яшлыкдан арзувым. Мен диңе илим-гүнүм учин пейдалы иш этмелидирин. Өз хер бир херекетимиңем гымматыны гачырман, сылаг-хормата ер гоймалыдырын. Хава, хава, мен бирден Огултәже бир якымсыз сөз дийәймәйин. Ол гыз машгала. Белки, онуң өз халашян огланы бардыр? Белки-де, дурмуша-яшайша дегишли үйтгешик арзувлары бардыр? Онуң ички дүнйәсине асла белетчилигим ёк...

Мениң калбымда яңкы гыза мәхирли гарайыш минутсайын мөвч уруп, мени гижәң тә ярымына ченли дүрли ойпикирлер билен бенди эдип гоюпды.

Гүндизки ядавлыгым мениң сүңңүми укы билен гуршап алды. Нәче гич ятанам болсам, эртеси озалкы эндигиме гөрә, өз ёлдашларымдан өңурти ояныпдым. Кемсиз ийип-ичибем, тиркешип ише униградык.

Мен улы ёл билен гидип баряркам, агшамкы Огултәжиң тракторыны бежерип берен ериме етмәнкәм, өзүмиң назарымы шол тарапа гөнүкдирдим. Ичимден: «Халха, Огултәжиң агшамкы дуран ери... Мен хөкман ол ерик середип гечейин. Ягшы адамларың дуран ерлерини, гезен ерлерини гайтадан сынламагам ынсан сыланышыгының бахасына етип болмажак сылагыдыр» дийип ичими геплетдим-де, әдимими гаталдып, ёлдашларымдан өңе сайландым. Барып, тракторың дуран ериндәки ёлуң гырасына дөкүлен яг дамжаларының янында аяк чекдим. Ичимден: «Огултәч шу ерде дурды» дийип, мен төверегиме огрынча гөз гездирдим. Асфальт ёлуң үстүне даман яг дамжаларының гапдалрагында он докуз номер тәзеже ачар ятырды. Мисли улы бир байлыгың үстүнден баран

ялы болуп, мен чаң-тозан сиңдирип узынлы гиҗе ятан ачара элими узатдым. Онянча-да ёлдашларымың бири:

– Ери-хов, Салых, саңа нәме болды, өңлер сен ёлдан совлуп йөреңокдың-ла, нәме тапдың-ай? – дийип гыгырды. Мен геплемедим-де, эглишиме, усулҗак билен ачары гөтердим. Соңра хем ёлдашларымың ызы билен өңе йөредим. Өзумем шол баршыма элимдәки тәзеҗе ачарың чаң-тозаныны сүпүрищдирип украдым. Мениң болуп баршымы гөрен Гелди:

– Ери-хов, Салых, бу нәме этдигиң болды? Ерден тапан ачарыңы эляглыгыңа сүпүрибердиң-ле, хей-де бейтмек болармы? Бейтсең, халыпа, саңа эляглык чыдамазмыка диййәрин – дийип, вәшилик билен гүлүп гойберди.

Мен ачары эмай билен сүпүрип баршыма:

– Дост, бу ачар йөне бир послап ятан көне ачар дәл, бу ачарың ялпылдысыны гөрйәрмиң? Ынха, сын эт, гөр, бу ачарың эеси агшамкы Огултәч диен гыз болмалы. Ол бу ачары гараңкының ичинде галдырыпдыр. Мен муны яңы тапдым. Эгер мен бу ачары тапмадык болсам, Огултәҗиң көсенәймеги-де мумкин. Бу ачары мен шу гүн хөкман эесине говшураймалы – диенимден, Ягды мениң сөзуми алып гөтерди:

– Гаты догры, ол бир йөнекейҗе демир бөлеҗигинден ясалан ачар хем болса, онуң битирйән ишини биз оңат билйәрис. Онда-да иңңән зерур ачар. Машын билен иш салышян адамларың эсасы тутарыгы, эсасы иш башарҗаңлыгы, ише укыплылыгы – ине, шуҗагаз ачарҗыга баглы боляндыр. Шонуң үчинем, Салых, сен бу ачары шу гүнүң өзүнде эесине говшургын. Онуң эеси хер гүн завода пагта гетирйәндир. Ынха, хәзир ол гыз мениң гөз еңуме гелйәр. Ол ерән пайхаслы, ише укыплы, эдермен гыз болмалы. Өзем гоңшы «Москва» совхозының бәшинҗи бригадасының членимикә диййән. Өзуниң гечен йылкы хасылыны шу бизиң заводымыза хәзир диңе «Москва» совхозы дашаяр. Өзем шол ерде аял-гызларың еди-секизи тракторда ишлейәр өйдйән – дийип, Ягды өз сөзуне дынгы берди.

Мениң гөкдәки дилегим ерде говшупды. Себәби мен агшамкы гызың кимдигини, ниредендигини ёлдашларымдан сорамагың оңайыны тапман дурдум велин, инди хемме зат дузелди дуруберди. Огултәҗиң агшамкы дуран еринден илки-хә онуң гараңкыда галдыран ачарыны тапмагым, индем Ягдының айданлары мениң депәми геге

етирипди. Мен шу ерден ише бардыгым тракторчы гызлардан ачары баханалап: «Хайсыңыз Огултәч?» дийип аркайын сорап билҗекдим.

Мен өз гөвнуме беслән пикирлерим билен иш ериме барып етеними хем дуйман галыпдырын. Ине, иш хем башланды. Сүңңум дийсең еңил гопярды. Этмели ишлерими чаласынлык билен ерине етирйәрдим. Ёлдашларымың етишмедик ерлерине-де гөз айлаярдым. Шол бир вагтың өзунде назарымы заводың демир гөзенекли улы дервезесинден дашлашдырамокдым. Вагт болса, гөвнүме болмаса, хаял гечйән ялыды. Ине-де, «ак алтын» йүкли тележкаларың кервени гөрунди. Олар хай диймәнем заводың чәгине гирип уградылар. Илкирәк гирен тракторларың тележкаларының бирдир-икиси чеким терезисинденем гечип, йуклерини дүшүрип уградылар. Мен буларың гелмегине сабырсызлык билен гарашып дурдум. Мен чеким терезисиниң төверегини гуршап алан «ак алтын» йүкли тракторларың янына йенелдим. Шол бармаша тракторлары сүрйән яш гелин-гызларың херсини еке-екеден гөзүмден гечирйәрдим. Олар бир-бирине дийсең меңзешдилер. Гөгүмтил реңкдәки комбинезонлары гейнип, даг гөгерчини ялы болуп отурышлары гөвнуңи гөтерйәрди. Мен йөрәп баршыма ичими гепледйәрдим: «Бе, буларың арасында Огултәч бармыка?.. Ол агшамам комбинезонлыды...» Ынха-да, чеким терезисиниң маңлайында нобата дуран тракторчыларың алкымына барып етдим. Мен олара йүзленип: «Хайсыңыз Огултәч?» дийип сорамалыдым. Хас якын гелен тракторың рулунда отуран яш гелне йүзленмекчи болдум. Эмма нәме дийҗегимиң эбетейини тапман, алҗырадым дурубердим. Гөвнүме болмаса, буларың бары менден назарларыны айырман, әңедишип дуран ялыды. Хакыкатда болса хәзир маңа хич ким середенокды. Мен бирбада өзуми йитирдим. Сәхелче вагтдан өзуми дүрсәп, дуран еримде ардынҗырасым гелмесе-де, ардынҗыран болдум. Мениң хәзирки ардынҗырамагым ерликсиз болайды ейдйән. Чат маңлайымда дуран «Т-40» тракторының рулунда отуран сүрүҗи механик гелин өзүниң гара гөзлерини мениң дуркума гөнукдирәйди. Онуң хәзирки болшы:

– Ери, нәме, ясама ардынҗыраҗак болярсыңыз? Нәме айдасыңыз гелсе гөни айдайың, ери... ери... дурмаң-да айдыбериң! – диййәне чалым эдйәрди. Мен ичимден: – Бе, валла... нирeден ардынҗырайдым-ай. Гөни гелшиме сорабермелидим... Бер, инди җогабыңы. Гепле инди,

Салых – дийип, башагайлыга учрадым. Ине-де, ол гелин геплəп, мениң үнсүми өзүне чекди:

– Нəме, танажак болярсыңызмы?

Мен хаял этмəн җогап гайтардым:

– Ёк, ёк, сиз мени багышлаң. Мен...мен...неме-ле – Ол алланичикси болды-да, тракторың үстүнден бөкүп ере дүшди. Ики элини бир-бирине чаларак овкалашдырып, нəзли əдимлер билен маңа тарап якынлашыпуграды. Мен улудан демими алҗак ялы этдим. Эмма сакландым. Улудан алҗак болан демими чалаҗадан суңңуме сиңдирдим дурубердим. Бу гелин якынрак гелип, маңа бир затлар дийҗек ялы этди. Бу гезек мен өзүми дурсəп, эййəм геплəп башлапдым:

– Сиз Огултəч диен гызы танаяңызмы? – дийип, мен онуң гара гөзлерине өзумиң назарымы айлап гойбердим. Эмма узак середип дуруп билмедим. Себəби, бу гелин гелшине суссумы басыпды. Сəхел хемлели җогап берəйсе, ер түкенинчə гачмага тайярланып дурдум. Эмма бу гелниң маңа гайтаран җогабы, мениң чак эдишим ялы гөдекси болмады-да, дийсең мылайым чыкды, ол:

– Сизе Огултəч герекмиди? – дийип сорады.

Мен:

– Хава, хава, Огултəч – дийип җогап бердим. Ол:

– Огултəч, халха, хо-ол пагта дүшурип дуран ики тракторың өңрəкде дураныны гөрйəңизми? Онуң устүндəки Огултəч болмалы – дийип, элини шо тарапа узатды.

Мен салгы берлен тарапа уградым. Гоша тележка тиркелги тракторың үстүнде чепиксиҗе гызың нурана дуркы мениң үнсүми, мисли, җадылан ялы болуп өзүне чекипди. Эгниндəки гегүмтил комбинезон бу гызың сыратына сырат, гөркүне гөрк гошярды. Мен якынына барыберемде, ол эййəм йүкүни агдарып, тракторы херекете гетирипди.

Мен габадыма геленден:

– «Сакланың» диен ышарат билен, элими ёкары гөтердим. Трактор гапдалыма гелип саклананда, мен:

– Огултəч сизми? – дийип, ол гыза назарымы дикдим. Тракторың сесине мениң нəме диеними ончаклы эшитмедими-нəмеми, ол чаласынлык билен ере дүшди. Мен ене-де:

– Огултəч сизми? – дийип сорадым.

– Хава, мен Огултəч – дийип, ол сөзүне дынгы берип етишмəнкə, мен элимдəки эляглыгыма долангы ачары узадып:

– Огултәч, сиз агшам ачарыңызы галдырыпсыңыз, мен муны ирден ише гелйәркәм тапдым – дийдим.

Ол:

– Вах, мен сизи азара гояйдым өйдйән. Сиз агшамкы Салых диен огланмы? – дийип, ол өзуниң нәзиҗек бармакларыны мениң элимдәки ачара тарап узатды. Мениң элимден ачарыны алыбам:

– Салых, сиз агшам маңа бахасына етип болмаҗак ягшылык этдиңиз. Ынха, индем ачары гетирип бердиңиз. Гетирмедик болсаңыз, ене-де хорланардым. Көп саг болуң, агшамкы көмегиңиз үчинем көп саг болуң– дийди.

– Ёк, ёк, Огултәч, сиз агшам сагбол айтдыңыз ахырын.

– Салых, мен сизе өзүмиң миннетдарлыгымы ене-де бир гезек айдярын. Вагты билен оңарып билмән, көп эглендим. Хөрнә, сиз етишәйдиңиз...

– Огултәч, нәме, башга ёлагчы гечмедими, көмек сораян болсаңыз боларды ахырын – дийип, мен Огултәҗиң йүзуне назарымы айладым. Ол езүниң учганаклап дуран гара гөзлерини узаклара гөнүкдирди-де, бирденем геплэп башлады:

– Салых, сиз хемме кишини өзүңиз ялыдыр өйдйәнсиңиз. Мен шол ерде көмеге мәтәч болуп дуркам, өз обамыздан биле окан класдаш ёлдашым гапдалымдан гечип гитди. Көмек берседен-ә гечен, ол тракторының тизлигини гаталдып, «Трактор сүрмек хер бир адама башардян дәлдир. Гөрдуңизми? Мениң айданларым догры болуп чыкандыр» дийип, гыҗалат берип гечип гитди.

– Онуң «Мениң айданларым догры болуп чыкандыр» диймеси нәмекә?

– Мен секизинҗи класы гутаранымдан соң, совхозымызда ачылан тракторчылык курсуна окува гирдим. Окува гиремде, яңкы класдашым Моммы хем мениң билен окува гирипди. Ол: «Огултәч, механизаторлык гызларың башарҗак иши дәлдир, гыз машгала өйде отурса, оңат болар» дийип көп гайталапды. Мен оңа:

– Моммы, сен өзүңе җогап бер, мен хакда аладаланып дурмасаң-да болар – дийипдим. Окувы гутарып, икимизем сүрүҗи механизатор аттестатыны алыпдык. Шондан бәри ол хер гезек душан еринде маңа гөвни етмән, додагыны чөврүп гечип гидйәр. Агшамкы ялы ёлда-ызда дурайсам дагы, түйс онуң гушы учяр. Агшам дурман геченем, ине, шол Моммы болмалы.

Мен Огултәҗиң гүррүңини диңләп дуршума:

– Ёк, Огултәч, сиз хич рухдан дүшмәң, сиз өрән оңат кәри сайлап алыпсыңыз, шу кәр сизе дийсең гелишйәр. Онсоңам, сиз өз обаңызда, таныш адамларыңызың арасында ишлейәрсиңиз. Сайлап алан ишиңизде түкениксиз үстүнлик газанмагыңызы арзув эдйәрин – дийдим.

– Көп саг болуң, Салых!

– Огултәч, сиз шу гүнден бейләк, тракторыңыз ишлемесе, маңа айдайың. Бежермек мениң билен. Йөне сиз гөвнүңизе хич зат гетирмәң. Сиз Моммы диен класдашыңыз үчин кәнбир гахарланыбам дурмаң. Онуң ялы какабашлар хениз бизиң арамызда аз дәл. Оларам ялңышларына дүшүнип, пушман эдерлер дийәелиң.

– Гаты догры айдяңыз, Салых – дийип, Огултәч сөзүниң үстүни етирди: – Салых, сизем шу ерде ишлейәрсиңизми?

– Хава, мен хол пагта преслейжи цехде ишлейәрин – дийип, элим билен цехи гөркездим. Огултәжем:

– Гаты говы, менем сизе ишиңизде үстүнлик арзув эдйәрин – дийип, мылайым йылгырды.

Мен «Көп саг болуң, Огултәч» диенимден ол:

– Салых, сиз мени багышлаң, мен бирнеме ховлугян, гидейин, өйләнем гелерин. Пагта йыгымы башланянча мен шу ере өз пагта пунктумыздан пагта чекмели,ондан соңра-да пагта йыгян машына атланарын – дийип, өзүниң гүлумжирәп дуран гөзлери билен маңа середен ялы этди-де, тракторына атланды. Бирденем, тракторың газы көпелип, өңе сүйшүп уграды. Мен онуң ызындан аңк болуп середип дурдум. «Т-40» тракторы өзүниң гулага якымлы сеси билен: «Мен өйләнлер ене-де гелерин» дийййән ялы болуп, менден барха арасыны дашлашдырып барярды. Мен велин доңуп галышыма, өзумде дөрән тәзе пикирлерим билен гүмра болуп, гөйә, Огултәч билен биле гидип барян ялыдым. Өмүрбакы эден яшлык арзувларымың илкинжи башлангыжына бегенип, учайжак болярдым. Арман, ганатым ёкды. Мен өзүми хәзир бичак рухубелент дуйярдым. Себәби, мениң дурмушымда, онда-да ыкбал йитгиси билен, энче айрачылык оды билен багланышыклы болан дурмушымда хәзир, илкинжи гезек шейле хошамай гыз билен сөхбет ачмагым мениң үчин бахасына етип болмажак багтды. Огултәч мениң калбымда өчмежек орна эе болды. Мениң бу пикирлерим, бу ғалкынмаларым барасында онуң пикир этмейән болмагыда мүмкинди. Себәби, ол мени, мениң кимдигими хениз биленокды. Мен ыкбал йитгисине чолашан адам ахырын.

Догры, мен гүнәкәр адам. Йөне мен Огултәҗи эййәм эдил хәзирки минутдан башлап халап уградым. Онуң хер бир сөзи, маңа мәхир билен бакан назарлары мени өзүне эгсилмез гүйч билен есир этди.

Мениң калбымда дөрән дуйгулар шол Огултәч билен биле гидип барярды. Мениң сүңңүмиң шол доңуп галышыды. Бирденем, өзуми эле алдым.

Адамлар өз ишлери билен гүмрадылар. Мениңем өз ишим өзуме етерликди. Шонуң үчинем мен ховлукмачлык билен өз ишлейән цехиме гелдим. Ёлдашларым мениң ёкдугымы билдирмән, маңа дерегем ишлешип дурдулар. Мен өзүмиң эглененди гим үчин ёлдашларымдан өтүнч сорадым ве улы җошгун билен ише гирищдим.

Огултәч гүнорта нахарындан соң, өзүниң тракторыны пагта йүклейҗи транспортёрың ашагына элтип гоюпды. Онуң гоша тиркегли тележкасының үсти хәзир ак пагталыды. Огултәҗиң йүзүнден маны алсаң, нәхилидир бирхили аладалы гөрүнйәрди. Мениң аңлайшыма гөрә, онуң учганаклаян гөзлери нәхилидир бир шатлыга болан умытдан хабар берйәрдилер. Ол хәзир: «Герсене, нәхили гowы адамлар бар! Башга бири болан болса, мениң галдыран ачарымы гетирип бермезди. Мунуң өзи онуң белент адамкәрчилигиниң мысалы» дийип дурана меңзейәрди. Ол бойдашы Бибигөзелиң янына барды. Бибигөзел билен Огултәч мекдепде биле окап, механизаторчылык курсуны хем биле гутарыпдыр.

Бибигөзел механизаторчылык курсуны гутарып, өз сөйгүлиси Максат билен дурмуш тоюны гурупды. Максат шу обаның огланыды, езем шу совхозың агрономы болуп, өз обасында зәхмет чекйәрди.

Огултәч болса эййәм йигрими бир яшыны долдурып гечсе-де, энтәк дурмуша чыканокды. Бирнәче гезек өйлерине гудачылыга-да геленлер болупды. Эҗеси Марал дайза гуда болуп, гызыны дурмуша чыкараныны кем гөренокды. Огултәч велин «Мен өзүми мал ялы сатдырмарын» дийип телим гезек айдыпды. Какасы болса: – Екеҗе перзендимиз Огултәҗимиз өз халанына барсын. Ынсан перзендиниң пула чалшылян заманы гечип гитди – дийип, аялы Марал дайза эңек бермезди. Марал дайза адамсы Көссегиң айданларына гаршы болман, гызына:

– Гызым, ким билен халашян болсаң, айдыбер – дийип, деңдушларының бирейййәм өйли-ишикли, чагачугалы боландыгыны, гыз машгаланың гаты нәзик болсндыгыны, яшыныңам гечип баряндыгыны ятладып,

гызы Огултәҗе өз йүрегиндәки дуйгуларыны мәлим эдип дурярды. Йөне Огултәч велин, «Энтеҗик ховлугмаңдан» башга бир зат диенокды.

Огултәҗиң пикиринде деӊ-душлары ялы дурмуш гурмак хөвеси барды. Йөне онуӊ шу чака ченли кимдир бирини сөйүп я-да сөйшүп сөз бершен огланы ёкды. Догры, Огултәҗе оба огланларының ичинде-де хат беренлери болупдыр. Йөне ол хатлара Огултәҗиң первайсыз гаранлыгы себәпли, ол хатларың гелмеси галышыпды. Себәби, хат язян огланларың хичиси-де онуң гөвнуне ярамаярды. Бир сөз билен айданыңда, Огултәч шу чака ченли өз йүрегинде сөйги белентлигине ёл ачып биленокды. Инди велин Огултәҗиң калбында энтек шу чака ченли дөремедик ой-пикирлер дөрәп, онуң сүңңуни дийсең говшадыпды. Бу суңңи говшамаң себәпкәри «агшам ачарыңызы галдырыпсыңыз» дийип, ачар гетирип берен Салых болупды. Хәлиден бәри ол бу хакда пикирленип дурды. Бойдашы Бибигөзел муны илден өң аңды.

Бибигөзел Огултәҗе хабар гатды:

– Ери, бойдаш җан, бу нәмәниң аламаты? – дийип, ол гүлумҗирәп, Огултәҗиң йүзуне серетди. Соңунданам: – Огултәч, сен маңа «Халашяным ёк, вах, мен багтыгара адам» – дийип йөрдуң велин, яңкы оглан билен мыссык гүррунлери көп этдиң. Өз-ә, дашындан герәймәге,говы оглана чалым эдйәр – дийип, сөзуниң соңуны дегишме билен гүлкә салды.

Огултәч бойдашына:

– Хә, шу гүнки мениң яныма гелен оглан дийсене, догруданам, ол говы оглан ялы. Йөне энтек биз бирбиримизи танамзок-да – дийип җогап берди.

– Танамаян болмагың мумкин. Ол ир билен мениң яныма гелип: «Сиз Огултәҗи танаяңызмы? Мен оны нireден тапып билеркәм?» дийип сорады. Менем, нәме, сени гөркездим. Ялңыш херекет эден болсам багышла, Огултәч – дийип, Бибигөзел сөзуне дынгы берди.

Бибигөзелиң ягшылыгыны мен хич хачан унутмарын. Иң бәркиси, ол мени адамсы Максат билен таныщдырды. Максадың маслахаты биленем магазине барып, биркилай эшик эдиндим, көвүш сатын алдым, соңкы айлыкларымдан тыгшытлап, совхоз посёлогының ичиндәки уссаханада костюм тикдирдим. Чокга сакгал, пашшык бурунлыҗа, келтеҗик лезги «Достум Максадың хорматына мен саңа бир ягшыҗа хызмат эдейин» дийип, костюмымы учурсыз говы тикип берди. Мениң ызым билен Ягды, Ашыр, Гел-

ди үчүсем лезги уссаң янына гатнап уградылар. Эмма оларың костюмының гелшиги мениңкиче ёкды. Муны мен сөз оваданламак үчин айдамок. Эйсем дурмуш хакыкаты билен тассыклаҗак болян.

Август айының соңкы шенбесинде, ялдырагың янгыны гечиберенде, директорымызың орунбасары инисиниң тоюна бизем чагырды. Бизиң дөрдимизем тоя илкинҗи гезек тәзе лыбасымызда бардык. Ёлда-да, тоюң өңинчәсем танышларымыздан бәш-алты адам менден-ә «Яман говы костюм экени, тикилгилигине алдыңмы я-да тикдирдиңми? Киме, ниреде тикдирдиң?» дийип сорады, ёлдашларымдан хем «Нәчә алдыңыздан» башга зат сорамадылар. Элбетде, мен өз костюмымы өвендиклери үчин бегенмән дурмадым, ичимден Максада миннетдарлык билдирим, эдил шонуң ялы-да Ягдының, Гелдиниң, Ашырың костюмларыны тикенинде харсаллык эденлиги үчин, эртеси лезги уссаның янына барып, оңа бирнеме игендим. Лезги уссаның айдяның хем җаны барды: «Ай, балам, олар мени ишлемәге гоймадылар-да. «Усса, чалтрак тиксең боляр» дийип бичак гыссадылар» дийип, ол өз ишиниң кемини ювмарлады.

Тоюң ызысуре какам гелип гитди. Кән эгленмеди. Аман-саглыгымызы билип, гайтмак билен болды.

– Кака, нәме бейле чалт гайдяң? – диен совалыма онуң җогабы мени бирнеме ынҗалыкдан душүрди.

– Оглум, соңкы вагтлар эҗең келләм агыряр, аягым агыряр диймәни чыкарыпдыр. Ишдәси кесилипдир. Догторыңкам, нәме, дерман билен-дә... Аскорбин кислотасыны санчмалы дийдилер. Диен затлары тапылайярмы? Бармадык ерим ёк. Тапмадым. Бир кеселханада таныш догторым барды. Шол адам тапмага сөз берди. Эртир бармалы гүнүм – дийип, зейренибрәк айтды. Мен какама «Азаҗык гараш!» дийдим-де, Максадың үстүне ылгадым. Дерманханамыза биле бардык. Ак ектайлы гелин хабарымызы алды-да, сораян дерманымызың кеп вагт бәри ёкдугыны хабар берди.

Максат тутанъерли хем эрҗел адам болуп чыкды. Өз шахсы «Москвичине» какамы мүнүрди-де, нирдесиң Байрамалы дийәйди. Агшамлык доланып гелибем, «Тапдык» дийип мени бегендирди. Ызындан: «Хернә, какаң догторың хатыны яны билен алып геләйипдир. Ёгсам, бермеҗек болшуп дурлар-айт, валла!» дийип, ягдайы болшы ялы гүррүң берди.

Менем бергили болмадыммыкам диййән. Максат дынч алыш гүни Ягды икимизи өйүне чагырды. Ийип-иченимизден соң, Максат бизи хожалыгы билен таныщдырды. Ховлусына айланып йөркәк, мен товук кетегиниң дарлык эдйәндигини, үстесине-де капасдыгыны айтдым. «Вах, билйән-ле велин, алажыны тапамок. Демримем, сим гөзенегимем бар. Кебширләге-де, ынха, илеррәк сүйшүрәймели» дийди.

Заводың ёлбашчыларының ругсат бермеги билен, Ягды икимиз индики дынч алыш гүни Максадың затларындан говы гөзенек ясап бердик.

Үстесине-де, мениң халаян яшыл реңким билен реңкледик. Сәхелче гүнденем элтип, отурдып гайтдык.

Ме-саңа герек болса тәзе табшырык! Аракесме болуп барярка, дервезеден оқдурылып гирен тележкалы трактор мениң деңиме етди-де, сакга сакланды. Онуң үстүндәки байдак ялы гызың сеси мотордан хем өкде чыкды. «Ай, оглан, демир гөзенек еке Бибигөзеле дүшүпми? Ясап билйән болсаң, бизе-де бирини ясап бер ахырын».

Мен бирбада жогап тапмадым. Тракторың ызына дүшүп уградым. Барыбам «Огултәч, баш үстүне, йөне өлчегини айтсаң боляр» дийип ызыма доландым. Огултәч гаращдырмады. Нобатдакы екшенбе гүни ене-де Ягды билен ише гирищдик. Бу гезекки ясанымыз өңкүденем говы чыкды. «Мегерем, халаса герек» дийип гечен гезекки ялы яшыл реңк чалдык. Әкидип, отурдып бермек хакындакы теклибимизе Огултәч кес-келләм гаршы чыкды. Гайтам, тележка йүкләп дуркак, «Нәче телемели?» дийип бизе ичякгыч совал берйәр. Муңа Ягды «Соң үзүлишер йөрерисдә» дийип, дегишме әхеңинде жогап берди.

Огултәжи соң гөренимде «Саг болуң, говы ясапсыңыз» диени гулагымда галды. Майыны тапсам, мен Огултәже хабар гатмакчыдым. Эмма үркүзәймәйин диен пикирден угур алып, йүреге дүшгүнч соваллары бермедим. Килчикликлик этмедим.

Жөвзалы томус өз орнуны гүйзе берди. Гавун, гарпыз, үзүм сүйжәп-сүйжәп, бала өврүлди. Колхоз-совхоз мейданларында говачаларың гозалары ак патрак болуп ачылдылар. Радио, газетлер йүврүк элли йыгымчыларың эдерменликлерини етишибилдиклеринден өвүп арша чыкарярдылар.

Хай диймән, «мавы кораблларың» бункерлеринден «ак алтын» агдарылып башламалыды. Бу совхозда оңат дәп дурмуша орнашыпдыр. Йыгымың айгытлайжы гүнлериниң

өңүсырасында чепер хөвесҗеңлериң гөзден гечирилиши гуралярды. Бу гезегем шол дәбе эерилди.

Совхозың кашаң клубуна йыгнананларың арасында бизем бардык. Залда единҗи хатарда отурдык. Ине, сахна совхозың ёлбашчысы чыкып, гысгаҗык гутлаг сөзүни айтды. Ызындан концерт башлады. Ким гошгы окады, яш оглан дутардыр гыҗага гошуп, айдым айтды. Ине-де, концерти алып барыҗы йигит тәзеки чыкышы ыглан этмәге дурды.

– «Айлы агшам». Сөзлери Ата Атаҗановыңкы. Айдяр Огултәч Көссекова...

Чепимде отуран Ашыр сейрегрәк душ гелйән фамилияны эшидип, бөврүме сымсыклаҗак ялы этди-де:

– «Көссекова» дийдими? О нәхили фамилия боляр? – дийип, ерликсиз совал берди.

– Фамилиясы билен нәме ишиң бар? Сен сахнада дурана серет. Хут перизат дийсең перизат! – дийип, пышырдап айдан Ягдының сөзлери мениң түйс гөвнүмден турды. Овадан кешпли, яңаклары нар ялы, орта бойлы гевресине гелшип дуран гырмызы панбархатлы, тылла гүлякалы Огултәҗе, мениң пикиримче, дүнйәде тай гелип билҗек гыз ёкды.

Ады тутулан бадына Огултәч, өзуни мисли, Ашгабадың өңде айдымчысы хасап эдип, залда отуранлара баш эгип, тагзым этди. Пианиночы гыза-да элини узадып, онуң хем мертебесини бейгелтди. Зала дым-дырслык аралашды. Пианиночы «Айлы агшамың» сазыны ховлукман чалып уграды. Ынха-да, Огултәҗе гезек гелди. Онуң дуры, махмал сеси эмай билен яңланды:

Ала язым,
Айдым-сазым,
Алкыш этсин овазым!

Сес илки бырсыдыргын чыкды, ине-де кем-кемден батланды:

Айлы агшам
Айы гөрдум,
Гайып болды бу дердим...

Хич кимден седа чыкмады. Хеммелериң үнси Огултәҗиң мылайым овазындады. Онуң сүйҗи лабызлы сесини эшидип, залда отуранлар леззет алярдылар. Бирденем, пианиноның сазы пессайлаяна меңзеди. Огултәҗем гашыны какып, гөзлерини аз-кем ойнаклатды-да, сесини бирнеме песелтди:

Калбымың ханы сен,

Ханы, солтаны сен.
Адыңа мен гурбан.
Сениң сапаң үчин
Сениң вепаң үчин
Өлсем, этмен арман...

Өзем мени гөрдуми-нәмеми, менден гөзүни айрасы гелмеди. Мен йыгрылҗырадым, эмма сыр билдирмедим. Огултәҗиң айдымының соңуны эшидер ялы болмады. Залда отуранлар айдым гутарманка, эл чарпышып башладылар, шовхун дик-асмана гөтерилди.

– Берекелла, Огултәч!

– Яша!

– Өмрүң узак болсун!

Ызракдан кимдир бири еринден турды-да: «Болмаз, огланы...», башга бири «Сайра, билбили» үчүнҗиси «Нирде сени?» айдып бермеги хайыш этди.

Огултәч хич кимиң райыны йыкмады, буйрулан айдымларың хеммесини уссатлык билен ерине етирди.

Ягды ве бейлеки ёлдашларым маңа сахна чыкып Огултәҗи гутламагы маслахат бердилер. Мен чекиндим, услып билмедим. Концерт гутаранда, ил билен дең туруп, бизем чыкалга тарап йөнелдик. Бирденем: «Салых, дашарда бираз гараш, биле гидели» диен сөзлер гулагыма илди. Бу Максадың сесиди.

Максат кән гаращдырмады. Өзем еке дәл, үч болуп гелдилер. Икинҗиси Бибигөзелди, үчүнҗиси кимдир өйдйәңиз? Үчүнҗиси – Огултәчди.

Мен ики элими узадып гөрүшдим. Огултәҗи бичак шовлы чыкышы билен гутладым. Онуң гарашылмадык ерден «Халадыңызмы?» диен совалына «Еке мен дәл, хеммелер халады» дийип, алңасаман җогап бердим.

Дәхедем-дессем йөрәп ฃградык. Ай айдыңды. Салкынҗа гүйз гиҗеси дуры асманда йылдызлар петрешйәрдилер. Көчә гелшик берип отуран җайларың душундан гечдик. Ййраң дарагтларың япраклары шемалың ыгына ыгшылдашярдылар. Гозаклы мотоцикл варрылдап, ызымдан етип гечди. Биз чар баглы ховлың деңесине етдик.

– Геләйдик өйдйән? – дийип, Максат дилленди.

– Хава, гелдик! – дийип, Огултәч җогап берди.

– Көссек ага салам айдың, Огултәч! – дийип, Максат билен Бибигөзел икиси ики ерден айтдылар. Менем пурсат тапдым-да:

– Гиҗәңиз рахат болсун, Огултәч! – дийдим.

– *Ене гөрүшйәнчәк, хош, саг болуң, Салых!* – дийип, Огултәч нәмучиндир еке мениң адымы тутды-да, маңа элини узатды. Төверегиме серетсем, Максат билен Бибигөзел үч-дөрт әдим бейледен барярдылар. Догрусы, мен алҗырадым, нәме дийҗегими билмән, доңан ялы болуп дурдум-да, бирденем:

– Хава, хава. Ене гөрүшйәнчәк, саг болуң! – дийип, Огултәҗиң гүл меңзинден доюп билмән, эслиҗе середип дурдум. Икимизем элимизи бирден айырдык. Огултәч ховла гиренден, менем чалт-чалт әдимләп, Максатдыр Бибигөзелиң ызындан етдим. Азаҗык йөрәп, Огултәчлер билен угурдаш гечйән көчә чыкдык. Шейдибем, голайда Ягды билен гелип-гиден ховлымыза етдик. Максат эгленмән, гаражыны ачды, машыныны чыкарды, сәхелче салымда мен яшаян җайымыза гелдим.

Ёгса-да машына мунҗек болуп дуркак, Бибигөзелиң айданына үнсем бермәндирин. Асыл ол «Салых, тоя тайярланыбер» дийди ахбетин. Мен эртире чыкарыма-да ховлугып, гиҗе почта бардым ве өе телеграмма ибердим.

Эртеси иш ирден гызышып уграды. Хер ким ерли-ериндеди. Өвретмели зат ёкды, адамлар борчларына оңат душүнип ишлейәрдилер. Менем шоларың биридим. Киплериң дашыны чаласынлык билен сараярдым, арасында машынларың кем-кәс ерлерини беҗерйәрдим. Асгынракдыр өйдйәнлериме көмеге етишйәрдим. Ынха-да, гөвнум тележкалы тракторы я-да пагта йыгян машыны күйседи. «Вах, Огултәч билен бир ерде ишлейән болсам болмаярмыды? Сен дур, мен саңа дерегем ишләрин» диердим. Бирденем: «Ховлукма, Салых, сен бу максадыңа хем етерсиң» дийип йүрегимде туран харасада теселли бердим.

Ишдеш ёлдашларым менде болуп гечйән үйтгешиклиги аңан болара чемели. Ашыр нәме, хатда шолам «А-хов, Салых, бу гүн саңа нә дев чалды, бир ерде дураңок-ла. Йөне зовзулдап йөрсүң-ле...» дийди.

Мениң, догрусыны айтсам, нахар вагтының аракесмесине-де чыкасым гелмеди, эмма дүзгүне боюн эгмели. Нахархана баранымыза өкүнер ялы хем болмады. Гара чорба, тәзе этден биширилен какмач... Ийип, хезил эдиндик. Ызынданам дерләп, гөк чай ичдик. Соңра болса ише гуҗур-гайратымызы аяман гирищдик. Гич өйләнлерем хут шу ишлейән ховлымыздакы сува дүшүлйән ере барып, мазалы ювундык. Тимарланып, ене яшаян ерими-

зе гелдик. Ашыр билен Гелди икиси ищден гелишлерине кән эгленмән, нирәдир чыкып гитдилер. Ягды билен менем агшам шамыны эдиндик-де, бирсалым гезмеләли дийип, гараңкы гатлышыберенде дашары чыкдык. Чыканымыз хем шолды, улы ёлдан совлан еңил машын бизиң янымыза гелди-де, сакга дурды.

Машындан илки дүшен эҗем гелип мени багрына басды, шапба-шупба огшады, элими-йүзүми сыпалады-да:

– Нәме, балам, саглыкмыдыр? Аманлыкмыдыр? – дийди.

Икинҗи болуп какам дүшди. Эллешип гөрүшди. Өз гезегинде ол-да совал ягдырып уграды:

– Телеграммаңы «Гыссаглы» дийип иберипсиң. Ирден говшурдылар. Эйгиликмидир, оглум?

Җогап берип етишмәнкәм, үчүнҗи болуп дүшен аял машгала гөзүм дүшди. Ченим чен болса, бу аял азербайҗан гоңшымыз Патма дайзады.

– Ха, Сәлих җан, салавмалейким, ниҗе сән? Саг-саламат сән?

Патма дайза берен соваллрына өзем җогап берди:

– Саг ол җаным, саг ол. Инә, бу-да мәним овлум. Халыл-да... Сен гөрендә Халыл он ики яшындады-ха. Инди, машалла, бизи бура машыны билән алып гелмишди-дә... – дийип, сөзүни узалдып айтды.

Алты адам болуп мыхманхана бардык. Эҗем билен какамы, озал таныш болансоңлар, хормат билен гаршыладылар. Патма дайза билен Халыла хем гүлер йүз берип, оларың хеммесини говы ерлешдирдилер. Эҗем гетирен затларыны хөдүр эдип уграды.

– Тайярланмага вагтам болмады. Етишдигимизе гөрә, ынха, чөрек биширдик, говурма гетирдик, ёлда үч-дөрт саны гавун-гарпыз алдык, үзүмем өз меллегимизден... Ий, балам, ий, Ягды җан, хеммәңиз алыбериң – диенден, Патма дайза дилленди. Ол:

– Пейнир-дә варды-да... ондан-да ийиң. Лаваша вахт олмады. Индики депә гетирәҗәйем-дә... – дийди.

Мыхманхана ишгәри үч-дөрт чәйнек чай гетирди.

Чай башының гүррүңинде мен сырымы ачдым.

– Ә-хә... Шей дийсене, оглум. Мунын говы хабар. Гелнимизе дегйәр – дийип, какам сөзүми бөлди.

– Болубилйәр, балам! Болубилйәр! – дийип, эҗемем гүррүңе гошулды. Ызындан хем сораг ызына сораг ягдырып башлады.

– Ким ол? Ады нәме? Аслы нирели? Атасы-энеси бармы? Говы танаярмың?

Совал, совал, совал...

Гиҗәниң бир вагты какам гүррүңи җемледи. Олар даңданлар ызларына гайтмагы, үч-дөрт гүнден йөрите гелмеги, шейдип гудачылык ёдаҗыгыны чекмеги, эҗемиң айдышы ялы, «нәсип болса, ёдаҗыгы ёла өврмеги» макул билдилер. Бу дөвлетли маслахата хеммәмиз разы болдук.

Эҗем дагы гелинчә, менем гол говшурып отурмадым. Болан гүррүңлери Максада айтдым. Шол гүнүң өзүнде-де хабар Бибигөзелденем Огултәҗе етипдир. Ине-де, җогабы: «Энем-атам эййәм хабарлыдырлар. Чекинмән барыберсинлер» дийип, Огултәч мертлик билен айдыпдыр.

Хош хабары эшидип, эҗем монча болды. Үстесине-де, Огултәчлериң ики өй илерсинде яшаянлар бизиң даш гарындашымыз болуп чыкыпдыр. Хем арка, хем мыхман ер диен ялы, эҗем инди мыхманхана-да гелмән, шолара зыбыр-зыбыр гатнаберсе нәтҗек!

Эмма бир гезек мениң яныма совлуп гечди. Халындан хабар аламсоң, обадакы тәзеликлерден, гудачылыкдан сөз ачды. Йөне нәме учиндир, мен онуң сесини песеңрәк гөрдүм, йүзем салыграк ялыды.

– Эҗе, өңки кейпиң-ә ёк, нәме болды, айтсана... – дийип, мен оңа совал бердим. Эҗемиң айданына гарашаймалыды. «Балам, Огултәҗиң бир дайзасы бар велин, ол-а шол йүклэп гидип отурандыр.»

Мен илки гаты дүшүнмеҗек болдум.

– Эҗе, ол нәме йүклейәр? Дүшнүклиҗе айдай-да...

– Вах, балам, сүйт хакы дийип пыланча элтмели, доган-гарындашларына серпайлык дийип ене-де шонча, үстесине-де, ики тарапың тоюны гечирмели.

– Огултәҗиң өзүне зат герек диймедими, нәме?

– Вах, мен оны айдыбам дурамок. Панбархатың дөрт дүрлүси, гулак халка, өзем бриллиантлы болмалы, йүзүк, ене-де нәме дийди, җанларым. Ынха, список, ал-да, өзүң окап гөрәй...

Гышык-чайшык харплар билен язылан хаты окап, мен гөзүме ынанмадым. Онда-да, эҗемиң ярасының үстүне дуз сепәймәйин дийдим-де, «Эҗе, сен гайгы этме, хеммеси дүзелер» дийдим. Нәмәни гөз өңүнде тутанымы билемок, йөне хемме зат аңсатлык билен дүзеләйҗеге меңзейәрди. Мен, белки-де, арада шу ердәки магазинчи билен болан гүррүңи гөз өңүнде тутандырын. Шонда эзбер сатыҗы мени ынамлырак хасап этдими-нәмеми, «Ха-

лыпа, икимиз дилимизи бирикдирсек, аз-кем кисәмизи галңадыб-а билердик» дийипди. Мен ондан «Нәмәниң хасабына?» дийип соранымда, ол «Ай, ынха бизиң дүканымыза аял-эркек көвүшлери, сечекли яглык, дүрли маталар диен ялы затлар гелип дур. Олары башга ере әкидип ерлешдирсең, пул диен зат өз-өзүнден ягыберер-дә» дийипди. Мен оңа «Мениң посолениеден чыкмага хакым ёк ахырын» диенимде, ол «Эйсем, ызыңдан адам гелип дур. Шоларың үсти билен херекет эдип болар ахырын» дийипди.

Мениң хәзир шол гүррүң ядыма дүшүпди. Бирденем, гулагыма доганлашан Деряның сеси эшидилен ялы болды:

– Ха-рам! Я-ман!...

Мен пәлимден гайтдым. Эмма сөзүмден дәнмедим. «Эҗе, гайгы этме, хеммеси дүзелер...» дийип өңки айданымы гайталадым.

– Эҗе, башга нәме дийдилер? Мен сениң сөзүңи бөләйдим өйдйән.

– Хава, оглум, икинҗи хабар хем бар. Барды-гелди барлышайсак-да, бәш-алты ай гарашмалы өйдйән. Шонда Огултәҗиң доганогланының машының ашагына дүшүп арадан чыканына бир йыл боляр. «Сәхедимизи шондан соңа гоймалы боларыс» дийдилер.

Муңа велин алаҗым ёкды. Дәп-дессура гөрә болмалыды.

Мен гыссанмадым. Ишләбердим, ишләбердим. Диңе гара гүйҗүң, арасса зәхметиң билен газанч этмели дийдим-де, арманы-ядаманы билмән ишләбердим.

Хер гүнем гулагыма Деряның:

– Ха-лал, ха-лал! – диен сеси гелди дурды. Пагта йыгымы барха гүйҗейәрди. Огултәҗиң илден говы ишлейәндигинден, бункерден «ак алтыны» хас көп агдаряндыгындан хабарлыдым. Бир гүнем өйләнлер, оба магазининде онуң билен пете-пет габат гелдим. Узак гүрлешип дурмадык. Мен оңа эҗем билен болан гүррүңи, «гыз салгыдының» уҗыпсызҗа бир бөлеҗигини айдып етишдим.

– Салгыт дийдиңми? Бу нireден чыкан гүррүң? Аркайын болай, өзүм дүзедерин – дийип, Огултәч мениң гөвнүми галкындырды.

– Ёгса-да, мен ишләп газанан пулүмдан аманат кассада эслиҗе пул гоюпдым. Тоюмызы гечирмәге-де, башга герек-ярагымыза-да шонуң өзи етерлик болар – дийип, Огултәч гөзүмден гайып болды.

– Онда-да аз-кем карз-ковал алмалы болар-ла – дийип, какамың соң бир гезекки душушыгымызда айданына хич ким гаршы чыкмады.

Какамың шонда айданы мениң дурмушымда, тутуш машгаламызың дурмушында улы өзгеришиң башланяндыгының җарнамасы хөкмүнде яңланды.

– Бәхбитлиси болсун, гарашмалы болса, сабрымыз бар, гарашарыс, гайтам, кемем дәл – дийип, какам айдып-айтманка, эҗемиң:

– О нәмө үчин кемем дәлмишин, Вели? – дийип берен совалына, какам алңасаман, өзүне махсус сыпайылык билен гепледи.

– Гоша той болар, Бибим. Гоша той. Оглумызың долы бошап өе бармагы биринҗиси, гелин тоям икинҗиси. Гоша той болар-да. Инди дүшүндиңми, Бибим?!

Хеммәмиз бирден гүлүшдик.

– Кеми ёк. Хакыкатдан хем ГОША ТОЙ – дийип, хеммәмиз шатлыгымызы бөян этдик.

* * *

Вагт адаты тебигы халында бирсыдыргын айланып дурды. Нәхили хем болса эдил хәзирки гүнлеримизиң гечиши озалкы бендилик халымыз билен деңешдиренде учма билен довзахың тапавутландырылышы ялы тапавут эдйәрди... Ол ерде диңе чәклендирилен гиңишлик... чәклендирилен дузгүннама, эмма бу ерде эдил хәзирки ягдайымыз-өзүмиз нәме ийсек ийип билйәс, нәме гейсек гейип билйәс, эне-атамызы гөрүп, биле-де яшашып билйәс. Йөне шейле-де болса, бизиң йүрегимизде ене-де суйҗи-сүйҗи арзувлар – ол-да болса бүтин адамзадың азатлыга чыкмаклыгы, хемме зада эркин болмаклыгы, ынсан мертебесиниң улы ымгыр сурусине гошулмак. Биз хәзир өзүмизи нәче эркин дуйсагам, энтәгем белли бир мукдарда бизиң эзенегимизи галдырмаян сыртмак бизиң бойнумыздан айрыланокды... Себәби гечмишимиздәки эден этмишлеримиз уммасыз ёдалар билен чаркандакдан-чаркандага чәклендирилен яшайыш шерти билен эййәм бизиң бирнәчелеримизи, хут шуларың арасында менем әкидип барярды. Ине, эййәм... мениң небир гүл ялы яшлык хыҗувы болан сырдам гөврәм мисли кырк яшдан гечен яравсызрак бир бендәниң калбыны ядыңа салдырярды. Йөне ене-де йүз-де-мүң шүкүр... хут мениң этмишими ядыңа салсаң, белент ынсан кануны ене-де мениң өзүм билен дең болманды. Адам ислеги, ынсан арзувла-

ры – ол бир түкениксиз әлем... ол чәксиз, йөне... шүкүр этмәни башармалы. Элмыдама акылдарымыз бейик Магтымгулы атамызың:

Саглыгың гадрыны билгин
Хасса ятмаздан озал,
Хассалык гадрыны билгин
Өлүп гитмезден озал,
Өлмуң гадрыны билгин
Габра гирмезден озал

диен сетирлери мениң өйкели гурсагыма мыдама шүкүр этмәне ярдам берерди. Себәби бу гүн хемме задың озалы герекди. Ыкбал бир дәли, элмыдама җошуп дуран, гиден бир деря, бу деряда гайыклы бол, исле гайыксыз бол, йүзмәни, илиң-гүнүң билен бир угра йүзмәни башармалыды, эмма... мен бу ерде диңе гүнәкәрлигими боюн алмалыдырын.

Пагта арассалайҗы заводында эдилйән ишлер, гүнделик иш нормамың артыгы билен ерине етирилмеги мени хем заводың бейлеки ресми җогапкәр ишгәрлерини аз бегендиренокды. Эдил мен энтек адаты ынсан яшайшына, хас такыгы, өзүмиң азатлыгыма долы чыкмадыгам болсам, көпчүлигиң ичинде, ёлдашларымың ичинде маңа аз хормат эденокдылар. Мен асла шу иш еримде болан вагтым өзүми бенди хем хасап эдемокдым, иш билен гызыгып, хемме зады ядымдан чыкарардым. Заводда ишлейән бейлеки ишгәрлер хем мениң билен ага-ини, догангарындаш ялы гатнашардылар... Вагт болса тебигы дуркы билен айланып дурды.

Огултәч билен мүмкин болдугыча дүшүшардым, сөйги мертебеси икимизиңем голтугымыза голтгы берипди. Огултәч шейле бир акыллы, пайхаслы гыз, мен өзүмиң шейле багтлы болҗакдыгыма ынанярдым, себәби, эҗемиң гудачылыга баранда, ейлеринде дайзасының хер хили халат-серпайлар герек болҗакдыгыны, галың меселесини эҗеме айдандыгыны Огултәҗиң өзүне мен озал чаларак дуйдуранам болсам, ол маңа: – Сиз бизиң гарындашларымыздан өйке-кине эдип отурмаң, оны мениң адымданам эне-атаңыза-да айдың, гой, оларам гаты гөрмесинлер, себәби бизиң ата-бабаларымыз энче йыллардан бәри дәп-дессурлар билен чормашып гелипдирлер, элбетде, хер бир адам огул-гыз етишдирип, оларың тойларына, бойларына гуванмак барада ез йүреклериндәки энче йыллап беслэп гелен ислег-арзувларыны айтмалы болярлар. Мениңем дайзам эдил шулар ялыдыр. Ол пахыра

галың нәмесине герек, йөне гөвнүндәки сүйҗи арзувларыны сизе галыңың усти билен беян эдендир. Догры, галың бир дәп-дессурың безеги, йөне хөкман энче затлары тапсаңам тап, тапмасаңам тап дийип, бирнәче гыз сатянлара меңземели дәл. Кәбири, догруданам, ур дийсең өлдүр эдйәрлер. О-да шу яшайышда душ гелйән, огрулыкдан-җүмрүликден гайтмаян, харам гирдеҗиң күл-күлүне дүшүп йөрен бир топар пулмесилериң соңкы тапян затлары. Булар диңе шу гүнүң меслигинден азан адамлар. Адамлар, түвелеме, говы яшаярлар, нәме ийселер бар, нәме гейселер бар, нирә гидеси гелсе гидип билйәрлер. Йөне шу эшрети бизиң көпимиз гөтеринип билемзок, өзүмизиң байлыгымызы көпелтҗек болуп, харам гирдеҗә баш гошянымызам бар, йигрими йыллап экләп-саклап етишдиренҗе, гөз монҗугы ялы чагамызы, галың баханасы билен, зада чалышяс. Догры, сүри агсаксыз болмаз дийипдирлер, йене задам затла герек дийлиши ялы, бизиң небир говы дәп-дессурларымызы шу затлылар бозярлар, шоңа кәвагт җаным яняр. Йөне олар тебигатың гөзе гөрүнмейән адыл канунларындан өз этмишлери үчин эҗирем гөрйәндирлер – дийип, улудан демини алды. Ол ене-де бирнәче затлар хакда, бизиң гечмишимиз хакда җаңыгып гүррүң берди. Огултәҗиң гөзъетимине, акыл-пайхасының, дүшунҗесиниң артыкмачлыгына акылым хайранды, оба гызының, онда-да бир трактор сүрүҗи гызың шейле деңли-дереҗели гүррүңлери мениң ички дүнйәмде галкынмалардан яңа диер-айдара зат гоянокды, диңе мен ичимден өз бирибарыма, гөзел тебигатыма мунде бир разылыгымы, ыкбалымың яшлыгымдан кеч геленлигине гарамаздан, эдил хәзир мүңде бир разылыгымы билдиресим гелйәрди. Гой, мениңем ил-гүнүм, өйүм-ишигим, сөйгүли аялым, чагаларым болсун...

Эй, гудратлы таңрым...

Шейле ызыгидерли суйҗи-сүйҗи арзувлар, сөйги дуйгулары Огултәч билен хер душамызда-да гайталанарды. Догрусыны айтсам, соңкы дөвүрлерде рухы дуйгулар мениң калбымы тәмизләп, хут мен өзүми яңыбир етишип барян етгинҗек чагларымдамыкамам өйдердим, бейле дуйгулара миессер болмагым диңе дурмушда, сөйгүде Огултәҗиң маңа берйән рухы дуйгусыды. Шу ерде галан җериме гүнлерими зәхмет билен бирикдирип, ил-гүне тәзеден гошулмага хөвес эдилйән гүнлер мениң үчин гүн-гүнден якынлашярды. Бу ерик хер хепде диен ялы тәзе-тәзе адамлар чәклендирилен яшайыш ерлеринден гети-

рилйәрди, бирнәче адамлар болса өзлериниң вагтларыны тамамлап, өйлерине уградыляРДы, ене бирнәчелери адыл суд канунының эседилмеги билен, вагтындан өңрәк өйлерине гайдярды.

Ине, гүнлериң биринде өз кын гүнлеримизде таншып, доган дережесинде бири-биримизе хормат гоян достумыз Деря ве ене-де бирнәче тәзе огланлар чәклендирилен бенди яшайшындан бир дәл-де, мүң мертебе белент болан поселение яшайшына гелипдилер. Буларың гелмеги, хасам Деряның инди шу ерик гелмеги, эркинлигиң, тәзе яшайшың Деря учинем даш дәлдиги мени дийсең бегендирипди. Буйсанчлы, бегенчли дуйгулар диңе икимизиңем богазымызы долдурып гөзүмизден яш дамҗаларының сырыгмагына гетирипди, менем диңе аңк болуп середип дурдум. Деря «Дост-доган» дийип, голтук гересим гелйәрди, элбетде, Деряныңам «Достум Салых» дийип, гуҗак ачасы гелипди... Эмма көркейплилик, суссупеслик, гечмишиң аҗы айралыклары, эдилен ялңышлыклар... арманлы гечмишлер... бу затларың барысы икимизиңем эгнимизден нәче дийсең басярды. Эмма бирнәче йыл мундан озал терс болуп гелен тәлей бетбагтчылыгының инди бу гүн бизиң икимизиңем өңүмизде дыза чөкүп, бизе тагзым этҗекдигине бизиң икимизем өрән арасса ынанярыс. Себәби дурмуш ёлларының бизе салан ярасы, аҗы айрачылыгы инди өз мөвритини биз үчин гечириберди.

Диңе инди бизиң агзыбир, гиҗе-гүндиз ишлемегимиз, эртире болан умыдымыза тиз етмәге хөвесимиз, гайдувсызлыгымыз герекди – шейле арзувлары бизиң икимизем эсли вагт бир-биримизиң йүз кешбимизде сынлапдык. Деря илкинҗи болуп сөзе башлады:

– Салых, дост, гургунмысыңыз?!

– Гургун! Гезүңиз айдың, Деря, чагаларыңыза мыдамалык говущдыгыңыз болсун!

– Сағ болуң...

Ене бирнәче сораглар билен бир-биримизиң хем ягдайларымызы сорашанымыздан соң, мен ресми нобатчыдан ругсат алып, Деряны өз болян җайымыза алып гелдим, өз ёлдашларым билен таныщдырып, чай-чөрек ийдик, тә гиҗәң ярымына ченли арзувлар этдик. Эртеси мен ене-де ресми ёлбашчыларың янына барып, Деряны өз ишлейән пагта арассалайҗы заводыма, мениң яныма ише беллемеклерини хайыш эдип, оны өз яныма ише алдым.

Деряның илкинҗи ише чыкан гүни эййәм гаррыҗа эҗеси, аялы, чагалары онуң ызындан гелипдирлер диен хабар эшитдик. Биз ищде болсагам, мен заводың ёлбашчыларындан хайыш эдип, бир гүнлүк җогап алып, өз яшаян еримизе уградык.

Деряның чагалары, гарры эҗеси ресми нобатчының җайының янында гарашып отыр экенлер. Мен найынҗар халда отуран гаррыҗа энә гезүм дүшенде, эййәм өзүми йитирипдим, гөзүмиң ханасына яш дамҗалары долупды. Эне биз үчин, биз ялы бихепбе-бигайрат үчин нәхили найынҗар, гөзгыны болуп отыр... Ери, бу энеде нәме гүнә бар? Эй, пелек?! Нәме гүнә бар?!

... Бу эне мундан бирнәче йыл озал, өз перзенди дүнйә иненде, ине, шу ерлерде бенди болуп йерен өз перзендини гөрмек үчин гарашарын өйтдүмикән... Элбетде, бейле дәлдир, йене, бу ерде диңе ызыгидерли ахмырлар... башга айдара-диере гепимиз ёкды... Шу пикирлери келләмде айлап дуршума-да, гарры энемизиң янына баранымызам дуймадык.

Гөр, нәче энелер эдил шу ерде өз перзентлерини багрына басып, бегенчли хем агылы бир-бирлерини гаршылапдылар. Хәзир гарры энемиз өзүниң көнелишен гөречлерини перзендиниң назарына дикип, еринденем галып билмән, чөке дүшүп отуран еринден, өз перзендиниң эгинлеринден, маңлайындан сыпалаярды. Ики саны чагаҗык – огул хем гызҗагазам «Какамҗан-да-какамҗан» болшуп, Деряң эшиклеринден япышып, какаларыны багрына басышып дурдулар. Деряның аялы болса, эдеп-экрам, садалык мүлкүне гарк болуп, диңе гөзяшларына эрк эдйәрди.

Хәзирки пурсады узага чекдирмән, өйүмизе чай-нахара чагырмак мениң пайымады, себәби, Деря диңе дүйн гелипди. Шонуң үчинем мен дессине өзүми тиҗемелидим, гарры энемизе тагзым эдип, аҗы гөзяшлары бегенчли дүшүшыга өврүмелидим. Шу ерде мен:

– Эне җан, гөзүңиз айдың, оглуңыз Деря ене-де илгүнүне, чагаларына говушды. Мен онуң досты, несип болса, бу затларың барысы бир гүн болмадык ялы болар. Йөрүң ханы, бизиң болян еримизе чай-нахара гиделиң – дийип, бизе тарап ёла дүшдүк.

Улы Гарагум каналының боюны безәп отуран «Гарагум каналы» совхозының посёлок типли кечелери алыслара узалып гидйән ялыды. Көчәниң ики тарапыны безәп оту

ран ики гат ак жайлар хич хили гам-гуссалары ядыңа салдырмажак ялыды... Төверекде ойнашып йөрен чагаларың сеси, көчеден икияна гечйән еңил машынларың сеслери, кәбир ерлерден чыкян, тамдырда янян одуң түсселери, кәбир жайларың төверегини гуршап алян тагамлы нахарларың ыслары биз билен гидип барян Деряның чагажыкларыны хайран галдырян ялыды. Олар аңк болуп хем йөрейәрдилер, хем төвереклерине докмәделик билен гараярдылар. Биз узак эгленмән, ресмилещдирилен яшайыш жайларымыздакы отагымыза гелип етдик. Дессине чай-нахар тайярлащдырдык... Эне пахыр, элмыдама, сен нирде болсаңам, шол бир болшы, ол «Ине, Деря жаның халаян затлары» дийип, бирнәче ныгматлары яны билен гетирипдир. Аялы болса дессине нахар тайярлады. Нахар башына отурамызда, Деря мени өз чагалары билен таныщдырмак учин:

– Салых, ине, дост, энче йыллап кын гүнлерде ёлдаш болдук, ине, ене-де дуз-эмек болуп, биле барымыз сизиң девлетли сачагыңызың башында отырыс... ине, эжем, таныш бол, бу бир мениң эжем дәл, сениңем эжең, ине, аялым, бу сениң аял доганың, ине, оглум Максатжык билен гызымыз Нәзижек болса өз жигилериң...

Мениң шу ерде ене-де дамагым долды, утанч пердәм мени диңе гарры энәң найынжар гөречлерине гөзүми айладып, хоркулдап-хоркулдап ювашжадан сожап агламага гетирди.

Мен ички дуйгуларымы диңе:

– Саг болуң, дост – дийип, дүшүндирдим. Өзүмиң еке йигитлигими, гаррыжа эжемиң, какамың барлыгы билен олары гайыбана таныщдырдым... несип болса, элмыдама сүйжүликде гатнашып дүрарыс дийип, алкышлар айтдым.

Биз нахарланып боланымызда, Деря:

– Салых, эже, Сона, чагалар, хеммәмиз какам пахырың рухуна дегсин эдип, төвир эделиң – дийип, ези аят окамага отурды.

Биз хер хили гүррүңлер билен, гечмишиң ятламалары билен гижәң бир вагтына ченли гүйменипдирис. Шол гижәни барымыз бизиң жайымызда гечирдик. Эртеси Деряң чагаларыны, гарры энемизи өйлерине украдып, өз озалкы эндик эден дүзгүнимиз билен пагта арассалайжы заводында ише башладык.

Мен өзүмиң сөйги дердине саташанлыгымы, Огултәч дийип, бир гыз билен сөйушйәнлигими, эййәм оларың

эне-аталарына эҗемиң сөз айтмана барандыгыны, несип болса той хыялымызың барлыгыны Деря гүррүң берипдим. Хыял, суйҗи-суйҗи арзувлар мени он йыл бендилик дердимиң соңкы айларына алып барярды. Инди өз обам, достдур ёлдашларым гөз өңуме гелйәрди, ичимден «Обама барсам, ил-гүн нәхили назар билен маңа середерлеркән?» дийййәрдим. Шу чака ченли шу меселе барада ой-пикир этмедигем болсам, инди он йыл тамамланып барансоң, диңе өй, оба, энем-атам, гоңшы-голамлар маңа улы бир алада болуп дурды, өзүң тәлейиң терс болуп, меслиге чыдап билмән, улы бир бетбагтчылыга сезевар болуп, небир бендәң өмүр танапыны кесеңсоң, гайдып ызыңа, ил-гүнүңе говүшмак мениң учин улы бир гайгы болуп дурды.

Гараз, адамзадың элмыдама, агыр гүнде-де, говы гүнде-де өзуне етерлик аладасының болянлыгына, ине, шу гүнлер гөз етирип ууградым.

Өзүмиң бүтин адамзат җемгыетине диңе пейдалы болмалыдыгыма, иле-гүне якымлы, герек адам болмалыдыгыма гөз етирдим.

Догры, «Бир языкдан әр өлмез» дийипдирлер, йөне мениңки язык дәл. Бу диңе өз этмишим. Хер хили ой-пикирлер гүн-гүнден мени хер хили алада-гайга батырярды. Догры, Огултәч мениң түрмеден шу ерик геленими, хәзирем чәклендирилен яшайышдалыгымы билйәр, ол бу затлара дограм дүшүнйәр, йөне ол мениң соңкы аладаларымы биленокды. Нәме учин өз ата-ватан обама, өз гөбек ганым даман обама барманы алада эдйәними Огултәҗем, Деря-да биленокдылар... «Геңешли бичилен донуң келте болмайшы» ялы, мен өз йүрегимде гопян аладаларың барысыны Деря, соңам Огултәҗе гүррүң бердим.

Гөрсене, хайп, энче гүнден бәри гайгы-алада билен көсенип йөрупдирин. Огултәчден, түвелеме, тамам чыкды. «Обаңа бармага этияч этсең, бизде болубер, эне-атаңызы гөчүрип өз янымыза гетирәерис» дийип, хич бир зат болмадык ялы, пәхимли гөвүнлик берди. Огултәҗиң маңа болан шейле сөйгүси хакда, онуң дүшүнҗеси хакда Деря гүррүң беремде, ол маңа гечмиши ятлатды:

– Билйәңми, Салых, мен шол чәклендирилен яшайышда илкинҗи таншан гүнлеримиз саңа «Салых, сөйги дийилйән ынсан дуйгусы, адамың маңлайындакы йыгыртлара, оваданлыга, байлыга баглылыкда дөремейәр-де,

адамкәрчилик сылашыгына, зәхметө болан пәклигиңе гөз етирилип, сөйги дөрейәр» дийипдим.

Догруданам, бирвагтлар Деряның «Несип болса, сенем сөерсиң, сөйшерсиң, өйли-ишикли боларсың» диен пәхимли сөзлери ядыма дүшүпди.

Гүнлериң биринде Деря маңа:

– Салых, эгер кын гөрмесең, отряд башлыгымыздан икимизем ики гүнлүк ругсат алып, бизиң өйүмизе гидип гелели. Бу ерден бир йүз километр төверекде, обада какамың дүнйәден гайданына инди санардан көп гүн гечди, өе барып аят-төвир эдели хем-де өвлүйә гидип, мазарына зыярат эдип гайдалы, шум пелек бир пил гум атмана маңа миессер этдирмеди... – дийди. Мен Деряң диенлерине догры дүшүнип, өзүм отряд башлыгымыздан ики гүнлүк җогап алып, вагты кән гечирмән, Деряларың обасына ёл улагы билен ёла дүшдүк.

* * *

Ине, Деря, мен, яшулы ене-де бир гоңшы – дөрт болуп гонамчылыгың ичи билен Деряң какасының җайланан ерине тарап йөрәп барярыс. Эсли вагт чеп-чаламларың арасы билен гөзлешдирип, йүзүнде «Аман агаң ядыгәрлигине» дийлип язылан, бишен керпичли губурың башуҗунда аяк чекдик.

Яшулы дыза чөкүп отурды-да:

– Деря, ине, шу мазар какаң пахырыңкы, биз муны өз элимиз билен җайладык, арман, сениң өзүң болмадың, өлмек хемме адамларыңам башында бардыр, йөне бир пил гум атмак хемме кишә миессер этмейәр-дә, нәтҗекдә, Деря җан, язгыт шейледир-дә – дийип, аят-төвир окамага отурды.

Яшулы чаларак сеси билен аят окаярды, гүн болса гызарыкиндиди, өчүгси гүн шехлелери җылгам-җылгам болуп ятан көнелишен мазарыстаның депесинден нүр сачян ялы дуюлярды...

Мегерем, бу вагт бирибарың гудраты билен Аман ага оглуның шум тәлей бендилигинден саг-аман дашына чыканлыгына, оглуның эдил хәзир «Кака җан!» дийип, тагзым эдип дуршуна бегенип, ол, белки, ятан еринден тирсегине галяндыр, өзуниң гелҗекки неслине бирибардан олам ягшы дилеглер эдйәндир, ямандан, бела-бетерден гораяндыр.

Деря, мен, херимиз бир чүммүк гумы атамызың мазарындан элимизе алып, әхли эден этмишлеримизиң гүнә-

сини өтмегини мазар болуп ятан атамыздан, бүтин ятан мөмин-мусулманлардан, бейик гудратлыдан дилег этдик, ятанлара иман диледик. Гун ере эңегини беренде, биз эййәм гонамчылыкдан сайланып, оба тарап гидип барярдык.

Биринҗи китабың соңы.

Редакторы К.Кулыев
Суратчы Б.Каров
Оригинал-макети тайярлан Г.Жбанов

«Туран-1» неширяты. Ашгабат. ДОСААФ проезди, 6

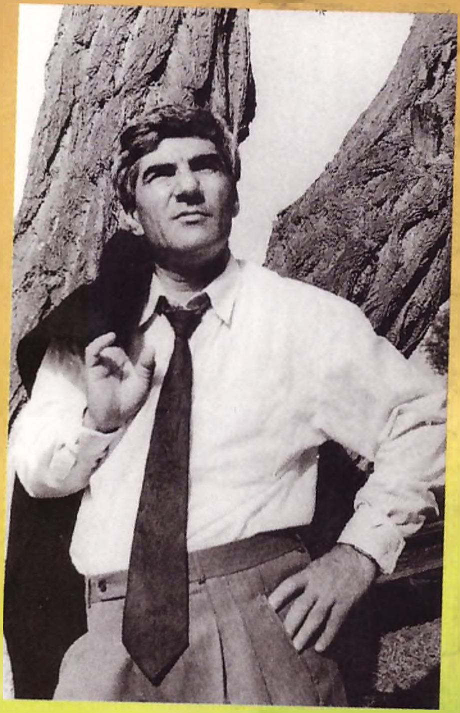

Турмуш – қийин иш.
Йўқ, Яратган бизни
Ёшлик умидлардан,
гўзал одамлардан
айирмасин,
тақдирни ўкинсам!

Д. [illegible]